राजस्व RAJASWA The Nepalese Journal of Public Finance Management

RAJASWA

राजस्व

The Nepalese Journal of Public Finance Management

वर्ष ४५ अङ्क २ २०८१ पुष
Year 45 Volume 2 2025 January

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर

Cost and Advanced Cost सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय अल्पकालीन तालिम, २०८१

आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०८१

सम्पादक मण्डल
शोभाकान्त पौडेल
राम प्रसाद मैनाली
दिव्यराज पोखरेल
भिमार्जुन ज्ञवाली
तारा प्रसाद पोखरेल

कम्प्युटर संयोजन
लक्ष्मण प्रसाद आचार्य

वितरण व्यवस्थापन
शोभादेवी कार्की
नीता शर्मा

प्रकाशक
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन
तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर
इमेलः info@pfmtc.gov.np
वेभः www.pfmtc.gov.np

सम्पादकीय

सार्वजनिक वित्तको प्रभाकारी व्यवस्थापनद्वारा अधिकतम उपलब्धी हाशील गर्न यस क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिलाई दक्ष, सीपयुक्त र प्रविधिमैत्री बनाउन सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी समसामयिक विषयमा तालिम, अन्तरक्रिया, गोष्ठी तथा कार्यशाला सञ्चालन गर्नुका साथै सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने गराउने अग्रणी सार्वजनिक संस्थाको रुपमा विकसित गर्दै लैजाने उद्देश्यले नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत सार्वजानिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको स्थापना भएको छ। यी उद्देश्य हाशील गर्नेतर्फ केन्द्रको सम्पुर्ण कृयाकलापहरु निर्देशित हुदै आएका छन।

सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा आवद्ध सहायक तथा अधिकृत स्तरका जनशक्तिको लागि तालिम आबश्यकता पहिचान तथा पाठ्यक्रम निर्माण गरी सेवाप्रवेश, सेवाकालीन, विशिष्टिकृत तथा अल्पकालीन तालिमको माध्यमबाट पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने, सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा प्रदान गर्ने ज्ञान केन्द्रको रूपमा विकास गर्ने, केन्द्रलाई सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू संग्रह गरी सुरक्षित रूपमा राख्ने अभिलेख केन्द्र (Documentation Centre) को रूपमा विकास गर्ने रणनीतिक लक्ष्यहरूका साथ तालिम केन्द्रले आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ।

यस केन्द्रको स्थापना कालदेखि नै प्रकाशन हुँदै आएको “राजस्व” पत्रिकाको प्रकाशन कार्यलाई निरन्तरता प्रदान गर्दै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका समसामयिक विषयहरूलाई समेटेर प्रकाशित “राजस्व” पत्रिकाको २०८१ पौष अंक सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका बहुआयामिक विषयहरूमा अभिरुची राख्नु हुने पाठकवर्गको लागि उपयोगी हुने अपेक्षा र विश्वास गरिएको छ।

अन्त्यमा, यस केन्द्रको अनुरोधलाई स्वीकार गरी आफ्नो अमूल्य समय, श्रम र सीप खर्चेर लेख, रचनाहरू उपलब्ध गराउनु हुने सम्पूर्ण विद्वान लेखकहरूप्रति तालिम केन्द्र आभार व्यक्त गर्दछायस पत्रिकालाई थप गुणस्तरीय बनाउन सम्बद्ध सबैको रचनात्मक सहयोग, सुझाव र पृष्ठपोषण प्राप्त हुने केन्द्रले अपेक्षा गरेको छ।

धन्यवाद !

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी हुन्। उक्त विचार तथा धारणाले यस तालिम केन्द्रको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ। **- सम्पादक मण्डल**

लेखकवर्गमा अनुरोध

- 'राजस्व' पत्रिका पुस र असार महिनामा गरी सामान्यतया वर्षमा दुई अङ्क प्रकाशित हुन्छ । प्रत्येक अंकका लागि लेख रचना, पठाउँदा क्रमशः मङ्सिर र जेठ मसान्तभित्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा प्राप्त भइसक्ने गरी पठाउनु पर्नेछ।
- 'राजस्व' पत्रिकामा सार्वजनिक वित्त, सार्वजनिक प्रशासन, व्यवस्थापन, विकास प्रशासन तथा उद्योग वाणिज्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित लेखिएका मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक लेख रचनालाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- अन्यत्र प्रकाशनका लागि नदिइएका लेख रचना मात्र यस पत्रिकामा प्रकाशनार्थ उपलब्ध गराई दिनुहुन र प्रकाशन नभएमा वा नहुने जानकारी पाएपछि मात्र अन्यत्र प्रकाशनार्थ दिनुहुन अनुरोध गरिन्छ। प्रकाशन नभएका लेख, रचना फिर्ता हुने छैनन् ।
- लेख, रचना A4 आकारमा नेपालीमा युनिकोड कालिमाटी फन्ट (११ साइज) र अंग्रेजीमा Times New Roman (१२ Size) फन्टमा कम्प्युटर टाइप गरी सोको सफ्टकपी यस केन्द्रमा उपलब्ध गराउनु पर्ने वा इमेलमार्फत info@pfmtc.gov.np मा पठाउन सकिनेछ। लेख, रचना पठाउँदा केन्द्रको वेभसाइटमा राखिएको ढाँचा अनुसार लेखको संक्षिप्त परिचय (वायोडाटा) सहित सम्पर्क नम्बर, ठेगाना, इमेल र पासपोर्ट साइजको फोटोसमेत उपलब्ध गराउनु पर्नेछ।
- लेख रचनामा व्यक्त गरिएका विचार एवं धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी अभिव्यक्ति हुने भएकोले यस सम्बन्धमा लेखक स्वयं जिम्मेवार हुनु हुनेछ । यस विषयमा तालिम केन्द्र र सम्पादक मण्डल जवाफदेही हुने छैन ।
- 'राजस्व' पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाका लागि पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिएको छ।

- सम्पादक मण्डल

विषय सूची

नेपाली खण्ड

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	नेपालको परिप्रेक्ष्यमा मितव्ययी र दक्षतापूर्ण खरिद प्रणाली	वामदेव शर्मा अधिकारी	१
२	नेपालको वैदेशिक व्यापार रणनीति	छविन्द्र पराजुली	१३
३	नेपालमा वित्तीय उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता	घनश्याम पराजुली	२५
४	ब्यबस्थापन परीक्षण	लाल शङ्कर घिमिरे	४७
५	नेपालमा सेफगाडर्स, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग कानून र विश्व व्यापार संगठन	डा. अर्जुन कुमार खडका	५५
६	विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिका लागि नेपालको सहज स्थानान्तरण रणनीतिक खाका	रुद्र प्रसाद भट्ट	६७
७	सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनः कार्यान्वयन पक्षमा समस्या र सुधारको कार्यदिशा	भिमार्जुन ज्ञवाली	८०
८	नेपालमा बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा निकायगत भूमिका	तारा प्रसाद पोखरेल	९६
९	सार्वजनिक संस्थान र सञ्चालनको आगामी कार्यदिशा	भविश्वर घिमिरे	१०९
१०	मूल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासनः सहकारी क्षेत्र सुधारको अभिन्न रणनीति	तोमनाथ उप्रेती	११९
११	कर बक्यौता, विवाद र विवादको निरोपण	पुण्य विक्रम खड्का	१२९
१२	स्थानीय तहको बेरुजु व्यवस्थापन	यम प्रसाद ढुगाना	१४१
१३	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका विविध पक्षहरु	दिलिपकुमार श्रीवास्तव	१५२
१४	नेपाल सरकारको वित्तीय प्रतिवेदन सम्बन्धी व्यवस्था र कार्यान्वयन	गोकुल बाँस्तोला	१६२
१५	स्थानीय तहमा वित्त व्यवस्थापनका समस्या र समाधानका उपाय	कृष्णमणि पराजुली	१७४
१६	नेपालको अर्थतन्त्रमा बैदेशीक व्यापार	डा. सुमनकुमार रेग्मी	१८५
१७	ध्यान तथा योग र यसले जीवनमा पार्ने प्रभाव	लक्ष्मण आचार्य	१९४

ENGLISH SECTION

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	Nepal's Foreign Direct Investment (FDI) Landscape: Current Trends, Primary Challanges and Way Forward	Dr. Bindeswar Prasad Lekhak	२०५
२	Key Partners and Stakeholders of a Supreme Audit Institution An Appraisal	Ram Babu Nepal	२२४
३	Economic Development of Nepal Making Slow Progress in the Race of Advancement	Ramesh Kumar KC	२३५
४	The Carbon Market: Opportunities for revenue generation and addressing climate change issue in Nepal	Prem Kumar Pokhrel	२५१
५	Need for Sustainable Growth in the World Economic Future, Why do we all want Sustainable Growth	Yagya Prasad Dhakal	२६३

नेपाली खण्ड

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा मितव्ययी र दक्षतापूर्ण खरिद प्रणाली

✍ वामदेव शर्मा अधिकारी *

परिचयः सार्वजनिक खरिदलाइ भाषामा मालसामानको आपूर्ति गर्ने, सेवा करारमा लिने, निर्माण तथा मर्मत सम्भार सम्बन्धी कार्य गर्ने वा गराउने, भाडा दर तथा दररेट निर्धारण गर्ने लगायत सार्वजनिक निकायबाट भुक्तानी दिई गरिने जुनसुकै प्रकारको कार्य खरिदको रुपमा लिइन्छ । खरिद व्यवस्थापन, खरिद योजना, विधि वा प्रक्रिया, कार्यान्वयन अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सो को समीक्षा र भावी रणनीति सहितको समुच्च रूप नै सार्वजनिक खरिद हो ।

उपलव्ध स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग गर्दै आवश्यकता र अपेक्षाहरूलाई पूरा गर्न बस्तु तथा सेवाको प्राप्ति नै सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया हो । यसमा मुख्यतः दुई प्रमुख पक्षहरू समावेश छन्ः खरिद प्रक्रियामा लागतको सन्तुलन राखेर खर्चलाई न्यूनतम बनाउने, उपलब्ध स्रोतहरूको उचित व्यवस्थापन गर्दै अधिकतम लाभ उठाउने र गुणस्तरलाई ध्यानमा राख्दै सस्तो मूल्यमा सामान र सेवाहरूको चयन गर्ने कार्य मितव्ययी खरिदमा पर्दछन। खरिद प्रक्रिया छिटो र सरल बनाउनका लागि योजनाबद्ध र प्रणालीगत दृष्टिकोण, प्रक्रियागत प्रभावकारिता, खरिद गरिएका वस्तुहरू र सेवाहरूको गुणस्तरको सुनिश्चितता गर्दै उच्च स्तर, दीर्घकालीन सम्म टिकाउपना, नवीनता र नयाँ तरिकाहरूको उपयोग गरेर खरिद प्रक्रियामा सुधार गर्नका लागि तयार रहने प्रकृयाहरु दक्षतापूर्ण खरिदमा पर्दछन। सामान्यतया, मितव्ययी र दक्षतापूर्ण खरिदले संस्थागत कार्यप्रणालीलाई मजबुत बनाउँछ र सम्पूर्ण मूल्य श्रृंखलामा मूल्य थप्न (Value Addition) गर्न मद्दत गर्दछ।

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन

खरिद सम्बन्धी कार्यको योजना बनाउने, खरिद सम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रिया तथा निर्णयलाई अझ बढी खुल्ला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वासनिय बनाउने, खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता ईमान्दारिता, जवाफदेहिता र विश्वसनियता कायम गर्ने, तोकिएको समयसिमा भित्रै खरिद गर्ने, उपयुक्त लागतमा खरिद गरी मितव्ययिता कायम गर्ने, निर्धारित गुणस्तर कायम गरी आवश्यक तथा उपयुक्त परिमाणमा मात्र खरिद गर्ने, खरिद कार्यमा संलग्न कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, खरिद सम्बन्धी कार्यलाई एकीकृत गर्ने, खरिद सम्बन्धी कार्यमा सहजीकरण गर्ने, खरिद सम्बन्धी ऐन नियममा समयानुकूल परिवर्तन गर्दै लाने, सार्वजनिक खरिदका सन्दर्भमा अनुसन्धान

* उपमहालेखा परीक्षक

गर्ने, खरिद कार्यको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने र खरिद सम्बन्धी कार्यको सर्वसाधारणमा विस्वासनियता प्रवर्द्धन गर्ने जस्ता कार्यहरु सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा पर्दछन ।

खरिद सम्वन्धि कानुनी व्यवस्था

सार्वजनिक स्रोत र साधनको कुशल प्रयोग सरकारको सफलताको मापक हो । राज्यको शक्ति प्रयोगको गर्ने सााधन पनि हो सार्वजनिक स्रोत । सरकारद्वारा गरिने कार्यका लागी स्रोतको आवश्यकता पर्दछ । सरकारको सिमित स्रोतको महत्तम उपयोग गरि जनतालाई सेवा दिन, राज्य संचालनमा सार्वजनिक स्रोतको सहि र विधि सम्मत उपयोग भएको छ भन्ने विश्वास दिलाउने विधि, प्रक्रिया र संयन्त्र चाहिन्छ । त्यसका लागी नै सरकारी कोषको प्रयोगको सम्वन्धमा छुटटै स्वार्काय कानुनी व्यवस्था गरिएको हुन्छ, जसले कानुनी प्रकियावाट नै एकरुपता, विश्वसनीयता, निश्पक्षता र पारदर्शिता कायम गर्दै राज्य सन्चालन गर्दछ। सार्वजनिक खरिद, सबै सरकारी निकायले गर्ने खरिदमा स्वीकार्य विधि र मापदण्डको प्रयोगसंग सम्वन्धित छ । सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, ईमानदारिता, जवाफदेहिता र विश्वसनियता प्रवद्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढंगबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न बिधिको अवलम्वन गरिएको हन्छ । सार्वजनिक निकायले निर्माण कार्य गर्दा गराउँदा, मालसामान, परामर्श सेवा तथा अन्य सेवा खरिद गर्दा त्यस्तो खरिदको व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरि उत्पादक, विक्रेता, आपुर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकलाई विना भेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभुती गर्ने गरी सार्वजनिक खरिद कानुनको व्यवस्था भएको छ ।

स्टान्डर्ड बिडिङ डोक्युमेन्ट

सार्वजनिक खरिदलाइ व्यवस्थीत बनाउने (Standard Bidding Document) भनेको एक आधिकारिक ढाँचा हो, जुन सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रयोग गरिन्छ। यसले खरिदको सर्तहरू, विशेषताहरू, र मूल्यांकन मापदण्डहरूको स्पष्टता प्रदान गर्छ, जसले प्रतिस्पर्धा र पारदर्शितामा सुधार ल्याउँने सेतुको काम गर्दछ । सार्वजनिक खरिदकालागि नेपालले तर्जुमा गरेको धेरै जसो डोक्युमेन्टहरूमा सर्त र प्रक्रिया अस्पष्ट भएको, जसले प्रतियोगीहरू बीचको असमझदारी उत्पन्न हुने गरेको, विभिन्न संस्थाहरूमा स्टान्डर्ड बिडिङ डोक्युमेन्टको प्रयोगमा भिन्नता हुने हुँदा समान प्रक्रिया र मूल्यांकन मापदण्डको अभाव रहेको र प्रबिधिमा आएको परिवर्तन सगसगै डोक्युमेन्टलाइ अध्याबधिक नवनाइ पारंपरिक कागजमा आधारित डोक्युमेन्टको प्रयोगले प्रक्रिया ढिलो र सूचना पहुँचमा बाधा उत्पन्न गर्ने जोखिम रहेको अवस्था छ । डोक्युमेन्टहरूमा सामाजिक र वातावरणीय प्रभावहरूको मूल्यांकन गर्नका लागि पर्याप्त प्रावधानहरू नभएका र खरिद प्रक्रियामा संलग्न कर्मचारीहरूको उचित प्रशिक्षणको अभावले डोक्युमेन्टको प्रभावकारी उपयोगमा सहजता

आएको छैन। समय-समयमा डोक्युमेन्टहरूलाई अद्यावधिक नगर्दा पुराना प्रक्रियाहरू र नियमहरूको उपयोग भइरहेकाले यी समस्याहरूको समाधानका लागि सुधार र प्रभावकारी कार्यान्वयन आवश्यक छ, जसले सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई थप पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउँछ।

खरिद प्रक्रिया विधि

सार्वजनिक खरिदको मुल मर्म नै यसको खरिद विधि हो। खरिदविक्रिमा सार्वजनिक खरिदका मूलभुत सिद्धान्तलाई आत्मसाथ गरिएको हुन्छ। नेपालको सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ र नियमावली २०६४ ले सार्वजनिक निकायले गर्ने खरिदलाई मालसामान, निर्माण, परामर्श र अन्य सेवा ४ वर्गमा वर्गिकरण गरेको छ। यी सेवा प्राप्त गर्न निम्न खरिद विधि निर्धारण गरेको छ ।

❖ निर्माण, मालसामान र अन्य सेवा

▪ अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा खुला बोलपत्र आह्वान । ▪ राष्ट्रिय रुपमा खुला बोलपत्र आह्वान । ▪ सिलवन्दी दरभाउपत्र आह्वान । ▪ सिधै खरिद । ▪ उपभोक्ता समिति तथा लाभग्राहि समुदाय वाट खरिद ▪ अमानतबाट खरिद । ▪ एकमुष्ट दर विधिवाट खरिद ▪ क्याटलग सपिङ्ग विधिबाट खरिद ▪ सीमित बोलपत्र विधाट खरिद ▪ नयाँ लिने पुरानो दिने खरिद ▪ विशेष परिस्थितीमा गरिने खरिद ।	❖ परामर्श सेवा ▪ प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव माग गरि। ▪ राष्ट्रिय स्तरको प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव । ▪ अन्तराष्ट्रिय स्तरको प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव । ▪ सोझै खरिद । ▪ वार्ता ।

माथि उल्लेख गरिएका खरिद बिधिको प्रयोगको उदेश्य खरिद प्रणाली मितव्ययी र दक्षतापूर्णता प्रदान गर्नु हो।

बस्तु तथा सेवा खरिदका लागि उल्लेखित व्यवस्था अन्तरगत रहि असल अभ्यासहरूको अनुशरणले प्रभावकारी र पारदर्शी खरिद प्रक्रिया सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यहाँ केही असल अभ्यासहरू प्रस्तुत छन्:

- खरिद प्रक्रिया खुला र पारदर्शी हुनु आवश्यक छ। सबै चरणहरूको सूचना सार्वजनिक गरेर प्रतिस्पर्धा र भरोसा कायम रहोस्।

- विभिन्न आपूर्तिकर्ताहरूको सहभागीता सुनिश्चित गर्दै प्रतिस्पर्धालाई प्रोत्साहन गरेपछि मूल्य र गुणस्तरमा सुधार ल्याउँछ।
- प्रस्तावहरूको मूल्यांकन गर्दा मात्र मूल्य होइन, गुणस्तर र सेवाको स्तरलाई पनि ध्यानमा राख्नुपर्दछ।
- खरिद कानुन र नियमहरूको कडाइका साथ पालना गरेपछि यसले प्रक्रियामा निष्पक्षता र जिम्मेवारीलाई सुनिश्चित गदर्छ।
- आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरेर खरिद प्रक्रिया स्वचालित गरेपछि यसले प्रक्रिया छिटो र प्रभावकारी बनाउँछ।
- आपूर्तिकर्ताहरू संग खुला संवाद गर्दै सरोकारवालाहरूको पृष्टपोषण र सुझावलाई ध्यानमा राख्नु महत्त्वपूर्ण छ। खरिद प्रक्रियामा सामाजिक र वातावरणीय जिम्मेवारीलाई ध्यानमा राख्नेमा जसले दिगो विकासमा योगदान पुर्याउँछ।
- खरिद प्रक्रिया र परिणामको नियमित अनुगमन र मूल्यांकन गरेपछि यसले सुधारका लागि आवश्यक कदम चाल्न मद्दत गर्दछ।

सार्वजनिक खरिदको महत्व

सार्वजनिक खरिद राज्य संचालन मार्फत जनताका हित र आवश्यकताको सम्वोधनका लागी स्रोतको परिचालन गर्ने माध्यम हो । जनताको स्वीकार्य विधि र मापदण्डका आधारमा सहभागितामुलक र पारदर्शि खरिद प्रक्रिया जुन जनतासंग उत्तरदायी हुने अपेक्षा गरिएको हुन्छ यसमा निम्न पक्ष छन ।

समानता : राज्यको स्रोतको प्रयोग गरि गरिने कार्यमा नागरिकले आफ्नो योग्यता र क्षमताको प्रयोग गरि काम प्राप्त गर्ने अवसर प्राप्त गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक खरिद गर्दा लोकतन्त्रको यो मर्मलाई सार्वजनिक खरिद कानुनले समेटेको हुनु पर्दछ । नेपालको सार्वजनिक खरिद कानुनले सार्वजनिक खरिदमा नागरिकहरु वीच विभेद गरेको छैन । ठुला खरिद हरुमा विदेशी नागरिक वा संस्थालाई पनि समान अवसर दिएको छ ।

पारदर्शिता : जनताको अधिकार र स्रोतको प्रयोग जनताले देख्ने, सुन्ने, अनुभव गर्ने गरि गर्न सके मात्र सरकार संग विश्वास रहन्छ । असल स्वीकार्य सार्वजनिक खरिदका जुन चरण प्रक्रिया छन यसले खरिदको पारदर्शितामा जोड दिन्छ ।

कानुन तथा विधिको पालना : कानुनको शासनले बिधिको वकालत गर्दछ, कुनैपनि कार्यको निर्णय तथा विवादको निराकरण कानुन अनुसार भएमा सो विवादरहित हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। सार्वजनिक खरिद यो अर्थमा यसका प्रक्रिया र विधि खरिद कानुनद्धारा निर्धारित हुन्छन । त्यसैले सार्वजनिक खरिदका प्रक्रिया लोकतान्त्रिक मुल्य मान्यतासंग मेल खान्छन ।

मूल्य सार्थकता Value for money: सार्वजनिक खरिदको मर्म मूल्य सार्थकता हो । सिमित स्रोतको दुरुपयोग नहोस र बढि भन्दा बढि उत्पादकत्व बृददिमा सहयोग गरोस भन्ने नै हो । लोकतन्त्रमा सार्वजनिक स्रोतको दुरुपयोग नियन्त्रणलाई कडा गरिएको हुन्छ । यस अर्थमा Value for money ले लोकतन्त्रलाई सघाउछ ।

विश्वसनियता: शासन संचालनको एक अंशको रुपमा सार्वजनिक खरिदका विधि र क्रियाकलापमा जनताले बुझ्रे चासो राख्र, सहभागीता जनाएमा मात्र यसको विश्वसनियता बढ्छ । सार्वजनिक खरिदका प्रक्रियावाट राज्यको स्रोतको खर्चको प्रक्रियामाथि जनताको जानकारि र विश्वास कायम रहन्छ ।

जवाफदेहिता: सरकारका काम कारवाही वारे जनताका चासोहरुको सम्बोधन तथा जानकारी गराउनु, यसको कारण, आवश्यकता, स्रोत, विधि, प्रभाव लगायतको विषयमा सम्बोधन गरि जनताप्रति जवाफदेहि हुनु पर्दछ । सार्वजनिक खरिद अन्तरगत सरकारको स्रोत परिचालन, खर्च विधि आवश्यकता र प्रभावका वारेमा योजना छनौट, खरिद योजना, खरिद प्रक्रिया लगायतमा सरोकार वाल जनतालाई जानकारि गराउनु आवश्यक हुन्छ, यसले सरकारको जनता प्रतिको जवाफदेहिता वृद्धि गर्दछ ।

सार्वजनिक खरिदमा कर्मचारीको भूमिका

सार्वजनिक खरिदलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन कर्मचारीको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। कर्मचारीहरूले खरिद प्रक्रिया र कानुनी मापदण्डहरूको सही ज्ञान राख्नुपर्दछ। खरिद प्रक्रियामा सम्लग्न हुने कर्मचारीहरूले पारदर्शिता कायम गर्ने प्रक्रियाको बारेमा जानकार हुदा प्रतिस्पर्धा र विश्वासमा सुधार ल्याउँछ। नियमित तालिम र क्षमता विकास कार्यक्रमले उनीहरूको दक्षता बढाउँछ । कर्मचारीहरूले प्रस्तावहरूको गुणस्तर, मूल्य, र उपयुक्तताको उचित मूल्यांकन गर्दा साँचो र गुणस्तरीय आपूर्तिकर्ताहरूको चयनमा मद्दत पुग्दछ। विभिन्न विभाग र आपूर्तिकर्ताहरूसँग प्रभावकारी संचार र समन्वय गरेर प्रक्रिया थप सहज र प्रभावकारी बनाउन योगदान दिन खरिद प्रक्रियाको अनुगमन गर्दै मूल्यांकन गर्नुपर्दछ । कर्मचारीहरूले इमानदार र नैतिक ढंगले काम गर्नुपर्छ, जसले भ्रष्टाचार र अनियमितता रोक्नमा समेत मद्दत गर्दछ। खरिद गर्दा सामाजिक र वातावरणीय प्रभावलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने महत्त्वपूर्ण भूमिका भएकोले प्रक्रियामा आउने समस्याहरूको चाँडो पहिचान र समाधान गर्ने क्षमता हुनुपर्दछ । यी भूमिकाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्दा सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सुधार ल्याउने र दीर्घकालीन रूपमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने अवसर प्राप्त हुने देखिन्छ।

नेपालमा सार्वजनिक खरिदको स्थिति मूल्यांकन

सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यलयको वार्षिक प्रतिवदेनमा सार्वजनिक खरिद सम्वन्धमा सैद्धान्तिक र व्यवहारिक स्थितिको जानकारी हुने भए पनि यो सबै खरिदको मूल्यांकनमा हुदैन । खरिद ऐनको परिपालनाका सम्वन्धमा सरकार तथा बिभिन्न सम्बैधानिक निकायका प्रतिवेदनमा समेत उजगार भएका विषयहरुले नेपालको वार्षिक रुपमा खरिद प्रक्रियामा समस्या र सुधारका क्षेत्र आल्याएको छ । महालेखा परीक्षकको र सार्वजनिक खरिद कार्यलयको वार्षिक प्रतिवेदनका अंश हेर्दा हाम्रो खरिद स्थितिको कमजोर अवस्था यस्तो छ ।

- सार्वजनिक निकायहरुमा सार्वजनिक खरिद बुझने जनशक्तिको अझै कमी छ ।
- कर्मचारी तथा पदाधिकारीले लागत अनुमान, Specification, Packaging मा नै प्रभाव पारी स्रोतको सदुपयोगमा असर परेको छ ।
- निजी तथा सार्वजनिक क्षेत्रको व्यवसायीकता र इमानदारिता कमजोर देखिन्छ । कानुन कार्यान्वयनमा सार्वजनिक पदाधिकारीको कार्य सम्पादन अवस्था कमजोर रहेको र ठेक्का लिने, काम नगर्ने लाई कारवाहि गर्ने, कालो सुचीमा राख्ने कार्य अगाडि बढाउने कार्य हुनै सकेको छैन।
- म्याद थप, भेरियसन र मुल्यवृद्धि जस्ता विषयमा सार्वजनिक पदाधिकारीले कानुनको मर्म अनुसार कार्य नगरि अधिकार र स्रोतको सदुपयोग नगरेको अवस्था छ ।

मुलत सार्वजनिक खरिदको सम्वन्धमा विश्व बैंकद्धारा सूचकमा आधारित रहेर भएको स्थिति मूल्यांकनबाट विश्वव्यापी रुपमा मान्य सार्वजनिक खर्च र वित्तिय जवाफदेहिता मूल्यांकन Public Expenditure and Financial Accountability PEFA Assessment अन्तर्गत रहेका ३१ कार्य सम्पादन सुचक मध्ये सुचक नम्वर २४ (Transparency, Competition, and Complaints mechanism in procurement) मा सार्वजनिक खरिदको मुल्याँकन नतिजा प्रकासन गरेको छ । विश्व बैक सहित विभिन्न विकास साझेदारको सहयोगमा अर्थ मन्त्रालय र PEFA सचिवालयले पहिलो पटक सन् २००५।६ को तथ्यांकमा आधारित भई सन् २००८ र सन् २०१३।१४को तथ्यांकमा आधारित भई सन २०१४ र सन् २०२०।२१ को तथ्यांकमा आधारित भई सन् २०२४ मा गरेको अध्ययन प्रतिवेदनमा नेपालको खरिद प्रणालीको स्थिति निम्न देखिन्छ ।

सुचक	सन २००८	सन २०१४	सन २०२४
१. Transparency, Ccomprehensive and competition in the legal and regulatory framework	C	B	D
२. Use of competitive procurement method	C	D	D
३. Public access to complete reliable and timely procurement information	C	C	B
४. Existence of an independent administrative procurement complaints system.	C	A	B

यी सुचकहरुले हाम्रो सार्वजनिक खरिदको अवश्था कमजोर नै रहेको र अझ धेरै सुधारको खाँचो रहेको देखाउछ ।

सार्वजनिक खरिदमा देखिने चुनौती

मितव्ययी र प्रतिस्प्रदात्मक खरिद बिधिमा बिभिन्न चुनोति रहेका हुन्छन जसले खरिद प्रकृयामा समेत असर पार्न सक्दछ । प्रतिस्प्रदाको सिमितताले खरिद प्रक्रियामा भ्रष्टाचार र अनियमितताको सभावना बढने, पारदर्शिताको कमीले प्रतिस्पर्धाको निष्पक्षता समाप्त भइ उपयुक्त आपूर्तिकर्ताहरूको चयनमा कठिनाइ उत्पन्न हुने जोखिम रहन्छ । सस्तो र गुणस्तरीय सामग्री र सेवाको उपलब्धतालाई अवरुद्ध गर्दै लागत वृद्धि गराउँछ। अनियमितताले कमजोर र कमशल सामग्रीको प्रयोग हुन गै परियोजनाको गुणस्तर र दीर्घकालीन टिकाउमा असर पार्छ। जसले सार्वजनिक खरिद लगायतका प्रक्रियामा नागरिकहरूको विश्वास घट्न गै भविष्यका खरिद र विकास परियोजनामा सहभागिता घटाउँछ । अनियमितता र भ्रष्टाचारले समाजमा धनको वितरणमा असमानता ल्याउँछ, जसले दिगो विकासमा समेत बाधा पुर्याउँछ। भ्रष्टाचारका कारण कानूनी कारवाही र दण्डको जोखिम बढ्न गै संस्थागत प्रतिष्ठामा हानि पुर्याउँछ। यस्ता चुनोति र असरहरूले खरिद प्रक्रियामा विश्वास र प्रभावकारिता घटाउँछन्, जसले दीर्घकालीन रूपमा अर्थतन्त्र र विकासको प्रक्रियामा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्दछ ।

खरिद प्रक्रियाको अनुपालनमा कमी हुँदा कानुनी मापदण्ड र प्रक्रिया पूरा गर्न कठिनाइ हुन्छ । आधुनिक प्रविधिको प्रयोग नगर्दा प्रक्रिया ढिलो र असुविधा हुनपुगि खरिदमा संलग्न व्यक्तिहरूको तालिमको अभावले प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बाधा पुगेको अवस्था छ । राष्टिय उद्यमीहरूलाई प्राथमिकता नदिएकोले उनीहरूको प्रतिस्पर्धात्मकता कमजोर हुन गइ खरिद नियमहरूको जटिलता र अनावश्यक प्रक्रियाले कार्यान्वयनमा कठिनाई थपिन पुग्दछ ।

नेपालको सार्वजनिक खरिदमा रहेका समस्याहरु

सार्वजनिक खरिद वृहत विषय हो, यसमा आर्थिक, प्राविधिक, व्यवसायीक, कानुनी र प्रशासनिक कार्य र प्रक्रिया पुरा गर्नु पर्दछ । साथै निजी क्षेत्र पनि इमानदार, व्यवसायिक र सक्षम हुनु पर्दछ । नेपालको सार्वजनिक खरिदको समस्या यीनै विषयमा केन्द्रित छ ।

प्राथमिकताः बार्षिक बजेट र कार्यक्रम निर्धारण गर्दा प्राथमिकता तय भएको छैन । खरिद योजना समेत तयार नभएको अवस्था छ ।

आर्थिक स्रोतको कमीः पूर्वाधार परियोजनाहरूको लागि आवश्यक लगानीको कमी हुँदा विकासमा सहजता आएको छैन ।

नीतिगत जटिलताः विभिन्न सरकारी निकायहरू बीचको समन्वय र सहयोगको कमीले परियोजनाहरूको कार्यान्वयनमा अवरोध उत्पन्न गरेको छ ।

प्रविधिको अभावः आधुनिक प्रविधि र उपकरणहरूको अभावले निर्माणको गुणस्तर र प्रभावकारितामा कमी ल्याउँछ। नेपालको पहाडी र जंगली भूभागले पूर्वाधार निर्माणमा थप कठिनाइ उत्पन्न गरेको छ।

सामाजिक र सांस्कृतिक विवादः विभिन्न समुदायका चासो र आवश्यकतामा भिन्नता हुने हुँदा परियोजनाहरूमा सामाजिक विवाद उत्पन्न हुन गरेको छ ।

भ्रष्टाचारः निर्माण र विकास प्रक्रियामा अनियमितता र भ्रष्टाचारलाइ न्यूनिकरण गर्न नसक्दा लागत र समय दुवैमा वृद्धि भएको अवस्था छ ।

सुविधाको अभावः आधारभूत सेवाहरू जस्तै सडक, विद्युतीय नेटवर्क, र संचार सेवाहरूको कमीले विकास प्रक्रियामा अवरोध पुर्याएकोछ।

नेपालको खरिद कानुन र खरिद प्रणालीमा विभिन्न समस्या र चुनौतीहरू बाकी रहेका छन कानुनी ढाँचा तथा व्याख्यामा समस्या र विवाद सिर्जना गरेको छ। कानुनको कार्यान्वयनमा समेत प्रभावकारिता नआउदा खरिद प्रक्रियामा पारदर्शिता र इमानदारीलाई प्रभावित भएको, खरिद प्रक्रियामा भ्रष्टाचार न्यूनिकरण नहुदा निष्पक्ष प्रतिस्पर्धा र गुणस्तरको कमी आएको अवस्था छ। आधुनिक प्रविधिको प्रयोगमा कमीले प्रक्रिया ढिलो र असुविधाजनक बनाएको, खरिदमा संलग्न व्यक्तिहरूको पर्याप्त प्रशिक्षणको अभावले निर्णयमा प्रभाव परेको अवस्था छ। खरिद प्रक्रियामा कानुनी व्यवस्था पुरा गर्ने, जनविश्वास प्राप्त गर्ने र उद्देश्य अनुसारको वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने गरि सुधार निदेशित हुनु पर्दछ। यी समस्याहरूको समाधानका लागि योजना, स्रोतको उचित व्यवस्थापन, र पारदर्शी प्रक्रियाको आवश्यकतामा ध्यान दिनु आवश्यक छ । थप बिषय निम्न छन।

- विश्व स्तरमा प्रयोग भएका नविन र असल खरिद प्रक्रिया अवलम्वन नभएको, यसका लागी कानुन पनि अप्रयाप्त रहेको छ ।
- नीतिगत तथा राजनीतिगत अस्थिरता र परिवर्तनले निजि क्षेत्रको लगानी धारणा अलमल एंव पूर्ण सकरात्मक हुन सकेका छैन।
- सार्वजनिक निकायहरुमा योजनावद्ध र रणनीतिमा आधारित खरिद पद्धति स्थापना हुन सकेनन। खरिद महाशाखा, शाखा इकाई अवधारणाको प्रभावकारी कार्यन्वयन भएको छैन ।
- खरिद सम्बन्धि निकायमा छुटै विशेषज्ञ सेवाको विकास हुन सकेकोछैन । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यलयको संस्थागत क्षमता कमजोर, न्युन कर्मचारी, स्रोत न्युन रहेको अवस्था छ।
- खरिद कार्यमा संलग्न कर्मचारिहरुमा र सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीमा निर्णय क्षमता कमजोर, नैतिकता र मनोवल समेत उच्च रहेको छैन ।
- प्रतिस्पर्धालाई सिमित गर्ने गरि स्लाईसिग प्याकेजिग गर्ने प्रवृतिमा वृद्धि एबम निश्चित ब्रान्ड संग मात्र मिल्ने गरि स्पेशिफिकेशन तयार गर्ने प्रवृतिमा वृद्धि हुदै गएको छ ।
- आचरण सम्बन्धि व्यवस्थाको पालना प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन नहुने र बोलपत्रमा मिलोमतो गरि ठेक्का लिएर बजार कव्जा गर्ने कार्य बढ्दै गएको छ ।
- ठेक्कामा खरिद सम्झौताको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर र समस्याग्रस्त भएको, बोलपत्रको शुरुवात चरण भन्दा कार्यान्वयनको चरणमा वढि समस्याको कारणले समयकमा कार्य सम्पन्न नहुनर् र निर्माण व्यवसायिहरुमा व्यवसायिकताको विकास अपेक्षित हुन नसकेको अवस्था छ ।
- न्युन मुल्य कवोल गर्ने उसैलाई नदिई अन्यलाई दिदा कानुनी झझन्ट व्यहोर्नु पर्ने हुदाँ उसैदाई दिने गरेका, जसले कामै नहुने, ढीलाइ हुने र गुणस्तरिय नहुने स्थितिको श्रृजना भएको छ।
- उपभोक्ता समिति वा लाभग्राहिका कार्य उद्देश्य अनुसारको गुणस्तरिय नभएको, उनीहरुले आफु काम लिने तर काम निर्माण व्यवसायीवाट गराउने विकृति बढेको यसले गर्दा कार्य झन गुणस्तरि नभएको र अनियमितता मौलाएको छ।
- औचित्य र आधार विना परम्परागत रुपमा म्याद थप कार्य हुदै गएको छ । कमजोर र लापरवाहिपुर्वकको लागत अनुमानले भेरिएसन हुने गरेको यसमा समेत नैतिकता कमजोर देखिएको छ। तोकिएको समयमा कार्य सम्पन नहुदा समय र लागत वढने तथा प्रतिफल कम हुदै जादा जनविश्वास घट्दै गएको छ ।

- समयमा कार्य सम्पन्न नहुदा लागत समेत बढेको छ। बोलपत्रमा योग्यताका आधार तयार गर्दा देखि नै सार्वजनिक पदाधिकारिले आचरण विपरित कार्य गरि मिलोमतो लाई प्रश्रय दिने गरेका कारण खरिद प्रक्रियामा लागत बढ्ने, समयमा नहुने गुणस्तरिय कार्य नहुने स्थिति आएको छ।
- व्यवस्थापन, आयोजना छनौट देखि कार्यान्वयनका चरण, कर्मचारि व्यवस्थापन, सरुवा लगायतको प्रभाव। बोलपत्र छल्ने उद्देश्यले खरिद कार्य टुक्याएर कार्य गर्ने प्रवृति यसले अनियमिततालाई बढोत्तरि गरेको छ ।
- आयोजना स्थलका स्थानीय वासिन्दाका अनावश्यक र आयोजनाको लागत तथा निर्माण व्यवसायीले धान्न नसक्ने आर्थिक मागले खरिद कार्य प्रभावित भएको तथा स्रोत सधानको कमी रहि नै रहेको छ।
- स्थानिय निर्माण समाग्रिको संकलनमा हुने अवरोध एंव आयतित सामाग्री प्रयाप्त नपाइने, उच्च स्तरको प्राविधिक र व्यवस्थापक एंव मध्यम स्तरका प्राविधिक कर्मचारि कामदारको अभाव रहेको छ ।
- खरिद चरणमा आएका विवादको छिटो समाधान हुन नसकेको र अनुगमनकारी निकायको अनावश्यक हस्तक्षेपले गर्दा असल नियतले कार्य गर्न मनाशय भएका कर्मचारी तथा व्यवस्थापकमा पनि हतोत्साहिपना आएको, समाज झन यस विषयमा यर्थाथता नबुझि नकरात्मक टिप्पणि गर्दा कार्य नहुने स्थिती आएको छ।
- दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था उचित रुपमा कार्यान्वयन नहुदा प्रशासनिक व्यवस्था कमजोर रहेको छ।

सार्वजनिक खरिदलाई व्यवस्थित गराउने सुझाव

नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रक्रियमा धेरै सुधार भएको छ, तर जति हुनु पर्ने हो अझ भएको छैन, अझ धेरै सुधार अवश्यक छ ति सुधारका लागी निम्न सुझाव पेश गरिन्छ ।

- ऐन नियममा भएका अस्पष्टता हटाउने । सार्वजनिक खरिदका प्रत्येक चरणलाई पारदर्शि बनाउने ।
- कानुनको परिपालनमा जोड दिने । विश्वमा प्रचलित आधुनिक खरिद प्रणाली अवलम्वन गर्ने।
- सार्वजकि खरिद अनुगमन कार्यालयको संस्थागत क्षमता विकास गर्ने । विशेषज्ञ कर्मचारी समुह बनाउने यस समुहवाट मात्र सार्वजकि खरिद कार्य संचालन गर्ने । Right man in right place को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने।

- सार्वजनिक खरिद Traning Academy बनाउने,यस निकायवाट सार्वजनिक पदाधिकारि, विश्वविधालयका विद्यार्थी, नीजि क्षेत्रका उद्दमी व्यवसायीलाई तालिम दिने । यस्तो तालिम तथा शैक्षिक कार्यक्रम होस विश्वविद्यालयको डिग्रीको मान्यता पनि प्राप्त गर्न सकोस । निजी क्षेत्रको क्षमता विस्तार गर्ने कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- सुचना प्रविधिमा आधारित खरिद प्रणाली, खरिद योजना देखि लागत अनुमान, खरिद प्रक्रिया सवैमा बोलपत्र मुल्यांकनलाई बस्तुनिष्ट वनाउने यसका प्रक्रियालाई पारदर्शि बनाउने ।
- निमायक निकायको क्षमता अभिवृद्धि, सुचना प्रविधिमा आधारित अनुगमन गर्ने, तेस्रो पक्षवाट अनुगमन गर्ने
- खरिद कार्यम संलग्न कर्मचारिको मनोवल वृद्धि गर्न उचित सुविधा दिने, खरिद प्रक्रियामा जिम्मेवार वनाई उचित दण्ड र पुरस्कार को प्रयोग गर्ने ।
- आयोजनास्थलमा असान्दर्भिक माग राख्ने, खरिद प्रक्रियामा अवरोध गर्ने उपर कडा कारवाहिको नीति लिने।
- अन्तर सरकारि निकाय समन्वय लाई आयोजना मैत्रि बनाउने, अधिकार सम्पन्न सयंन्त्र बनाई कार्य गर्ने।
- लागत अनुमान लाई वस्तुपरक बनाउने, बोलपत्रसम्बन्धि कागजात मा स्तरियता र एकरुपता कायम गर्ने।
- सार्वजनिक खरिदका प्राविधिक र आर्थिक पक्षका वारेमा सरोकारवाला र जनतालाई जानकारि गराई यस विषयका नकरात्मक सोचाईको अन्त्य गरी सार्वजनिक पदाधिकारिले खुला मनले काम गर्न सकुन।
- सार्वजनिक पदाधिकारि तथा निजी क्षेत्र दुवैका लागी आवश्यक आचरण निर्माण गरि लागु गर्ने।
- कर्मचारीको प्राविधिक र व्यवस्थापकीय क्षमता विस्तार गर्ने । अनुगमन र सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारि वनाउने
- निर्माण व्यवसायीहरुका योग्यता, कर्मचारी लागायतको विवरण वेवसाइटमा प्रकाशित गर्नु पर्ने व्यवस्था गर्ने।
- निर्माण व्यवसायीहरुले बोलपत्रमा पेश गरे वमोजिमका प्रशासनिक तथा प्राविधिक कर्मचारो र उपकरण आयोजना स्थलमा उपस्थित तथा ल्याए नल्याएको आयोजना प्रमुखले मासिक रुपमा अनुगमन गरि माथिल्लो निकायमा पेश गर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्ने । आधार र कारण विना १५ दिन भन्दा वढि absent भएमा मेशिन तथा मानव, निश्चित रकम जरिवाना गर्ने । लामो समय तथा २ महिना भन्दा बढि भएमा त्यस्ता निर्माण व्यवसायीलाई कारवाहि गरि खरिद सम्झौता अन्त्य गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने ।

- सार्वजनिक निर्माण कार्यको स्थानीय एंव सरोकारवाला नागरिक तथा जनसमुदायवाट पनि अनुगमन गराई प्रतिवेदन लिने ।
- निजी क्षेत्रको क्षमता विस्तार र सहुलिएतका कार्यक्रम पनि संचालन गर्ने ।

अन्तयमा

सार्वजनिक स्रोत र साधनको उचित प्रयोगवाट नै वित्तिय सुशासन कायम हुने, सेवा प्रवाहमा सुधार आउने, विकास निर्माण गुणस्तरिय हुने र अन्तयमा सरकारको सुशासनको लक्ष्य प्राप्त हुन्छ । सरकारले लिएको समृद्ध नेपाल र सुखि नेपालीको लक्ष्य, विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुने, सन् २०३० सम्ममा दिगो विकसका लक्ष्य प्राप्त गर्ने विश्वव्यापी लक्ष्य प्राप्त गर्ने लगायतका यी विकासका लक्ष्य प्राप्त गर्न नेपालले नीतिगत सुधार गर्दै उच्च आर्थिक वृद्धि निरन्तर हासिल गर्नु पर्दछ । यसका लागी नेपालले आफ्नो वार्षिक बजेटको करिव ६० देखि ७० प्रतिशत सम्म खर्च गर्ने माध्यम सार्वजनिक खरिदलाई विश्वसनीय, पारदर्शि वनाउन, गुणस्तरियता, मुल्य सार्थकता प्राप्त गर्नका लागी सक्षम र नैतिकवान कर्मचारीको निर्माण गरि सार्वजनिक खरिदको उद्देश्य नेपाली जनता र विश्व समुदायको समेत विश्वास जितेर राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्नु पर्दछ । जसबाट सार्वजनिक निकायको मितव्ययी र दक्षतापूर्ण खरिदको मर्मलाइ पनि सार्थक तुल्याउदछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४
- राजस्व पत्रिका विभिन्न अंक र महालेखा परीक्षकको कार्यालयका विभिन्न वार्षिक प्रतिवेदन तथा
  सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यलयका विभिन्न वार्षिक प्रतिवेदन
- PEFA Assessment Report, २०२४

नेपालको वैदेशिक व्यापार रणनीतिः

✍ छविन्द्र पराजुली ♦

सारांश

विश्व बजारमा नेपाली उत्पादन, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको उपस्थति बलियो बनाउने, छिमेकी मुलुकहरू लगायत क्षेत्रीय र विश्व बजारको संजालमा मूल्य अभिवृद्धियुक्त नेपाली उत्पादन तथा सेवाको निकासी बढाउन आपूर्ति क्षमताको सबलिकरण गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू राखी कार्यान्वयनमा ल्याइएका व्यापार सम्वद्ध नीति, नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, व्यापार घाटा न्यूनीकरण सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना जस्ता उपक्रमहरूले सोहौ योजनाले लिएका व्यापार सम्वद्ध सूचकका लक्ष्यहरू भेटाउन मुस्किल हुने देखिएको छ । परम्परागत रुपमा निर्यात भइरहेका वस्तुहरुमा मात्र निर्भरता बढ्नु, विश्व बजारमा नयाँ माग भइरहेका वस्तु र सेवा उत्पादनतर्फ अग्रसरता देखाउन नसक्नुका साथै बजार विस्तार र प्रविधिमा आएको परिवर्तनका साथै उत्पादन विविधिकरणमा जान नसक्नु जस्ता कारणले निकासीमा वृद्धि गर्न सकिएको छैन । तसर्थ आयात र निर्यातबीचको बढ्दो असन्तुलनलाई घटाउन आयात गरिने कच्चा पदार्थहरूलाई उत्पादन मूल्य श्रृखलामा आवद्धता गराउँदै थप मूल्यवान बनाई निर्यात बढाउन सक्नुपर्छ । यसका साथै पूर्ण वस्तु (Whole Product) उत्पादन गरी निर्यात गर्ने परम्परागत व्यापारबाट मुक्त भई वस्तुको कुनै एक भागको (Production in parts) उत्पादनमा विशिष्टिकृत बनी अन्तराष्ट्रिय उत्पादन नेटवर्कमा आवद्धता बढाउनु अति आवश्यक भै सकेको छ ।

शब्दकुञ्जी: वैदेशिक व्यापार, विद्युत निर्यात, उत्पादनमा विशिष्टिकृत, मूल्य अभिवृद्धियुक्त नेपाली उत्पादन, सेवाको निकासी, नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, उत्पादन विविधिकरण, आपूर्ति क्षमता, प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी, Regional and Global Production Network, Trade Logistics Infrastructures, Bilateral Trade Agreements, Digital Trade, E-Commerce, International Trade Exhibition Centre

पृष्ठभूमिः

विश्व बजारमा नेपाली उत्पादन, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको उपस्थति बलियो बनाउने, छिमेकी मुलुकहरू लगायत क्षेत्रीय र विश्व बजारको संजालमा मूल्य अभिवृद्धियुक्त नेपाली उत्पादन तथा

♦ सह-सचिव, नेपाल सरकार

सेवाको निकासी बढाउन आपूर्ति क्षमताको सबलिकरण गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू राखी कार्यान्वयनमा ल्याइएका व्यापार सम्वद्ध नीति, नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, व्यापार घाटा न्यूनीकरण सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना जस्ता उपक्रमहरूले सोहौं योजनाले लिएका व्यापार सम्वद्ध सूचकका लक्ष्यहरू भेटाउन मुस्किल हुने देखिएको छ। विगत एक दशकको अवधिमा कूल व्यापारमा वस्तु तथा सेवा निर्यातको वृद्धिदर र आधार घट्दै गएको साथै व्यापार घाटा बढ्दै गएको देखिएको छ।

औद्योगिक तथा व्यापारिक पूर्वाधारहरूको विस्तार र नव निर्माणमा आएको शिथिलता, भएका पूर्वाधारहरूको उपयोगमा देखिएको सुस्तता, आन्तरिक तथा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउनेतर्फ गर्नुपर्ने कानूनी, नीतिगत र संरचनागत सुधारमा भएको ढिलासुस्ती, भएका संरचनाहरूको गतिशिलता र सक्रियतामा कमी जस्ता कारणहरूले वैदेशिक व्यापारका क्षेत्रमा उत्साहजनक नतिजा ल्याउन सकिएको पाइदैन । परम्परागत रुपमा निर्यात भइरहेका वस्तुहरुमा मात्र निर्भरता बढ्नु, विश्व बजारमा नयाँ माग भइरहेका वस्तु र सेवा उत्पादनतर्फ अग्रसरता देखाउन नसक्नुका साथै बजार विस्तार र प्रविधिमा आएको परिवर्तनका साथै उत्पादन विविधिकरणमा जान नसक्नु जस्ता कारणले निकासीमा वृद्धि गर्न सकिएको छैन ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० ले विभिन्न वस्तुलाई निर्यात सम्भाव्यता देखिएका वस्तुको रुपमा पहिचान गरेको छ । यस रणनीतिले पहिचान गरेका कृषि तथा वन क्षेत्रका अलैंची, अदुवा, दलहन, जुट, जडीबुटी तथा सुगन्धित वनस्पति, लोक्ताबाट बनेको हाते कागज तथा रोजिन र टर्पेन्टाइन रहेका छन् । साना तथा घरेलु उद्योगका उत्पादनतर्फ गलैंचा, गर-गहना, पश्मिना र ऊनबाट बनेका सामानहरू पहिचान भएका हुन्। यसका अतिरिक्त ठूला औद्योगिक उत्पादनतर्फ फलाम तथा स्टिल, धागो तथा कपडा, जुत्ता र तयारी पोशाक जस्ता वस्तुहरूलाई उच्च निर्यात सम्भावनायुक्त वस्तुका रुपमा पहिचान गरिएको छ ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० ले सुगन्धित तेल, हिमालय स्प्रिङ्ग वाटर, तरकारी, फलफूल र तिनका प्रशोधित सामाग्री, दालचिनी, बेसार, लसुन, केसर, जीरा, मरिच र तेजपात जस्ता मसलाहरू, हस्तकलाका सामानहरू, अल्लो र हेम्पका रेसाबाट निर्मित कपडा, कफी, पिसिसि सिमेन्ट, छुर्पी र मह जस्ता कृषिजन्य एवम् औद्योगिक उत्पादनहरूलाई समेत निर्यात सम्भावनायुक्त वस्तुको सूचीमा राखेको छ । यसैगरी हाइड्रोजन इन्धन, बहुमूल्य पत्थर, ढुङ्गा तथा ढुङ्गाजन्य अन्य उत्पादनहरू, हेम्प वा हेम्प जस्तै वनस्पति एवम् सो बाट बनेका औषधिय गुण भएका वा सुगन्धित वस्तुहरूलाई नयाँ तथा भविष्यमा निर्यात हुन सक्ने वस्तुका रुपमा समेत पहिचान गरेको छ ।

उक्त रणनीतिले पर्यटन, सूचना प्रविधि र इन्टरनेटमा आधारित सेवा, जलविद्युत, निर्माण सेवा र दक्ष तथा अर्धदक्ष श्रम सेवालाई निर्यात सम्भावना भएका सेवा क्षेत्रका रुपमा पहिचान गरेको छ।

उक्त रणनीतिले व्यापार र कुल गार्हस्त उत्पादनको अनुपात आ.व. २०७८/७९ को ४८.१ प्रतिशतबाट आ.व. २०८४/८५ मा ५५.० प्रतिशत पुऱ्याउनुका साथै वस्तु र सेवाको निर्यात र कूल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपात आ.व. २०७८/७९ को ६.३ प्रतिशतबाट आ.व. २०८४/८५ मा २०.० प्रतिशत पुऱ्याउने जस्ता परिमाणात्मक लक्ष्य लिएको छ ।

नेपालमा वैदेशिक व्यापारको तुलनात्मक यथार्थ स्थिति तलका तालिकाहरूमा देखाइएको छ ।

नेपालको वैदेशिक व्यापारको स्थितिः

विवरण	निर्यात एफ.ओ.वि. (रु. करोडमा)		आयात सि.आई.एफ. (रु. करोडमा)	
	आ.व २०७८/७९	आ.व. २०७९/८०	आ.व. २०७८/७९	आ.व. २०७९/८०
भारत	१५५२२.२	१०६६८.६	१२००१५.३	१०२७८४.८
चीन	८०.९	१७६.६	२६४७८.४	२२२७१.६
अन्य मूलुकहरू	४४००.००	४८६८.९	४५५५१.२	३६११६.८

स्रोतः आर्थिक सर्वक्षणः २०८०/८१

वैदेशिक व्यापार सन्तुलनको स्थितिः

विवरण	आ.व २०७८/७९ (रु. करोडमा)	आ.व. २०७९/८० (रु. करोडमा)	कैफियत
भारत	-१०४४९३.०	-९२११६.१	उच्च व्यापार घाटा
चीन	-२६३९७.५	-२२०९५.०	उच्च व्यापार घाटा
अन्य मूलुकहरू	-४११५१.२	-३१२४८.०	उच्च व्यापार घाटा

स्रोतः आर्थिक सर्वक्षणः २०८०/८१

नेपालको कूल वैदेशिक व्यापारको स्थितिः

विवरण	आ.व २०७८/७९ (रु. करोडमा)	आ.व. २०७९/८० (रु. करोडमा)	कैफियत
भारत	१३५५३७.५	११३४५३.४	पहिलो स्थान
चीन	२६५५९.२	२२४४८.२	तेस्रो स्थान
अन्य मूलुकहरू	४९९५१.२	४०९८५.७	दोस्रो स्थान

स्रोतः आर्थिक सर्वक्षणः २०८०/८१

नेपालको कुल वैदेशिक व्यापारमा भारत, चीन र अन्य मुलुकहरूको हिस्साको विवरणः

विवरण	आ.व २०७८/७९(प्रतिशतमा)	आ.व. २०७९/८० (प्रतिशतमा)
भारत	६३.९	६४.१
चीन	१२.५	१२.७
अन्य मूलुकहरू	२३.६	२३.२

स्रोतः आर्थिक सर्वक्षणः २०८०/८१

विश्लेषणः

माथिका तालिकाहरूको विश्लेषणबाट नेपालको मुख्य व्यापारिक साझेदार मुलुकहरूमा भारत, चीन तथा अन्य मुलुकहरू रहेका देखिन्छन् । नेपालको वैदेशिक व्यापारमा माथिका तालिकाहरूको विश्लेषण गर्दा भारतबाट आयात हुने वस्तुहरूको आयात मूल्य अत्याधिक ठूलो रहेको छ । कूल वैदेशिक व्यापारमा भारततर्फको व्यापारको हिस्सा नै उच्च रहन गएको देखिन्छ । नेपालको कूल वैदेशिक व्यापारमा भारत, चीन र अन्य मुलुकतर्फको हिस्सा क्रमशः ६३.९ प्रतिशत, १२.५ प्रतिशत र २३.६ प्रतिशत आ.व. २०७८/७९ मा रहेकोमा सो को हिस्सा आ.व. २०७९/८० मा क्रमशः ६४.१ प्रतिशत, १२.७ प्रतिशत र २३.२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसबाट नेपालले लिएको व्यापार विविधिकरण रणनीतिमा खासै उपलब्धि हासिल हुन सकेको देखिदैन । यसका अतिरिक्त आ.व. २०७८/७९ र आ.व. २०७९/८० दुवै आर्थिक वर्षहरूमा भारत, चीन र अन्य मुलुकतर्फको वैदेशिक व्यापार सन्तुलन ऋणात्मक नै रहेको पाइन्छ । चीन र अन्य मुलुकहरूतर्फको कूल व्यापारको अंशभन्दा भारत तर्फको व्यापारको हिस्सा अत्याधिक बढी रहेकाले नेपालको वैदेशिक व्यापारलाई भारत सरकारले अवलम्वन गरेको व्यापार नीति, कर नीति, निर्यात नीति आदिले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने गरेको छ।

आ.व. २०७९/८० मा भारततर्फ निर्यात भएका केही प्रमुख १० वटा औद्योगिक उत्पादनहरुको विवरणः

भारत निर्यात भएका प्रमुख १० औद्योगिक उत्पादनहरूः

क्र.स.	वस्तु विवरण	निर्यात रकम (रु. करोडमा)
१	पोलिष्टर धागो	८९२.५
२	कर्कट पाता	७७०.६
३	जुस	६६३.०
४	कपडा	२३७.८

५	धागो	१६२.५
६	च्यवनप्राश र हजमोला	१२८.८
७	कपर वायर रड	४६.३
८	जी.आई.पाइप	३७.५
९	पश्मिना	१०.३
१०	प्लास्टिकका सामान	०.९

स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षणः २०८०/८१

विश्लेषणः

माथिको तालिकाको विश्लेषणबाट भारततर्फ भएको निर्यातमा मुख्यतयाः पोलिष्टर धागो, कर्कट पाता, जुस, कपडा, धागो, च्यवनप्राश र हजमोला, कपर वायर, रड, जी आई पाइप, पश्मिना र प्लाष्टिकका सामान जस्ता औद्योगिक उत्पादनहरूको हिस्सा प्रमुख रहेको देखिन्छ ।

आ.व. २०७९/८० मा भारततर्फ निर्यात भएका र भारतबाट आयात गरिएका प्रमुख १० वस्तुहरू तथा निर्यात र आयातको विवरणः

प्रमुख कृषिजन्य वस्तुहरूको निर्यात अवस्थाः

निर्यात तर्फ

क्र.स.	वस्तु विवरण	निर्यात रकम (रु. करोडमा)
१	अलैंची	८२५.६
२	जुटका सामान	७२४.१
३	पीना	२३०.२
४	जडीबुटी	११०.१
५	अदुवा	१०७.२
६	चाउचाउ	१०५.५
७	टुथपेष्ट	५४.४
८	गाईवस्तुको दाना	८.२
९	चामलको ढुटोको तेल	१.८
१०	ध्यू	१.७

स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षणः २०८०/८१

आयात तर्फ

क्र.स.	वस्तु विवरण	आयात रकम (रु. करोडमा)
१	पेट्रोलियम पदार्थ	३०७०७.८
२	अन्य मेशीनरी तथा पार्टस्	४२४२.०
३	यातायातका सामान	४०२३.१
४	हटरोल सिट	३७०६.५
५	औषधि	३२५१.८
६	इलेक्ट्रिकल सामान	३१८२.१
७	एम एस विलेट	२११३.६
८	तरकारी	१६८८.१
९	धागो	१६८४.२
१०	रासायनिक पदार्थ	११२८.७

स्रोतः आर्थिक सर्वक्षणः २०८०/८१

विश्लेषणः

माथिको तालिकाको विश्लेषण गर्दा भारततर्फ नेपालले निर्यात गरेका वस्तुहरुमा अलैंची, जुटका सामान (चट्टी, बोरा र डोरी), पीना, जडीबुटी, अदुवा जस्ता कृषिजन्य वस्तुहरूको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ । चाउचाउ, टुथपेष्ट जस्ता सिमित कृषिजन्य औद्योगिक उत्पादनहरू मात्र निर्यात भएको देखिन्छ । भारतबाट नेपालतर्फ आयात हुने वस्तुहरूमा तरकारी समेत प्रमुख १० स्थानमा रहन गएकोले स्वदेशमा नै तरकारी उत्पादन बढाई आयात निरुत्साहित गर्नुपर्ने अवस्था आएको देखिन्छ।

आ.व. २०७९/८० मा चीनतर्फ निर्यात भएका र चीनबाट आयात गरिएका प्रमुख १० वस्तुहरू तथा निर्यात तथा आयात रकमः

निर्यात तर्फ

क्र.स.	वस्तु विवरण	निर्यात रकम (रु. करोडमा)
१	चाउचाउ	५१.४
२	ऊनी गलैचा	२०.०
३	तयारी पोशाक	१६.८

४	धातु तथा काठजन्य हस्तकलाका सामान	१०.३
५	अन्य हस्तकलाका सामान	५.४
६	पश्मिना	१.३
७	अगरवत्ति	०.८
८	चिया	०.१
९	चाँदीका सामान र गरगहना	०.१
१०	अन्य सामान	७०.३

स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षणः २०८०/८१

आयात तर्फ

क्र.स.	वस्तु विवरण	आयात रकम (रु. करोडमा)
१	अन्य मेशिनरी पार्टस्	१९१४.३
२	तयारी पोशाक	१६६७.४
३	विद्युतीय उपकरण	१५९२.६
४	जुत्ता तथा चप्पल	६१३.२
५	रासायनिक मल	१२५८.६
६	मेडिकलका सामान तथा पार्टपूर्जा	४८९.७
७	रासायनिक पदार्थ	३१८.०
८	कच्चा रेशम	२७४.८
९	स्मार्ट कार्ड	१३६.७
१०	सोलार प्यानल	१२३.२

स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षणः २०८०/८१

विश्लेषणः

माथिका तालिकाबाट चीनतर्फको बजारमा उच्च माग रहेका वस्तुहरु जस्तै चिया, ऊनी गलैंचाको निर्यात परिमाण अत्यन्त न्यून रहेकाले त्यी वस्तुहरुको निर्यात बढाउनेतर्फ पहल हुनु आवश्यक देखिन्छ । चीनबाट आयात भएका मुख्य वस्तुहरू औद्योगिक मेशिनरी तथा पूर्वाधारका सामानको परिमाण अधिक रहेको तथा जुत्ता, चप्पलको उत्पादन स्वदेशमा नै बढाउन सके सो को आयात घटाउन सकिने देखिन्छ।

आ.व. २०७९/८० मा अन्यमुलुकतर्फ निर्यात भएका र अन्य मुलुकबाट आयात गरिएका प्रमुख १० वस्तुहरू र निर्यात तथा आयात रकमः

निर्यात तर्फ

क्र.स.	वस्तु विवरण	निर्यात रकम (रु. करोडमा)
१	ऊनी कार्पेट	११३०.४
२	तयारी पोशाक	५४४.४
३	पश्मिना	३०७.८
४	जडीबूटी	७४.३
५	कागजबाट बनेका सामान	६८.४
६	गरगहना	६४.४
७	दाल	४९.२
८	हस्तकलाका सामान	४६.३
९	छाला	३७.८
१०	अन्य	२५४६.०

स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षणः २०८०/८१

आयात तर्फ

क्र.स.	वस्तु विवरण	आयात रकम (रु. करोडमा)
१	सुन	४३८८.६
२	कच्चा भटमासको तेल	३५६७.१
३	रासायनिक मल	२६७३.३
४	कच्चा पाम तेल	२५९१.५
५	औषधि	१४०८.२
६	पोलिथिन ग्रानुयल्स	११७७.७
७	अन्य मेशिनरी पार्टस्	११३८.४
८	यातायातका सामान	६६९.०
९	धागो	५१७.८
१०	तामाको तार तथा स्क्राप्स	४०९.४

स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षणः २०८०/८१

विश्लेषणः

माथिका तालिकाको विश्लेषणबाट तेस्रो मुलुकतर्फ छाला, हस्तकलाका सामान, दाल, गर-गहना, कागजबाट बनेका सामान, जडीबूटी, पश्मिना, तयारी पोशाक, ऊनी कार्पेट लगायत उच्च माग रहेका वस्तुहरूको स्वदेशमा नै उत्पादन बढाई निर्यात बढाउन उचित कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ। माथि उल्लेखित वस्तुहरू उत्पादनमा वृद्धि गर्न सकिने हामीमा प्रचुर सम्भावना रहेका वस्तुहरू हुन् । यसका साथै आयाततर्फ उच्च स्थानमा रहेको सुनको आयातलाई वैज्ञानिक रूपले व्यवस्थित गर्नुपर्ने खाँचो महशुस गरिएको छ । आयाततर्फ औद्योगिक कच्चा पदार्थले देशको औद्योगिक विकासमा सहयोग पुर्‍याउने हुनाले खासै समस्या पार्दैन तर रासायनिक मलको उच्च आयातलाई निरुत्साहित गर्न स्वदेशमा नै रासायनिक मल कारखाना स्थापना गर्नेतर्फ पहल गर्न आवश्यक छ।

कूल गार्हस्थ उत्पादनको तुलनामा व्यापार (निर्यात र आयात) परिसूचकको अवस्थाः

क्र.स.	आ.व.	वस्तु तथा सेवाको निर्यात अंश (प्रतिशतमा)	वस्तु तथा सेवाको आयात अंश (प्रतिशतमा)
१	२०७०/७१	११.५१	४०.७५
२	२०७१/७२	११.६२	४१.४७
३	२०७२/७३	९.४७	३९.२८
४	२०७३/७४	९.१०	४२.८९
५	२०७४/७५	८.७९	४५.५३
६	२०७५/७६	७.७८	४१.४७
७	२०७६/७७	६.८१	३४.११
८	२०७७/७८	५.१२	३७.९३
९	२०७८/७९	६.७०	४२.२७
१०	२०७९/८०	६.९६	३४.६८

स्रोतः आर्थिक सर्वक्षणः २०८०/८१

विश्लेषणः

माथिको तालिकाले आ.व. २०७०/७१ देखि आ.व. २०७९/८० सम्म कूल गार्हस्थ उत्पादनमा वस्तु र सेवाको निर्यात ७ देखि १२ प्रतिशतको बीचमा निरन्तर घट्दो क्रममा रहेको देखिन्छ भने वस्तु र सेवाको आयात कूल गार्हस्थ उत्पादनको ३५ देखि ४६ प्रतिशतको बीचमा बढ्दो

क्रममा रहेको देखिन्छ । यसको विश्लेषणबाट कूल गार्हस्थ उत्पादनको प्रतिशतमा वस्तु र सेवाको निर्यातको अंशमा वृद्धि गराउनु अति आवश्यक रहेको पाईन्छ । नेपालको वैदेशिक व्यापारको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा नेपालमा भारतबाट आयात हुने मुख्य वस्तुहरूमा पेट्रोलियम पदार्थ, सावरी साधन तथा पार्टपूर्जा, मेशिनरी सामान तथा पार्टपूर्जा, हटरोल सिटइन क्वाइल जस्ता वस्तुहरूको बाहुल्यता रहेको छ भने चीनबाट आयात हुने मुख्य वस्तुहरूमा मेशिनरी तथा पार्टपूर्जा, संचारका उपकरण, टेलिभिजन तथा पार्टपूर्जा, तयारी पोशाक, कच्चा रेशम रहेका छन् भने अन्य मुलुकबाट सुन, पोलिथिन ग्रानुयल्स, मेशिनरी तथा पार्टपुर्जा अन्य औजार, कच्चा भटमासको तेल, पाम आयल, रासायनिक मल, औषधि, यातायातका सामान, धागो, तामाको तार तथा स्क्राप्स जस्ता औद्योगिक कच्चा पदार्थ तथा वस्तुहरू आयात भइरहेको देखिन्छ । अन्य मुलुकबाट नेपाल आयात हुने वस्तुहरूमा सुनको स्थान उच्च रहेकाले आयातित सुनको खपतबारे यथार्थ विश्लेषण हुनु जरूरी देखिन्छ । सुनलाई मूल्य अभिवृद्धि गरी निकासी बढाउनेतर्फ पहल हुन आवश्यक छ।

वैदेशिक व्यापार प्रवर्द्धन र निर्यात व्यापार अभिवृद्धि गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने रणनीतिहरूः

- वैदेशिक व्यापारमा वृद्धि गर्दै तुलनात्मक लाभ भएका वस्तुहरुको प्रतिस्पर्धी क्षमतामा बढाउने।
- कृषि, वन्यजन्य, खानीजन्य, सेवा उद्योग र औद्योगिक वस्तुहरूको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने ।
- देशका उद्योगहरूका उत्पादनहरुलाई र सेवा उद्योगका सेवाहरूलाई Regional and Global Production Network (RGPN) मा आवद्ध गराउने।
- व्यापारजन्य लजिस्टिक पूर्वाधार (Trade Logistics Infrastructures) को विकास र विस्तार गर्ने।
- Digital Trade र E-commerce जस्ता नविनतम व्यापारिक Transactions को उपयोग गर्ने क्षमता विस्तार गर्ने ।
- Aid for Trade (AfT) Window बाट व्यापारजन्य पूर्वाधार विकासमा अधिकतम सहयोग भित्र्याउने र परिचालन गर्ने ।
- विश्व व्यापार संगठन (World Trade Organization) तथा क्षेत्रीय व्यापार संजालहरूबाट (Regional Trade Network) बाट अधिकतम फाईदा लिन वार्ता टोलीका सदस्यहरूको Trade Negotiation Capacity बढाउने र अधिकतम लाभ राष्ट्रको पक्षमा लिने वातावरण सिर्जना गर्ने।

- Bilateral Trade Agreements (BTAS) को उपयोग गर्दै देशको Trade Regime लाई विस्तार गर्ने ।
- सेवा व्यापारलाई विस्तार गर्ने वातावरण बनाउने ।
- छिमेकी मुलुकहरूमा र क्षेत्रीय बजारमा विद्युत निर्यातका लागि Transmission Grid जस्ता पूर्वाधारको विकास गर्ने र विद्युत निर्यातका लागि द्विपक्षिय सम्झौता गर्दै विद्युत निर्यात बढाउने।
- सिमा नाकाहरूमा वस्तु आयात /निर्यातका लागि Integrated Check Posts (ICPs) र सुख्खा बन्दरगाह (Dry Ports) को विकास, विस्तार र संचालन गर्न भौतिक पूर्वाधार, प्रकृयागत सरलीकरण र Digital Tracking System जस्ता Instruments को उपयोग गर्दै व्यापारिक क्रियाकलापहरूलाई सजिलो, सरल र कम खर्चिलो बनाउने ।
- भन्सार जाँचपास प्रकृयालाई Automation गर्दै भन्सार प्रशासनको सुदृढीकरण गर्ने ।
- Trade Related Intellectual Property Rights (TRIPS) को कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- संघीय राजधानी काठमाडौंमा International Trade Exhibition Centre (ITEC) बनाई संचालन गर्ने साथै सातवटै प्रदेश राजधानीहरूमा एक/एक वटा प्रादेशिक वस्तुहरूको प्रर्दशनी गर्न/औद्योगिक मेला/क्रेता/विक्रेताबीच वैठक तथा सम्झौता जस्ता कार्यहरू एकै ठाउँबाट गर्ने व्यवस्थाका लागि प्रदेश स्तरमा समेत व्यापारिक/औद्योगिक प्रर्दशनी स्थलहरू निर्माण र व्यवस्थापन गरी संचालन गर्ने वातावरण मिलाउने ।

निष्कर्षः

विश्वबजारमा नेपालले हाल निर्यात गर्दै आइरहेका वस्तुहरु उच्च मूल्यवृद्धि हुन नसकेका, अधिकांश वस्तुहरू कृषिजन्य तथा वनजन्य प्राथमिक उत्पादनहरू रहेका, वनस्पति तथा अन्य प्राथमिक जडिबुटी जस्ता औद्योगिक रुपले अप्रशोधित वस्तुहरू भएकाले निर्यातको अंश आयातको तुलनामा अत्यन्तै न्यून रहेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त नेपाली उत्पादनहरू छिमेकी देशहरू तथा क्षेत्रीय बजारहरूका उत्पादन श्रृखला (Production Chain) को संजालमा आवद्ध गराउन सकिएको छैन। फलस्वरुप देशलाई कुनै पनि वस्तु तथा सेवा उत्पादनमा विशिष्टकृत गराउन सकेको पाइदैन । परिणाम स्वरुप उत्पादित वस्तुको बजार खोज्ने र आफ्ना उत्पादनहरूको पहुँच भएका बजारलाई सुरक्षित राख्ने उपायहरू पहिल्याउन हाम्रा उत्पादनहरू सक्षम रहन सकेको पाइदैन ।

माथिका व्यापार सम्वद्ध तथ्याङ्कहरूका तालिकाहरूमा प्रस्तुतिकरण गरिएका तथ्याङ्कहरूको विश्लेषणबाट उपभोग्य वस्तु तथा उच्च विलाशिताका वस्तुहरूको उच्च आयात भइरहनु तथा निर्यात गरिने वस्तु र सेवाहरूको परिधी फराकिलो बनाउन नसकिएका कारणले र सीमित परम्परागत बजारमा मात्र निर्यात भै रहनुका अतिरिक्त थप बजार विस्तारमा तीव्रता ल्याउन नसकिएका कारण निर्यातको अंश बढाउन सकिएको छैन । आफ्नै देशमा उत्पादन वृद्धि गर्न सकिने र उत्पादनको प्रचुर सम्भावना भएका कृषि उपजहरू, फलपूल र ताजा तरकारी समेतको उच्च आयात भइरहनुलेसमेत समग्र व्यापार घाटा बढिरहेको छ । यसका लागि कृषि क्षेत्रको उत्पादन विविधिकरण, बजारीकरण र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि ठोस प्रयास आवश्यक रहेको छ। नयाँ वाणिज्य नीतिले उपरोक्त तथ्यलाई सम्बोधन गर्न सक्नुपर्छ ।

यसैगरी पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक पर्ने मेशिनरी र निर्माण सामाग्रीहरूको आयातको वृद्धिले अन्तत्वगत्वा पूर्वाधार विकासमा योगदान गर्दै निकासीको लागत न्यूनीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउने मात्र होइन हाम्रा निर्यातयोग्य वस्तुहरूलाई अन्तराष्ट्रिय बजारमा प्रतिष्पर्धी बन्न समेत सघाउ पुऱ्याउने हुनाले दीर्घकालमा सकारात्मक नतिजा देखाउने नै छ । यसका साथै आयात भैरहेका वस्तुहरूलाई औद्योगिक उत्पादन श्रृंखला प्रकृयाद्धारा मूल्य अभिवृद्धि गर्दै निर्यात बढाउन सके त्यस्ता वस्तुहरूको आयात बढेपनि खासै समस्या हुने देखिदैन । तसर्थ आयात र निर्यातबीचको बढ्दो असन्तुलनलाई घटाउन आयात गरिने कच्चा पदार्थहरूलाई उत्पादन मूल्य श्रृखलामा आवद्धता गराउँदै थप मूल्यवान बनाई निर्यात बढाउन सक्नुपर्छ । यसका साथै पूर्ण वस्तु (Whole Product) उत्पादन गरी निर्यात गर्ने परम्परागत व्यापारबाट मुक्त भई वस्तुको कुनै एक भागको (Production in parts) उत्पादनमा विशिष्टिकृत बनी अन्तराष्ट्रिय उत्पादन नेटवर्कमा आवद्धता बढाउनु अति आवश्यक भै सकेको छ । अब औद्योगिक वस्तु मात्र निर्यात गरेर व्यापार घाटा न्यूनिकरण गर्न नसकिने हुनाले सेवा व्यापार र विद्युत निर्यात व्यापारतर्फ बढी जोड दिनु जरूरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- वाणिज्य र विकास (विभिन्न अंकहरू), वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमडौं
- नेपाल (विभिन्न अंकहरू) सूचना विभाग, काठमाडौं
- आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं
- पन्ध्रौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं
- Governance and development, Chhabindra Parajuli, Aishwarya Publication, Kathmandu, 2076
- सोह्रौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, काठमाडौं

नेपालमा वित्तीय उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता

✍ घनश्याम पराजुली *

कार्यकारी सारााँश

नेपालमा वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीलाई जिम्मेवार, पारदर्शी, नतिजामूलक तथा उत्तरदायी बनाउन आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको छ। यो कानूनले राजश्व र व्ययको अनुमान, बजेट निकासा, खर्च र नियन्त्रण, कारोबारको लेखा, आन्तरिक नियन्त्रण तथा लेखापरीक्षण, वित्तीय उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। वित्तीय उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहितालाई व्यवस्थित गर्न जिम्मेवार व्यक्ति, लेखा उत्तरदायी अधिकृत लगायतका संस्थागत व्यवस्था गरिएको छ। कानून अनुसार सार्वजनिक जवाफदेहीको पद अन्तरगत पारिश्रमिक ठेकिएको वा नठेकिएको भएतापनि कुनै रुपमा नियुक्त हुने वा निर्वाचित हुने वा मनोनयन हुने कानूनी मान्यताप्राप्त सार्वजनिक काम, कर्तव्य र अधिकार भएको पदलाई समावेश गरिएको छ। नेपालको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका जिम्मेवार पदाधिकारीले आफूलाई तोकिएको जिम्मेवारीका नतिजाका सम्बन्धमा कुनै प्रश्न उठेमा सोको जवाफ दिनु पर्दछ।

अर्थ र परिभाषा

सामान्यतया आफूले गरेका वा नगरेका काम अर्थात सफलता एवं असफलताको जवाफ दिने कामलाई जवाफदेहिता मान्ने गरिएको छ। यसमा सार्वजनिक काम कर्तव्य भएका व्यक्ति वा संस्थाले आफूले गरेका काम वा नगरेका काम वा पुरा गरेका जिम्मेवारीको विषयमा सार्वजनिक जवाफ वा स्पष्टीकरण दिने काम तथा गर्न नसकेका कामको जवाफ दिनु पर्ने मान्यता जवाफदेहिता (Responsiveness+ Responsibility+ Answerability) भित्र पर्दछ। बृहत अर्थमा सार्वजनिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत उत्तरदायित्व कस्ले बहन गर्ने, उत्तरदयित्व कस प्रति बहन गर्ने, उत्तरदायित्व बहन गर्ने माध्यम र आधारशिला तथा उत्तरदायित्व वहन गरेको एकीन गर्ने मापदण्ड समेत समावेश पर्दछन्।

---

* नायब महालेखापरीक्षक, महालेखापरीक्षकको कार्यालय

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ अनुसार वित्तीय उत्तरदायित्व भन्नाले वित्त सम्बन्धी प्रतिफलमा सुधार गर्न, वित्तीय अनुशासन, पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता कायम गर्न बहन गर्नु पर्ने जिम्मेवारी, जवाफदेहिता तथा सोबाट प्राप्त हुने प्रतिफलप्रतिको उत्तरदायित्व तथा परिपालन सम्झनु पर्दछ। यसै गरी INTOSAI ले सार्वजनिक उत्तरदायित्वलाई The obligation of persons or entities, including public Enterprises and Corporations entrusted with public resources to be answerable for the fiscal, managerial and program responsibilities that have been conferred of them, and to those that have been conferred these responsibilities on them भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ भने World Bank ले The obligation of power-holders to account for or take responsibility for their actions. “Power-holders” refers to those who hold political, financial or other forms of power and include officials in government, private corporations, international financial institutions and civil society organizations भनी परिभाषित गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले वित्तीय पारदर्शितालाई The clarity, reliability, frequency, timeliness, and relevance of public fiscal reporting and the openness to the public of the government's fiscal policy making process. भनी परिभाषित गरेको छ।

सार्वजनिक उत्तरदायित्वलाई प्रभावकारी बनाउन राजनीतिक इच्छा शक्ति र प्रतिबद्धता, स्पष्ट परिभाषित जिम्मेवारी, निर्णय प्रकृयामा पारदर्शिता, देख्न र नाप्न सकिने स्पष्ट मापदण्डहरु, आधुनिक लेखा प्रणाली। लेखापरीक्षण र वित्तीय योजना, प्रभावकारी एवं कुशल बोलपत्र एवं खरिद प्रकृया, छानवीन र अनुसन्धान व्यवस्था, भ्रष्टाचार नियन्त्रण सम्बन्धि संयन्त्र, खुला सूचना प्रणाली, प्रभावकारी खोज पत्रकारिता, विकेन्द्रीकरण, संसदीय काम कारवाहीको प्रत्यक्ष प्रशारण तथा स्वतन्त्र अम्बुड्स्म्यान आवश्यक शर्तको रुपमा लिने गरिएको छ।

उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी

जिम्मेवारी प्रत्यायोजन वा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ तर उत्तरदायित्व हस्तान्तरण वा प्रत्यायोजन गर्न सकिन्न। तल्ला तह पनि उत्तरदायी हुनु पर्छ। जिम्मेवारी माथिबाट तलतर्फ जान्छ (Accountability ascends and responsibility descends) भने उत्तरदायित्व तलबाट माथि जान्छ। जिम्मेवारी भएमात्र उत्तरदायित्व सिर्जना हुन्छ। जिम्मेवारीको काम आंफै काम गर्न अग्रसर हुने (Proactive) हो भने उत्तरदायि हुनेको काम आदेश अनुसार अग्रसर हुने (reactive) हुन्छ। जिम्मेवारी गर्नुपर्ने काममा हुन्छ भने उत्तरदायित्व भई सकेको काममा हुन्छ। त्यसैले दुवैसंगै जानु पर्छ कानूनले तोक्नु पर्छ गुनासा सुनुवाई गर्ने प्रभावकारी संयन्त्र हुनु पर्छ। कानूनले गोप्य र खुला कुरा तोक्नु गर्ने विषय तोक्नु पर्छ तथा सु-स्पष्ट र वस्तुगत मापदण्ड तोक्नु पर्छ।

FISCAL TRANSPARENCY PRINCIPLES

Fiscal Reporting: Fiscal reports should provide a comprehensive overview of the fiscal activities of the public sector and its sub-sectors, according to international standards. Fiscal reports should be published in a frequent, regular, and timely manner. Information in fiscal reports should be relevant, internationally comparable, and internally and historically consistent. Fiscal statistics and financial statements should be reliable, subject to external scrutiny, and facilitate accountability.

Fiscal Forecasting and Budgeting: Fiscal forecasts and budgets should provide a comprehensive overview of fiscal prospects.The powers and responsibilities of the executive and legislative branches of government in the budget process should be defined in law, and the budget should be presented, debated, and approved in a timely manner.Fiscal forecasts and budgets should be presented in a way that facilitates policy analysis and accountability.Economic and fiscal forecasts and budgets should be credible.

Fiscal Risk Analysis and Management: Governments should publish regular summary reports on risks to their fiscal prospects. Specific risks to the public finances should be regularly monitored, disclosed, and managed. Fiscal relations and performance across the public sector should be analyzed, disclosed, and coordinated.

पूर्व शर्त

वित्तीय उत्तरदायित्वका लागि जिम्मेवारी एवम् जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्नको लागि पर्याप्त कानूनी व्यवस्था, कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको निगरानी र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, वित्तीय जिम्मेवारी तथा जवाफदेहितामा स्पष्टता, साधन स्रोतको उपयोगमा मितव्ययीता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता, सबल आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली एवम् आन्तरिक लेखापरीक्षण, लेखा तथा लेखापरीक्षण मान, वित्तीय सूचना प्रणाली, दक्ष एवम् पर्याप्त जनशक्ति, सरोकारवालाहरुको सहभागिता (Legal and reporting framework, organizational structure, strategy, procedures and actions to help ensure that public sector organization is responsible for it's action. The principles and concepts necessary to public sector accountability include transparency, fairness, integrity, and trust) अत्यावश्यक रहेको हुन्छ।

कानूनी व्यवस्था

नेपालमा वित्तीय उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिता सम्बन्धमा गरिएको कानूनी व्यवस्था निम्न रहेको छ।

क. नेपालको संविधानः नेपालको संविधानको धारा ११९ मा नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा संघीय संसदका दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा वार्षिक अनुमान पेश गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र त्यस्तो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। यसैगरी धारा २०७ मा प्रदेशको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा प्रदेश सभा समक्ष वार्षिक अनुमान पेश गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

ख. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ र नियमावली, २०७७ः नेपाल सरकारले सङ्घीय वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीलाई जिम्मेवार, पारदर्शी, नतिजामूलक तथा उत्तरदायो बनाउन आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा सो ऐन कार्यान्वयन गर्न आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७ लागु गरेको छ। ऐनका विभिन्न दफा तथा नियमावलीका विभिन्न नियमहरुले वित्तीय उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहिताका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसरी गरिएका व्यवस्थाहरुमध्ये मुख्य व्यवस्थाहरु निम्न रहेका छनः

१. **मध्यमकालीन खर्च संरचना तथा बजेट प्रस्तावः** योजना आयोगले आवधिक योजनाको आधारमा प्रत्येक आर्थिक वर्षमा तीन वर्ष अवधिको मध्यमकालीन खर्च संरचनाको खाका तयार गर्ने र प्रत्येक मन्त्रालयले आवधिक योजना र क्षेत्रगत नीति तथा योजनाको आधारमा मन्त्रालयगत खर्च संरचना तयार गर्नु पर्दछ। लेखा उत्तरदायी अधिकृतले बजेट प्रस्ताव गर्दा गत आर्थिक वर्ष र चालु आर्थिक वर्षको छ महिनासम्मको वित्तीय तथा भौतिक प्रगति विवरण समावेश गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

२. **स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनः** आफ्नो कार्यालय तथा मातहतको कार्यालयको लागि स्वीकृत बजेट लक्ष्य अनुरुप खर्च नभएमा त्यस्को जिम्मेवारी लेखा उत्तरदायी अधिकृतको हुने, विनियोजन ऐन वा अन्य ऐन बमोजिम स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रमको अधीनमा रही बजेट कार्यान्वयन गर्ने कर्तव्य र जिम्मेवारी सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृत र मातहतका जिम्मेवार व्यक्तिको हुने, सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृत र मातहतका जिम्मेवार व्यक्तिले अर्थ मन्त्रालय वा तालुक कार्यालयबाट भएको निर्देशन बमोजिम वार्षिक खरिद योजना, मासिक नगद प्रवाह विवरण, उपलब्धि मापन सूचक र कार्यान्वयनको समय तालिका समेत समावेश गरी कार्ययोजना तयार गरी बजेट कार्यान्वयन गर्नु गराउनु पर्ने, बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि विभागीय प्रमुख वा जिम्मेवार व्यक्तिले सचिवसँग र कार्यालय प्रमुख वा जिम्मेवार व्यक्तिले विभागीय प्रमुखसँग आवश्यक प्रतिफल सूचक

सहित कार्यसम्पादन करार गर्नु पर्ने र कार्यसम्पादनमा उत्कृष्ट नतिजा हासिल गर्ने पदाधिकारी वा जिम्मेवार व्यक्तिलाई कार्यसम्पादन करारमा उल्लिखित शर्तका अधीनमा रही कार्यसम्पादन करार गर्ने पदाधिकारीले पुरस्कृत गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

३. **बजेट तथा कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनः** सम्बन्धित मन्त्री र सचिवले आफ्नो मातहतका आयोजना वा कार्यक्रम र बजेट कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन क्रमश त्रैमासिक र मासिक रुपमा गर्नु पर्ने, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्दा कार्यक्रम, कार्ययोजना, खरिद योजना, नगद प्रवाह योजना समेतको आधारमा भौतिक र वित्तीय प्रगति भए वा नभएको सम्बन्धमा त्यस्तो नतिजा प्राप्त हुनुको कारण र आधार समेतको समीक्षा गर्नु पर्ने तथा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्दा कार्यक्रमगत, शीर्षकगत र स्रोतगत खर्च, शोधभर्ना प्राप्ती र वैदेशिक सहायता परिचालन तथा राजश्व सङ्कलनको अवस्था समेत समीक्षा गरी सोको प्रतिवेदन त्रैमासिक रुपमा अर्थ मन्त्रालयमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस अनुसार प्राप्त प्रगति समीक्षा प्रतिवेदन समेतका आधारमा अर्थ मन्त्रालयले बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन अवस्थाको मूल्याङ्कन गरी अर्धवार्षिक र वार्षिक रुपमा राजश्व, खर्च, वैदेशिक अनुदान तथा ऋणको अनुपात, प्राप्ति तथा परिचालनको यथार्थ विवरण, नेपाल सरकारको समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल सरकारको नीति तथा बजेटमा समावेश भएका कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनको अवस्था समेत समावेश गरी एकीकृत मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गरी अर्धवार्षिक प्रतिवेदन माघ मसान्तभित्र र वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष समाप्त भएको चार महिनाभित्र सार्वजनिक गर्नु पर्दछ।

४. **त्रैमासिक प्रगति विवरणको समीक्षाः** बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने प्रत्येक कार्यालयले आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७ को अनुसूची-२ मा तोकिएको ढाँचामा त्रैमासिक प्रगति विवरण तयार गरी केन्द्रीय निकाय र कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। केन्द्रीय निकायले बजेट शीर्षकको आधारमा त्रैमासिक प्रगति विवरण तयार गरी अर्थ मन्त्रालय र योजना आयोगमा पठाउनु पर्छ। यस अनुसार प्रगति विवरण नपठाउने कार्यालय प्रमुखलाई लेखा उत्तरदायी अधिकृतले कारवाही गर्न सक्छ। त्रैमासिक प्रगति विवरण प्राप्त भएपछि केन्द्रीय निकायले त्यसको भौतिक र वित्तीय पक्षको कार्यालयगत र केन्द्रीय निकायगत समीक्षा गर्नु पर्छ। यसरी समीक्षा गर्दा प्रगति कम भएको देखिएमा सोको कारण पहिचान गरी सुधारको लागि चाल्नु पर्ने कदम समेत उल्लेख गर्नु पर्छ। केन्द्रीय निकायको सचिव वा प्रशासकीय प्रमुखले बजेट तथा कार्यक्रम अनुसार प्रगति भए वा नभएको मूल्याङ्कन गरी बाधा अड्काउ परेको भए सो फुकाई दिने र निर्देशन दिनु पर्ने भए निर्देशन समेत दिनु पर्छ।

५. **आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीः** मन्त्रालय र केन्द्रीय निकायले आफ्नो र मातहत कार्यालयबाट सम्पादन गरिने कार्य प्रदान गरिने सेवा तथा स्वीकृत कार्यक्रम बमोजिमको क्रियाकलाप मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र जोखिमरहित ढङ्गबाट सम्पादन गर्न, वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीलाई विश्वसनीय बनाउन तथा प्रचलित कानून बमोजिम कार्य सम्पादन गर्न कामको प्रकृति अनुसारको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गरी लागू गर्नु पर्दछ। यस्तो प्रणालीमा कार्यालयको कामको प्रकृति अनुसार नियन्त्रणको वातावरण, सम्भावित जोखिम, नियन्त्रणको उपाय, सूचना र सञ्चार, अनुगमन गर्ने निकाय र विधि लगायतका विषय समेटिएको हुनु पर्दछ।

६. **लेखा र वित्तीय विवरण पेशः** महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सङ्घीय सञ्चित कोषको अतिरिक्त वैदेशिक अनुदान र ऋण सहायता तथा लगानीको लेखा, विनियोजन, राजश्व, धरौटी तथा अन्य कोषहरु सहितको केन्द्रीय लेखाको एकीकृत वित्तीय विवरण महालेखापरीक्षकको कार्यालय समक्ष पेश गर्नु पर्दछ। त्यस्तै लेखा उत्तरदायी अधिकृतले मातहत कार्यालय समेतको प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्पूर्ण आयव्ययको केन्द्रीय वित्तीय विवरण तयार गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र महालेखापरीक्षकको कार्यालय समक्ष पेश गर्नु पर्दछ। कार्यालयको सरकारी नगदी, जिन्सी, आयव्ययको लेखाको आकस्मिक निरीक्षण गर्दा वा आन्तरिक वा अन्तिम लेखापरीक्षणको सिलसिलामा लेखापरीक्षकबाट सोधिएको प्रश्नको जवाफ वा माग गरिएको लेखा तथा विवरण दाखिला गर्नु सम्बन्धित पदाधिकारी वा जिम्मेवार व्यक्तिको कर्तव्य हुने व्यवस्था रहेको छ।

७. **लेखापरीक्षण र बेरुजु फस्यौंटः** नेपाल सरकारका प्रत्येक कार्यालयको कारोबारको नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताका आधारमा आन्तरिक लेखापरीक्षण हुने व्यवस्था छ। यसैगरी प्रत्येक कार्यालयले सबै प्रकारका आयव्यय तथा कारोबारको लेखा र वित्तीय विवरण पेश गरी महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट अन्तिम लेखापरीक्षण गराउनु पर्दछ। लेखापरीक्षणबाट औंल्याइएको बेरुजुका सम्बन्धमा प्रमाण पेश गरी वा नियमित गरी गराई वा असुल उपर गरी फस्यौंट गर्ने जिम्मेवारी तथा दायित्व बेरुजुसँग सम्बन्धित जिम्मेवार व्यक्ति तथा आर्थिक कारोबारमा संलग्न पदाधिकारीको हुने व्यवस्था रहेको छ।

८. **वित्तीय उत्तरदायित्वः** योजना छनौट गर्ने, मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्ने, बजेट प्रस्ताव गर्ने, सरकारी सम्पत्तिको संरक्षण, व्यवस्थापन गर्ने गराउने, बजेट समर्पण गर्ने गराउने तथा कार्यक्रमको अनुगमन गरी वित्तीय उत्तरदायित्व कायम गर्ने गराउने कर्तव्य संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको हकमा सम्बन्धित संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको प्रमुख, मन्त्रालय तथा केन्द्रीय स्तरको सचिवालय तथा आयोगको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयका विभागीय मन्त्री

वा राज्य मन्त्रीको हुने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै लेखा राख्ने, खर्च गर्ने तथा बेरुजु फर्स्यौट गर्ने गराउने लगायतका वित्तीय उत्तरदायित्व बहन गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृतको हुने व्यवस्था रहेको छ । विभागीय मन्त्री वा राज्यमन्त्रीबाट वित्तीय उत्तरदायित्व बहन भए नभएको सम्बन्धमा प्रधानमन्त्रीबाट र लेखा उत्तरदायी अधिकृतबाट वित्तीय उत्तरदायित्व बहन भए नभएको सम्बन्धमा संवैधानिक निकायको हकमा त्यस्तो निकायको प्रमुख र अन्य निकायको हकमा सम्बन्धित विभागीय मन्त्री वा राज्यमन्त्रीबाट निगरानी हुन्छ।

९. **जवाफदेही हुनु पर्नेः** सार्वजनिक जवाफदेहीको पद धारण गरेको व्यक्तिले दिएको आदेश वा निर्देशनमा भएको कारोबार वा निज आफैले गरेका कारोबारका सम्बन्धमा सम्बन्धित व्यक्ति जिम्मेवार हुन्छ । आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन वा नियमावली एवं प्रचलित कानून बमोजिम कारोबारसँग सम्बन्धित कागजात तयार गर्ने, जाँच गर्ने, पेश गर्ने र सिफारिश गर्ने कर्मचारी तथा पदाधिकारीले आफूले सम्पादन गरेको काम र सोसँग सम्बन्धित कारोबारको जिम्मेवारी बहन गर्नु पर्ने र त्यस्तो कामको सम्बन्धमा निज आफै जवाफदेही हुने व्यवस्था रहेको छ ।

१०. **सरकारी नगदी, जिन्सी दुरुपयोग वा मस्यौट भएमा कारवाहीः** कार्यालयको सरकारी नगदी तथा जिन्सी भण्डार, आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्दा वा अन्तिम लेखापरीक्षण गर्दा वा कुनै तवरले निरीक्षण वा जाँचबुझ हुँदा मस्यौट वा दुरुपयोग भएको देपखन आएमा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख वा तालुक कार्यालय वा तोकिएको अधिकारीले प्रचलित कानून बमोजिम त्यस्तो मस्यौट वा दुरुपयोग गर्ने उपर आवश्यक कारवाही गर्नु पर्छ । अन्तिम लेखापरीक्षण गर्दा सरकारी तहबिल तथा जिन्सी भण्डारको कुनै रकम वा जिन्सी मस्यौट भएको देखिएमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयले आफ्नो राय साथ प्रचलित कानून बमोजिम त्यस्तो मस्यौट गर्ने व्यक्ति उपर कारवाही चलाउन सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख वा विभागीय प्रमुख समक्ष लेखी पठाउने व्यवस्था समेत रहेको छ । यसरी निरीक्षण वा जाँचबुझ गर्दा वा कारवाहीको लागि लेखी आएको अवस्थामा सम्बन्धित अधिकारीले कारबाही नगरेमा त्यस्तो अधिकारीलाई विभागीय प्रमुखले र विभागीय प्रमुखले कारबाही नगरेको भए लेखा उत्तरदायी अधिकृतको हकमा विभागीय मन्त्री वा राज्यमन्त्रीले र संवैधानिक अङ्ग तथा निकायका प्रशासकीय प्रमुखको हकमा संवैधानिक अङ्ग तथा निकायका प्रमुखले पाँच सय रुपैयाँ जरिबाना गरी प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारबाही समेत गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

महालेखापरीक्षकलाई कुनै कार्यालयको लेखा सम्बन्धी काम यथासमयमा भएको छैन भन्ने लागेमा निजले सो सम्बन्धी कागजात झिकाई जाँच गर्न लगाउन सक्ने र त्यसरी जाँच गर्दा

केही त्रुटी वा कैफियत देखिन आएमा आवश्यक कारबाहीको लागि सम्बन्धित तालुक कार्यालय समक्ष पठाउने एवं लेखी आएकोमा सम्बन्धित कार्यालयले तुरुन्त आवश्यक कारबाही गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

११. **सरकारी सम्पत्तिको संरक्षण तथा प्रयोगः** कार्यालयमा प्राप्त हुन आएको सम्पूर्ण नगदी जिन्सीको संरक्षणको प्रबन्ध मिलाउनु जिम्मेवार व्यक्तिको कर्तव्य हो । कार्यालयमा प्राप्त हुन आएको नगदी वा जिन्सी तोकिएको काममा बाहेक अन्य काममा प्रयोग वा खर्च गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ । कुनै कर्मचारीले अधिकारप्राप्त अधिकारीको स्वीकृति विना सरकारी सम्पत्ति प्रयोग गरेको देखिएमा जिम्मेवार व्यक्तिले यस्तो जिन्सी फिर्ता लिई वा खर्च गरेको रकम असुल उपर गरी विभागीय कारवाहीको लागि विभागीय प्रमुख समक्ष लेखी पठाउनु पर्छ । कसैले सरकारी जिन्सी व्यक्तिगत प्रयोगमा ल्याएको वा प्रयोग गर्न दिइएको कारणबाट त्यस्तो सरकारी जिन्सी वा सम्पत्तिमा हुन गएको सबै प्रकारको क्षति र नोक्सानी प्रयोग गर्न दिने र प्रयोग गर्ने दुवैबाट दामासाहीले असुल उपर गरिने व्यवस्था रहेको छ ।

१२. **सार्वजनिकिकरणः** आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन र नियमावली वा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम सम्बन्धित कार्यालयले तयार गर्नु पर्ने वित्तीय प्रतिवेदनहरु तोकिएको समयमा तयार गरी सोको सात दिनभित्र विद्युतीय वा अन्य उपयुक्त माध्यमबाट सार्वजनिक गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।

१३. **सजायः** कुनै कार्यको भुक्तानी गर्नु पर्दा बजेटको सीमाभित्र रही रीतपूर्वकको कागजात प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र भुक्तानी नदिने जिम्मेवार व्यक्तिलाई एक तहमाथिको अधिकारीले पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्नु पर्दछ। जिम्मेवार व्यक्तिले आफ्नो जिम्मामा आउको सरकारी नगदी र जिन्सी मालसमान यथास्थानमा दाखिला गरी स्रेस्ता खडा नगरेमा,आफ्नो कार्यालयको कारोबारको लेखा र सम्बन्धित कागजात पेश नगरेमा,कारोबारको लेखा तथा विवरण दाखिला नगरेमा तथा तोकिएको समयमा बरबुझारथ नगरेमा एक तह माथिको अधिकारीले पाँच सय रुपैयाँ जरिवाना गर्नु पर्छ। आन्तरिक वा अन्तिम लेखापरीक्षण हुँदा सरकारी नगदी वा जिन्सी मालसमानको लगत राख्न छुटाएको देखिएमा वा नेपाल सरकारलाई हानि नोक्सानी भएको भन्ने सूचना प्राप्त भएपछि कारवाही नगर्ने अधिकारीलाई संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको हकमा सम्बन्धित संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको प्रमुख,मन्त्रालय तथा केन्द्रीयस्तरको सचिवालय तथा आयोजनाको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयको विभागीय मन्त्री वा राज्यमन्त्री,विभाग वा विभाग सरहको अस्तित्व र क्षेत्राधिकार भएको कार्यालयको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव र कार्यालयको हकमा सम्बन्धित तालुक कार्यालयको प्रमुखले प्रत्येक पटक एक हजार रुपैयाँ जरिवाना गर्नु पर्छ। लेखा उत्तरदायी अधिकृतले आफ्नो

कार्यालय वा मातहतको कार्यालयको नियमित जाँचबुझ वा निरीक्षण गर्दा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन र नियमावली बमोजिमको निर्धारित प्रकृया पूरा नगरी कारोबार गरेको देखिन आएमा वा अन्य कुनै कैफियत देखिन आएमा त्यस्तो जाँच गर्ने वा गराउने तालुक कार्यालय वा विभागीय प्रमुखले सम्बन्धित जिम्मेवार व्यक्तिलाई प्रत्येक पटक पाँच सय रुपैया जरिबाना गर्नु पर्छ। आर्थिक कारोबार सम्बन्धी कामका अनियमितता गर्ने तथा अनियमिततालाई नियमित गराउन पेश गरेको अवस्थामा निर्णय दिनु पर्ने अधिकारीले निर्णय नदिएमा सम्बन्धित जिम्मेवार व्यक्तिलाई अधिकार प्राप्त अधिकारीले दुई हजार रुपैयाँ जरिवाना गर्नु पर्छ। आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन बमोजिम सजाय तथा जरिवाना गर्नु पर्ने अधिकारीले सजाय तथा जरिवाना नगरेमा त्यस्तो अधिकारीलाई एक तह माथिको अधिकृतले तीन हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना गर्ने तथा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन वा नियमावलीको उल्लङ्घन गर्नेलाई एक तहमाथिको अधिकारीले पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना हुने व्यवस्था रहेको छ। यस अनुसार जरिबाना हुने कर्मचारीलाई आचरण उल्लङ्घन गरेको मानी विभागीय कारवाही समेत हुन्छ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनमा निर्धारित प्रकृयाभन्दा विपरीत आयोजना तथा कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने, बजेट प्रस्ताव गर्ने तथा तोकिएको समयमा बजेट समर्पण नगर्ने सम्बन्धित कर्मचारीलाई विभागीय कारवाही गर्ने व्यवस्था रहेको छ। कार्यसम्पादन करार गरेको अवस्थामा करार अनुसारको कार्यसम्पादन प्रतिफल प्राप्त गर्न नसक्ने वा कार्यक्रम र पूँजीगत खर्चको हकमा मनासिब कारण वेगर विनियोजन रकमबाट कम भौतिक प्रगति तथा खर्च गर्ने कर्मचारीलाई विभागीय कारबाही गरिने व्यवस्था रहेको छ।

विनियोजन ऐन वा पेश्की खर्च ऐनबाट विनियोजित रकमभन्दा बढी रकमको आयोजना वा कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने वा ठेक्का लगाउने वा खरिद प्रकृया प्रारम्भ गर्ने कर्मचारीलाई आयोजना वा कार्यक्रम स्वीकृत गरेको वा ठेक्का लगाएको वा खरिद प्रकृया प्रारम्भ गरेको रकम बराबरको रकम जरिबाना लेखा उत्तरदायी अधिकृतले गर्ने र लेखा उत्तरदायी अधिकृतले त्यस्तो काम कारबाही गरेमा संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको हकमा सम्बन्धित संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको प्रमुख,मन्त्रालय तथा केन्द्रीयस्तरको सचिवालय तथा आयोगको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयको विभागीय मन्त्री वा राज्यमन्त्रीले त्यस्तो जरिबाना गर्नु पर्दछ।

ग. अन्य कानूनी व्यवस्था

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७७ का अतिरिक्त स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अन्तर-सरकारी वित्त हस्तान्तरण ऐन, २०७४ नेपाल

चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्था ऐन, २०५३ लगायतका कानूनमा समेत वित्तीय उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिता सम्बन्धी व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

समग्र जिम्मेवारी

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७७ मा उल्लेख भएको समग्र जिम्मेवारी निम्न रहेको छ।

१. **लेखा तयारः** जिम्मेवार व्यक्तिले राख्नु पर्ने प्रत्येक कारोबारको विवरण स्पष्ट देखिने गरी प्रचलित कानूनले तोके बमोजिमको रीत पु—याई लेखा तयार गरी अद्यावधिक राख्नु पर्दछ । लेखा उत्तरदायी अधिकृतले आफ्नो कार्यालय वा मातहतको कार्यालयको नियमित जाँचबुझ वा निरीक्षण गर्दा वा लेखापरीक्षणबाट प्रचलित कानूनद्धारा निर्धारित प्रकृया पुरा नगरी कारोबार गरेको वा अन्य कुनै कैफियत देखिएमा त्यस्तो कारोबार वा कैफियतको सम्बन्धमा सम्बन्धित जिम्मेवार व्यक्ति जवाफदेही हुने व्यवस्था रहेको छ । यसरी जाँचबुझ वा निरीक्षण गर्दा निर्धारित प्रकृया पूरा नगरी कारोबार गरेको देखिन आएमा वा अन्य कुनै कैफियत देखिन आएमा त्यस्तो जाँच गर्ने वा गराउने तालुक कार्यालय वा विभागीय प्रमुखले सम्बन्धित जिम्मेवार व्यक्तिलाई प्रत्यृक पटक पाँच सय रुपैयाँ जरिबाना हुने व्यवस्था समेत रहेको छ।

२. **आर्थिक प्रशासन सञ्चालनः** आर्थिक प्रशासन सञ्चालन गर्दा मातहत कार्यालयले प्रचलित कानूनको पालना गरे, नगरेको सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार रेखदेख, जाँचबुझ तथा निरीक्षण गर्ने र मातहत कार्यालयको हिसाब केन्द्रीय हिसाबमा समावेश गराई जाँचबुझ गर्ने गराउने जिम्मेवारी सम्बन्धीत लेखा उत्तरदायी अधिकृतमा रहेको छ । आफ्नो कार्यालयको लागि विनियोजित बजेट लक्षित उद्देश्य अनुरुप खर्च हुन नसकेमा सो को जानकारी संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको हकमा सम्बन्धित संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको प्रमुख, मन्त्रालय तथा केन्द्रीय स्तरको सचिवालय तथा आयोगको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयका विभागीय मन्त्री वा राज्यमन्त्री तथा सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृतले लिनु पर्छ ।

कुनै मनासिब कारणले आफूले गरेको आर्थिक कारोबार सम्बन्धमा कुनै काममा अनियमितता भएको देखेमा त्यस्तो अनियमिततालाई नियमित गर्न जिम्मेवार व्यक्तिले त्यस्तो कारोबार भएको पन्ध्र दिनभित्र कारण खुलाई अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष नियमित गराउनको लागि पेश गरेमा अधिकार प्राप्त अधिकारीले आफूसमक्ष पेश भएको सात दिनभित्र आवश्यक निर्णय गरिदिनु पर्छ । यसरी विपरित हुने गरी लेखा सम्बन्धी काममा अनियमितता गर्ने तथा निर्णय दिनु पर्ने अधिकारीले तोकिएको म्यादभित्र निर्णय नदिएमा सम्बन्धित जिम्मेवार व्यक्तिलाई अधिकार प्राप्त अधिकारीले दुई हजार रुपैयाँ जरिबाना गर्ने व्यवस्था समेत रहेको छ ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियम बमोजिम लेखा राखे नराखेको, लेखा दाखिला गरे नगरेको र लेखा परीक्षण गराए नगराएको सम्बन्धमा समय समयमा अनुगमन गरी गराई आन्तरिक नियन्त्रण र रेखदेख गर्ने जिम्मेवारी संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको हकमा सम्बन्धित संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको प्रमुख, मन्त्रालय तथा केन्द्रीय स्तरको सचिवालय तथा आयोगको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयका विभागीय मन्त्री वा राज्यमन्त्री, विभाग वा विभाग सरहको अस्तित्व र क्षेत्राधिकार भएको कार्यालयको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव र कार्यालयको हकमा सम्बन्धित तालुक कार्यालयको विभागीय प्रमुखको हुन्छ ।

पदाधिकारीको जिम्मेवारी

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७७ मा उल्लेख भए अनुसार विभिन्न पदाधिकारीहरुको जिम्मेवारी निम्न रहेको छ।

१. **अर्थ मन्त्रीको जिम्मेवारीः** वित्तीय उत्तरदायित्व बहन गर्ने, गराउने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको आर्थिक तथा वित्तीय नीतिको आधारमा आर्थिक वृद्धि, मुद्रा स्फीति, उत्पादन, रोजगारी, लगानीको स्थिति समेत विश्लेषण गरी मुलुकमा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने, गराउने,वित्त नीति तय गर्नुको साथै समष्टीगत आर्थिक परिलक्ष्यको प्रक्षेपण गर्ने,आवधिक योजनाको कार्यान्वयन गर्ने, गराउने,बजेट तर्जुमा गर्ने, गराउने,बजेटको राष्ट्रिय लक्ष्य तथा स्रोतगत लक्ष्य पूरा गर्ने, गराउने,स्वीकृत बजेट, नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहबिच समन्वय गर्ने, अनुगमन तथा आवधिक समीक्षा गर्ने गराउने,बजेट तथा कार्यक्रमले लिएको लक्ष्य र प्रतिफल प्राप्तीको लागि रणनीतिक कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने, गराउने,वैदेशिक सहायता परिचालन सम्बन्धमा विकास साझेदार र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय सङ्घ, संस्थासँग समन्वय, सहकार्य र साझेदारीको सम्बन्ध विकास गर्ने, अन्तर—सरकारी वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धमा आवश्यक समन्वय गर्ने, गराउने तथा वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने, गराउने जिम्मेवारी अर्थ मन्त्रीलाई तोकिएको छ।

२. **विभागीय मन्त्रीको जिम्मेवारीः** वित्तीय उत्तरदायित्व बहन गर्ने, गराउने सम्बन्धमा आफ्नो मन्त्रालयबाट कार्यान्वयन गर्नु पर्ने आयोजना तथा कार्यक्रम छनौट गर्ने, गराउने,स्वीकृत आयोजना तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा लेखा उत्तरदायी अधिकृतबाट नियमित रुपमा अनुगमन गराउने, जानकारी लिने र आवश्यकता अनुसार मार्गनिर्देश गर्ने,आवधिक योजनाको आफ्नो मन्त्रालयसँग सम्बन्धित विषय कार्यान्वयन गर्ने, गराउने तथा आफ्नो मन्त्रालय वा अन्तर्गतको कार्यालयबाट भएको बजेट कार्यान्वयन सम्बन्धमा भए गरेको कामकारबाहीको मूल्याङ्कन तथा समीक्षा गर्ने, गराउने जिम्मेवारी विभागीय मन्त्रीलाई तोकिएको छ।

३. **योजना आयोगको उपाध्यक्षको जिम्मेवारीः** वित्तीय उत्तरदायित्व बहन गर्ने, गराउने सम्बन्धमा अर्थतन्त्रको विश्लेषण एवं विकास कार्यक्रम, आयोजना तथा बजेट कार्यान्वयनको समीक्षा गर्ने, गराउने,राजश्व, वैदेशिक सहायता र आन्तरिक ऋण सहितको राष्ट्रिय स्रोतको अनुमान गर्ने,आवधिक योजना, नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनको लागि खर्चको आवश्यकता आँकलन गर्ने, गराउने,विषय क्षेत्रगत मध्यकालीन खर्च संरचना तयार गर्ने तथा गर्न लगाउने र समष्टीगत वित्त खाका, बजेट खाका र नतिजा खाका सहितको एकीकृत खर्च संरचना तयार गर्ने,खर्चको आवश्यकता, वित्त अनुशासन, कार्यान्वयन क्षमता, विनियोजन कुशलता र समष्टीगत आर्थिक स्थायित्व समेतको आधारमा विषयगत मन्त्रालय र निकायको बजेट सीमा निर्धारण गर्ने,विषय क्षेत्रगत मन्त्रालय र निकायको कार्यक्रम तथा बजेट छलफलको समन्वय गर्ने, गराउने तथा आवधिक योजना, वार्षिक कार्यक्रम तथा विकास आयोजनाको कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समीक्षा गर्ने, गराउने जिम्मेवारी योजना आयोगको उपाध्यक्षलाई तोकिएको छ।

४. **संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको प्रमुखको जिम्मेवारीः** वित्तीय उत्तरदायित्व बहन गर्ने, गराउने सम्बन्धमा आफ्नो र मातहत कार्यालयको योजना, बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने, गराउने र कार्यान्वयनको लागि मार्गनिर्देश गर्ने, मातहतका आयोजना वा कार्यक्रम र बजेट कार्यान्वयनको त्रैमासिक रुपमा मूल्याङ्कन गर्ने, गराउने, विनियोजित बजेट लक्षित उद्देश्य अनुरुप खर्च हुन नसकेमा सोको जिम्मेवारी लिने तथा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको जानकारी लिने र आवश्यक निर्देशन दिने जिम्मेवारी संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको प्रमुखलाई तोकिएको छ।

५. **लेखा उत्तरदायी अधिकृतको जिम्मेवारीः** लेखा उत्तरदायी अधिकृत अन्तर्गत आफ्नो र मातहत कार्यालयको आर्थिक प्रशासन सञ्चालन गर्ने, वार्षिक बजेट तयार गर्ने र बजेट निकासा प्राप्त गरी खर्च गर्ने अधिकार सुम्पने, लेखा राख्ने वा राख्न लगाउने, वित्तीय विवरण तयार गर्ने गराउने, विनियोजन, राजश्व, धरौटी र जिन्सी समेतको आन्तरिक र अन्तिम लेखापरीक्षण गराउने, बेरुजु नियमित गर्ने वा गराउने, असुल उपर गर्ने, गराउने, मिनाहा गर्ने वा गराउने र बजेट तथा कार्यक्रमले निर्धारण गरेका लक्ष्य अनुरुपको प्रतिफल प्राप्त गर्ने वा गराउने जिम्मेवारी रहेको प्रशासकीय प्रमुखको रुपमा कार्यरत सचिव पर्दछन। वित्तीय उत्तरदायित्व बहन गर्ने, गराउने सम्बन्धमा मातहतको विभागीय प्रमुख वा अधिकारीबाट स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्ने, गराउने, बजेट कार्यान्वयनको समयबद्ध उपलब्धि सूचकको आधारमा खर्च गर्ने, कार्य सम्पादन करार गर्ने, प्रगति अनुगमन गर्ने, गराउने र नतिजाको आधारमा पुरस्कृत वा विभागीय कारबाही गर्ने, आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय

उत्तरदायित्व ऐन र नियमावली बमोजिम आर्थिक कारोबारको लेखा राख्ने, राख्न लगाउने, प्रतिवेदन गर्ने, गराउने, आन्तरिक र अन्तिम लेखापरीक्षण भए वा नभएको निरीक्षण गर्ने, गराउने, राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समिति, मन्त्रालयस्तरीय विकास समस्या समाधान समितिको बैठकबाट भएको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने, गराउने, मन्त्रालय अन्तर्गतको आयोग, समिति, बोर्ड, प्रतिष्ठान वा संस्थाको आर्थिक कारोबारको निरीक्षण, रेखदेख गरी आन्तरिक लेखापरीक्षण तथा अन्तिम लेखापरीक्षण गराउने र प्रतिवेदन लिने, आफ्नो मातहत केन्द्रीय निकायको बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको मासिक अनुगमन गरी गराई आवश्यक निर्देशन दिने, मनासिब कारण बेगर लक्ष्य अनुसार प्रगति नभएमा आवश्यक कारवाही गर्ने तथा बजेट कार्यान्वयन सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालयबाट जारी भएको मार्गदर्शन तथा मापदण्डको पालना गर्ने, गराउने जिम्मेवारी लेखा उत्तरदायी अधिकृतलाई तोकिएको छ।

६. **अर्थ मन्त्रालयको सचिवको जिम्मेवारीः** वित्तीय उत्तरदायित्व बहन गर्ने, गराउने सम्बन्धमा बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा नीतिगत मार्गदर्शन र निर्देशिका तर्जुमा गरी स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गर्ने, गराउने, कुनै कार्यालयको कुनै रकमको निकासा पुरै वा आंशीक रुपले रोक्का राख्नु परेमा निकासा रोक्का राखी महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र सम्बन्धित केन्द्रीय निकायलाई सूचना गर्ने, गराउने, कुनै कार्यालयको स्वीकृत बजेट बमोजिमको रकममा अपुग रकमको व्यवस्था गर्न वा रकमान्तर वा स्रोतान्तर गर्नु परेमा सालबसाली विनियोजन ऐनको परिधिभित्र रही निकासा दिने र त्यस्को जानकारी महालेखा परीक्षकको कार्यालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई दिने, बजेटमा निर्दिष्ट राजश्व र आन्तरिक ऋण सङ्कलन गर्ने, गराउने, सार्वजनिक खर्चलाई मितव्ययी र कुशलतम परिचालन गर्न आवश्यक मापदण्ड तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने, गराउने, सङ्घीय सञ्चित कोषमा हुने नगद प्रवाहको आवधिक रुपमा विश्लेषण गरी आवश्यक रणनीति तय गर्ने, बजेट निर्माण, कार्यान्वयन तथा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विद्युतीय प्रणालीको विकास गरी सञ्चालनमा ल्याउने, नेपाल सरकारलाई आर्थिक दायित्व पर्ने गरी लिइने नीति र कानून तर्जुमा गर्दा आवश्यक राय परामर्श उपलब्ध गराउने तथा बजेट कार्यान्वयनको सम्बन्धमा अनुगमन गरी केन्द्रीय निकायलाई आवश्यक समन्वय र सहजीकरण गर्ने जिम्मेवारी अर्थ सचिवलाई तोकिएको छ।

७. **महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको जिम्मेवारीः** राजश्व, विनियोजन, धरौटी, ऋण लगानी लगायत सार्वजनिक कोषको कारोबारलाई व्यवस्थित गर्न नगद वा प्रोदभावी (एक्र्युअल) मा आधारित लेखाको ढाँचा र खाता सूची बनाई महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट स्वीकृत गराई प्रयोगमा ल्याउने, सञ्चित कोष, आकस्मिक कोष र अन्य सरकारी कोषको हिसाब राख्ने र राख्न

लगाउने, नेपाल सरकारको विनियोजन, राजस्व र धरौटीको केन्द्रीय लेखा, सहायता, अनुदान, ऋण र व्याज तथा लाभांश समेत समावेश गरी एकीकृत आर्थिक विवरण बनाउने र लेखापरीक्षण गराउने, विनियोजन, राजस्व, धरौटी, अन्य सरकारी कोष र जिन्सी मौज्दातको परिचालन एवं आर्थिक नियमको परिपालन सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार कार्यालयको निरीक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिने, आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावलीको कार्यान्वयन गर्दा आर्थिक प्रशासन सम्बन्धमा कुनै समस्या देखिएमा राय दिने, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा केन्द्रीय निकायसँग समन्वय र सहजीकरण गर्ने, आन्तरिक लेखापरीक्षण सम्बन्धी मापदण्ड तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने तथा वित्तीय कारोबारसँग सम्बन्धित विषयमा विद्युतीय प्रणालीको विकास गरी सञ्चालनमा ल्याउने जिम्मेवारी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई तोकिएको छ।

८. **सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको जिम्मेवारीः** ऋण सम्झौता अनुसार वैदेशिक ऋणको साँवा, ब्याज तथा अन्य शुल्क भुक्तानी गर्ने, हिसाब मिलान गर्ने, गराउने, आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋणको अभिलेख तथा लेखा दुरुस्त राख्ने, सोको केन्द्रीय विवरण तयार गर्न मासिक, त्रैमासिक तथा वार्षिक विवरण महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउने, अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत भए बमोजिम नेपाल सरकारको तर्फबाट शेयर तथा ऋण लगानी गर्ने, सहायक ऋण सम्झौता गर्ने, लेखा राख्ने, प्रतिवेदन गर्ने, सार्वजनिक संस्थानबाट नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुनु पर्ने साँवा र ब्याज समयमै प्राप्त भए नभएको अनुगमन गरी अर्थ मन्त्रालयमा प्रतिवेदन गर्ने तथा सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी अर्थ मन्त्रालयले तोकेको अन्य काम गर्ने जिम्मेवारी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयलाई तोकिएको छ।

९. **कार्यालय प्रमुखको जिम्मेवारीः** जिम्मेवार व्यक्ति अन्तर्गत लेखा उत्तरदायी अधिकृतबाट प्राप्त अख्तियारी बमोजिम वा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन बमोजिम निर्धारित कार्य सञ्चालन गर्ने, जिम्मा लिने, खर्च गर्ने, लेखा राख्ने, प्रतिवेदन गर्ने, आन्तरिक वा अन्तिम लेखापरीक्षण गराई बेरुजु फर्स्यौट गर्ने गराउने, सरकारी नगदी जिन्सी असुल उपर गर्ने गराउने तथा दाखिला गर्ने वा गराउने कर्तव्य भएको व्यक्ति तथा सरकारी कामको लागि सरकारी नगदी वा जिन्सी लिई वा नलिई सो काम फर्स्यौट गर्ने जिम्मेवारी भएको गैर सरकारी व्यक्ति पर्दछन। सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयसँग विनियोजित रकम भुक्तानी निकासा माग गरी सो रकम आम्दानी बाँधी स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रम र तालुक निकायले दिएको अख्तियारी भित्र रही रीत पुर्‍याई खर्च गर्ने, त्यसको लेखा राख्ने वा राख्न लगाउने, आयोजनाको सर्वे, डिजाइन, लागत अनुमान तथा कार्यक्रम तयार गरी स्वीकृत गर्नु पर्ने भए स्वीकृत गराई बजेटमा निर्धारित गरिएको रकम नियमानुसार खर्च गर्ने र निर्धारित

कार्यक्रम अनुसार समयमै मालसमानको उपलब्धि र प्राविधिक वा प्रशासकीय व्इवस्था मिलाई कार्यसम्पादन गर्ने, राजस्व, धरौटी, विनियोजन र अन्य कोषको बैङ्क वा एकल खाता कोषको हिसाब विवरणसँग भिडाई उक्त विवरण सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय र तालुक निकायमा पठाउने, वार्षिक आर्थिक कारोबार प्रतिवेदन र त्रैमासिक तथा वार्षिक कार्यसम्पादन प्रतिवेदन तयार गरी पेश गर्ने तथा सम्पूर्ण आर्थिक कारोबार गर्ने, जिम्मेवारी बहन गर्ने र बेरुजु फस्यौंट गर्ने जिम्मेवारी कार्यालय प्रमुखलाई तोकिएको छ।

१०. **आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको जिम्मेवारीः** आर्थिक कारोबारसंग सम्बन्धित काम र जिम्मेवारी बहन गरी भुक्तानी निकासा माग गर्ने व्यवस्था मिलाउने, निकासा भएको रकमको खर्चको हिसाब किताब रीतपूर्वक राख्ने, खर्चको फाँटबारी तथा आर्थिक विवरण तयार गर्ने, त्यस्तो फाँटबारी एवं आर्थिक विवरण कार्यालय प्रमुख वा तोकिएको अधिकृतबाट प्रमाणित गराई समयमै सम्बन्धित केन्द्रीय निकायमा पठाउने र लेखा परीक्षण गराउने, सोधभर्नाको लागि आवश्यक विवरण निर्धारित समयभित्रै तयार गरी सम्बन्धित निकायमा पठाउने, लेखापरीक्षणबाट कायम हुन आएको बेरुजुको लगत राख्ने र बेरुजु फस्यौंट गर्ने गर्ने गराउने र नियमित गर्नु पर्ने विषयमा आवश्यक कागजात विवरण संलग्न गरी जिम्मेवार व्यक्ति समक्ष पेश गर्ने, आफू सरुवा वा बढुवा भई जाँदा आफ्नो जिम्माको सम्पूर्ण स्रेस्ता, नगद र बैङ्क मौज्दात, बेरुजु लगत र अभिलेख हालवाला वा निजलाई बुझाउने गरी मातहत कर्मचारीलाई बरबुझारथ गर्ने, कार्यालयको आर्थिक कारोबार सम्बन्धमा कार्यालय प्रमुखलाई राय दिने तथा केन्द्रीय निकायको आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको हकमा त्यस्तो मन्त्रालय वा निकायको केन्द्रीय लेखा तयार गर्ने जिम्मेवारी आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखलाई तोकिएको छ।

आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखले आर्थिक कारोबार गर्दा प्रचलित कानून बमोजिम रीत पुगे वा नपुगेको जाँची पुगेकोमा भुक्तानीको निमित्त पेश गर्ने, रीत नपुगेको वा आफ्नो राय नलिई रीत नपुगेको कुनै कलम सदर भई भुक्तानीको निमित्त प्राप्त हुन आएमा रीत नपुगेको व्यहोरा लिखित रुपमा स्पष्ट खुलाई कार्यालय प्रमुख समक्ष पेश गरी कार्यालय प्रमुखको लिखित आदेश बमोजिम गर्नु पर्छ। आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखले प्रचलित कानून बमोजिमको प्रकृया पुगेको नदेखिएको आर्थिक कारोबारको भुक्तानी दिन वा भुक्तानीको निमित्त पेश गर्न वा भुक्तानीको निमित्त सिफारिश गर्न नहुने व्यवस्था छ। आर्थिक कारोबार सञ्चालन तथा भुक्तानी दिने सम्बन्धमा कार्यालय प्रमुख र आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुख बीचमा मतभेद भएमा कार्यालय प्रमुखको लिखित निर्णय अनुसार गर्नु पर्छ। त्यस्तो निर्णयको जानकारी आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखले तालुक कार्यालय र सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा तुरुन्त पठाउनु पर्छ। यसरी मतभेद भएका विषयमा जाँचबुझ गरी सम्बन्धित कोष तथा लेखा

नियन्त्रक कार्यालयले सम्बन्धित कार्यालयलाई आवश्यक परामर्श दिई सोको जानकारी सम्बन्धित कार्यालयको तालुक कार्यालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई समेत दिनु पर्छ।

११. **कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको जिम्मेवारी**: महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको प्रतिनिधिको रुपमा जिल्लास्थित कार्यालयको आर्थिक कारोबारको रेखदेख, निरीक्षण गर्ने, कार्यालयलाई महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको नीति निर्देशन र प्रचलित कानूनको अधीनमा रही राय सल्लाह दिने, आफ्नो इलाकाभित्र रहेको आर्थिक कारोवार गर्ने कार्यालयहरुको लगत तयार गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको परामर्शमा कार्यालय संकेत नम्वर दिई सोको लगत अद्यावधिक रुपमा राख्ने, कार्यालयबाट विनियोजन, राजस्व र धरौटी रकमको आम्दानी र खर्चको विवरण लिई त्यसको जिल्लागत विवरण तयार गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउने, महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तोकिदिएको वा प्रचलित कानून वा नेपाल सरकारको निर्णयबाट कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट आन्तरिक लेखा परीक्षण गराउने गरी तोकिएकोमा त्यस्तो केन्द्रीय निकाय समेतको राजस्व, विनियोजन, धरौटी, जिन्सी र प्रचलित कानून बमोजिम खडा भएको कार्यसञ्चालन कोषको आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउने, कार्यालयलाई दिएको अख्तियारी र बजेट बाँडफाँड बमोजिम निकासा दिने रकमको कार्यालयगत र गोश्वारा लेखा राख्ने, निकासा दिने र निकासा दिईएको रकमको विवरण बैङ्कबाट प्रमाणित गराई महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउने, सरकारी कार्यालयको लागि विनियोजित बजेट सम्बन्धित कार्यालयले दिएको भुक्तानी आदेश अनुसार भुक्तानी निकासा गरी एकल खाता कोष सञ्चालन कार्यविधि बमोजिम हिसाब राख्ने, राजस्व तथा धरौटी लेखा सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार कार्यालयको निरीक्षण गरी सोको प्रतिवेदन महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा र सम्बन्धित कार्यालयको तालुक केन्द्रीय निकायमा पठाउने र तत् सम्बन्धमा प्राप्त निर्देशन बमोजिम गर्ने, विनियोजन लेखा, नगद मौज्दात र बेरुजु फस्र्यौट सम्बन्धमा कार्यालयको निरीक्षण गरी त्यस्तो निरीक्षण प्रतिवेदन महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा र सम्बन्धित कार्यालयको तालुक केन्द्रीय निकायमा पठाउने र तत् सम्बन्धमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्राप्त निर्देशन बमोजिम गर्ने, कार्यालयको निरिक्षण गर्दा स्रेस्ता दुरुस्त नरहेको वा हिनामिना भएको वा पेश गर्नु पर्ने प्रतिवेदन नियमित रुपमा पेश नगरेको वा गर्नु पर्ने अन्य काम नगरेको पाइएमा कार्यालयको भुक्तानी निकासा, खाता, आर्थिक कारोबार रोक्का गरी तालुक केन्द्रीय निकायमा जानकारी दिने तथा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको प्रतिनिधिको रुपमा प्रदेश तथा स्थानीय सञ्चित कोषको सञ्चालन, लेखाङ्कन प्रतिवेदन तथा खाता सञ्चालन सम्बन्धमा आवश्यक समन्वय र सहजीकरण गर्ने तथा परामर्श दिने जिम्मेवारी कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई तोकिएको छ।

संस्थागत व्यवस्था

नेपालको आर्थिक प्रशासनमा उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिता पालनाको नियमन गर्न गठन गरिएका निकायहरु निम्न रहेका छन।

१. सार्वजनिक लेखा समितिः प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७९ को नियम १७३ मा सार्वजनिक लेखा, महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन र सम्बद्ध विषय तथा निकायलाई सार्वजनिक लेखा समितिको कार्यक्षेत्रमा समेटिएको छ।सोही नियमावलीको नियम १७८) ८ (मा सार्वजनिक लेखा समितिले सभामा पेश गरिएको महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लिखित बेरुजुको जाँच गरी महालेखा परीक्षकद्वारा भए गरेका कामकारबाही र सो सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायबाट हुनु पर्ने कामकारबाही कानूनसङ्गत र औचित्यपूर्ण तवरबाट भए नभएको सम्बन्धमा समेत अध्ययन गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने अधिकार तोकिएको छ।

२. महालेखापरीक्षकः नेपालको संविधान तथा लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ बमोजिम महालेखापरीक्षकबाट सरकारी निकाय, नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको पूर्ण स्वामित्व भएको संगठित संस्था, महालेखापरीक्षकबाट लेखा परीक्षण हुने भनी संघीय कानूनद्धारा तोकिएको संस्था वा निकायको लेखापरीक्षण हुने व्यस्था रहेको छ। महालेखापरीक्षकले यस अनुसार सम्पादन गरेको लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष पेश हुने, राष्ट्रपतिले संसदमा पेश गर्न लगाउने व्यवस्था रहेको छ।

३. नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाः राष्ट्रको आर्थिक विकास गर्नको निमित्त लेखाको महत्व तथा लेखा व्यवसायीको आर्थिक तथा सामाजिक उत्तरदायित्व प्रति जनचेतना जगाई लेखा व्यवसायको सम्बन्धमा सामाजिक मान्यता तथा विश्वास अभिवृद्धि गर्न र लेखा व्यवसाय एवं लेखाको महत्व प्रति लेखा व्यवसायीको उत्तरदायित्व बोध गराई लेखा व्यवसायको विकास,संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न संस्थाको स्थापना गरिएको हो।

४. लेखापरीक्षण मान बोर्डः लेखापरीक्षणमान बोर्डलाई लेखा व्यवसाय र वित्तीय प्रतिवेदनलाई सुव्यवस्थित र नियमन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय लेखापरीक्षणमान इन्टरनेशनल स्टैण्डर्स अन) समेतको आधार लिई (अडिटिङ्गलेखापरीक्षणमानको व्यवस्था गर्ने, लेखापरीक्षणमानको विकास गर्न उपयुक्त विधि तयार गर्ने र लेखापरीक्षणमान सम्बन्धी सामग्री प्रकाशन गर्ने, लेखापरीक्षणमानको संशोधन,सुधार र परिमार्जन गर्ने तथा लेखापरीक्षणमानको व्याख्या गर्ने काम,कर्तव्य र अधिकार दिइएको छ।

५. लेखामान बोर्डः लेखामान बोर्डलाई लेखा व्यवसाय र वित्तीय प्रतिवेदनलाई सुव्यवस्थित र नियमन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय लेखामान समेतको आधार (इन्टरनेशनल एकाउन्टीङ्ग स्टैण्डर्स) लिई लेखामानको व्यवस्था गर्ने, लेखामानको विकास गर्न उपयुक्त विधि तयार गर्ने र लेखामान सम्बन्धी सामग्री प्रकाशन गर्ने, लेखामानको संशोधन, सुधार र परिमार्जन गर्ने तथा लेखामानको व्याख्या गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ।

सकारात्मक पक्ष

नेपाल सरकारले नेपालको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा उत्तरदायित्व जिम्मेवारी र जवाफदेहिता अभिबृद्धि गर्न आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। कानूनको कार्यान्वयन एवम् कार्यान्वयनका नतिजा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न विभिन्न संस्थागत संरचनाहरु स्थापित भएका छन। यस्ता संरचनाहरुले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका विभिन्न चरणहरुमा पारदर्शिता कायम गरी उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता प्रबर्द्धनको अवस्थाको नतिजा मूल्याङ्कन गर्न विद्युतीय सूचना प्रणाली प्रयोगमा ल्याएका छन। यस्ता मुख्य विद्युतीय प्रणालीहरुमा अर्थ मन्त्रालयले (LMBIS, PEMIS), महालेखापरीक्षकले नेपाल लेखापरीक्षण व्यवस्थापन प्रणाली (NAMS), महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले (TSA, CGAS, PAMS, RMIS, IPFMS, FMIS, SuTRA), कार्यान्वयनमा ल्याएका छन। वित्तीय व्यवस्थापनलाई सक्षम एवम् प्रभावकारी बनाउन आन्तरिक नियन्त्रण तथा आन्तरिक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, लेखा निर्देशिका, महालेखा परीक्षक फारामहरु तथा नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान स्वीकृत गरी कार्यान्वयमा ल्याएका छन। नेपाल लेखामान बोर्डले लेखामान तथा नेपाल लेखापरीक्षण मान बोर्डले लेखापरीक्षण मान स्वीकृत गरेका र नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाले कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। अर्थ मन्त्रीले संसदमा बजेट पेश गर्दा विगत वर्षको मन्त्रालयगत प्रगति पेश गर्नु पर्ने तथा अर्थ मन्त्रालयले बजेटको अर्धवार्षिक तथा वार्षिक प्रगति समीक्षा प्रतिवेदन तथा नेपाल सरकारको एकीकृत वित्तीय विवरण सार्वजनिक गर्ने गरेको छ भने महालेखा परीक्षककले वार्षिक प्रतिवेदन पेश गरेपछि प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने गरेको छ। यसैगरी सार्वजनिक लेखा समितिले हालसम्म २२ वटा प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिसकेको छ।

सुधारका क्षेत्र

नेपाल सरकारले सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्न गरेका प्रयासहरुको बाबजुद पनि मार्गदर्शन वा निर्देशिकाको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहेको, आन्तरिक लेखा परीक्षण प्रभावकारी नरहेको, संलग्न जनशक्तिलाई तालिम कम रहेको, भौतिक पूर्वाधार पर्याप्त नरहेको, साधन स्रोत कम रहेको, सूचना प्रविधिका प्रणाली संचालन प्रभावकारी रुपमा हुन नसकेको, आर्थिक प्रशासन शाखाको लेखा उत्तरदायी अधिकृत तथा महालेखा

नियन्त्रक प्रति दोहोरो उत्तरदायित्व रहेको अवस्था छ। यसै गरी कार्यालयगत वित्तीय प्रतिवेदन एवम् प्रगति विवरण सार्वजनिक हुने नगरेको, वित्त व्यवस्थापनको कार्य लेखाको मात्र हो भन्ने मानसिकता रहेको, सजायका व्यवस्थाको कार्यान्वयन नभएको, उच्च तहबाट निरन्तर रुपमा प्रभावकारी सुपरीवेक्षण नभएको, विभिन्न निकायका सूचना प्रविधि प्रणाली विच अन्तर आबद्धता नरहेको, आर्थिक अनियमितता बढेको देखिन्छ। यसका लागि दरबन्दी पुनरावलोकन, सूचना प्रविधि मैत्री जनशक्ति, जनशक्तिलाई तालीम, पूर्वाधार विकास, तालुक कार्यालयबाट अनुगमन, अन्तर निकाय समन्वय तथा प्रतिवेदन पेश नगर्ने वा सार्वजनिक नगर्नेलाई कारवाही ,सूचना प्रविधिमा अन्तर आबद्धता कायम गर्नु पर्ने देखिन्छ।

महालेखापरीक्षकको दृष्टिमा सार्वजनिक जवाफदेहिता

नेपालको संविधान तथा लेखापरीक्षण ऐन बमोजिम लेखापरीक्षण गरी राष्ट्रपति समक्ष पेश भएको महालेखापरीक्षकको एकसठ्ठिऔं वार्षिक प्रतिवेदन, २०८१ मा उल्लेख भए अनुसार महालेखापरीक्षकको दृष्टिमा सार्वजनिक जवाफदेहिताको अवस्था देहाय बमोजिम रहेको उल्लेख छ।

१. **शासकीय प्रबन्धः** कानून निर्माण, स्रोत बाँडफाँट र कार्यक्षेत्रको स्पष्टता हुनुपर्ने, समसामयिक कानुन निर्माण र विद्यमान कानुनमा संशोधन हुनुपर्ने, साझा अधिकार सूचीका कानुन तर्जुमामा सम्बद्ध पक्षको सहभागिता हुनुपर्ने, कानुनको कार्यान्वयन एवं परिपालनाको प्रत्याभूति हुनुपर्ने, राजनीति र प्रशासनबीच अन्तरसम्बन्ध र सीमा स्पष्ट हुनुपर्ने, कूटनीतिक सम्बन्धलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, प्रशासनिक र वित्तीय स्वायत्तता मार्फत संवैधानिक निकायलाई थप प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, फैसला तथा निर्णय कार्यान्वयनमा सुनिश्चितता ल्याउनुपर्ने, सार्वजनिक संस्था र नियमनकारी निकायको कार्यसम्पादनमा प्रभावकारिता ल्याउनुपर्ने।

२. **अर्थतन्त्रः** लक्ष्य अनुरुप आर्थिक बृद्धिदर हासिल हुने गरी कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने, व्यापार सन्तुलनका लागि आन्तरिक उत्पादनमा जोड दिनुपर्ने, लगानीमैत्री वातावरण तयार गर्नुपर्ने, अर्थतन्त्रका नवीन क्षेत्रहरुको पहिचान गरी लगानी विस्तार गर्नुपर्ने, विप्रेषणलाई औपचारिक माध्यमबाट भित्राई उत्पादनशील कार्यमा उपयोग गर्नुपर्ने, अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई राष्ट्रिय लेखामा समेट्नुपर्ने, प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र दिगोपनामा जोड दिनुपर्ने, कर प्रशासनलाई थप चुस्त र करदातामैत्री बनाई राजश्व बृद्धिमा जोड दिनुपर्ने, वित्तीय संसाधनको पारदर्शी परिचालन गर्नुपर्ने, सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी र विकास साझेदारसँग गहन साझेदारी विकास गर्नुपर्ने।

३. **सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनः** कुल गार्हस्थ उत्पादनको मापन र राजश्वको प्रक्षेपण वस्तुपरक बनाउनुपर्ने, तीनै तहको कराधारलाई दिगो र फराकिलो बनाउने, राजश्व परिचालनका सबै आयामको अवलम्बन तथा चुहावट नियन्त्रण गर्नुपर्ने, राष्ट्रिय हित र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्नुपर्ने, बजेट र यथार्थ खर्चबीचको अन्तर न्यून गर्नुपर्ने, नगद प्रवाहको पूर्वानुमान गरी सार्वजनिक खर्च भुक्तानी सन्तुलित बनाउनुपर्ने, रकमान्तर तथा स्रोतान्तरलाई न्यूनीकरण गर्नुपर्ने, सबै विकास सहायता परिचालन बजेट प्रणाली मार्फत हुनुपर्ने, सार्वजनिक खर्चलाई मितव्ययी र उत्पादनमूलक बनाउनुपर्ने, सार्वजनिक संस्थान स१चालनमा व्यवसायिक कुशलता ल्याउनुपर्ने, लेखापालन, प्रतिवेदन तथा लेखापरीक्षणलाई समयानुकूल सुधार गर्नुपर्ने।

४. **सार्वजनिक सम्पत्तिको व्यवस्थापनः** सार्वजनिक सम्पत्तिको खरिद प्रकृया पारदर्शी, कुशल र व्यवस्थित हुनुपर्ने, स्रोत र साधनको बाँडफाँट र परिचालनमा कार्यकुशलता ल्याउनुपर्ने, सार्वजनिक सम्पत्तिको एकीकृत अभिलेख, उपयोग र उचित मर्मत सम्भार गर्नुपर्ने, उपयोग नहुने अवस्थामा रहेका सम्पत्तिको निःसर्ग गरी व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, सार्वजनिक सम्पत्ति लिजमा दिँदा लिज कार्यनीतिको परिपालना गर्नुपर्ने, सार्वजनिक निर्माणमा गुणस्तर प्रत्याभूति हुनुपर्ने, ऐतिहासिक, पुरातात्विक, धार्मिक सम्पदा एवं सम्पत्तिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने, सार्वजनिक संस्थानको सम्पत्तिको संरक्षण र उपयोग गर्दै अभिलेख व्यवस्थित गर्नुपर्ने, सार्वजनिक सम्पत्तिको समानुपातिक उपयोग गर्नुपर्ने, निर्मित संरचनाको संचालन र भौतिक अवस्था जि. पी. एस. मा आबद्ध गर्ने।

५. **विकास व्यवस्थापनः** आवधिक, वार्षिक र त्रैमासिक लक्ष्य र सोको उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने, बजेट, कार्यक्रम र उपलब्धिलाई व्यक्तिगत जवाफदेहितासँग जोड्नुपर्ने, दिगो विकास लक्ष्य, आवधिक योजना, नीति कार्यक्रम र बजेट विच तादाम्यता गर्नुपर्ने, आयोजना बैङ्कबाट मात्र आयोजना छनौट गरी बजेट विनियोजन गर्नुपर्ने, उपभोक्ता समितिबाट भएका निर्माण कार्यहरुमा गुणस्तर सुनिश्चितता हुनुपर्ने, आयोजनाहरु निर्धारित समय र लागतमा सम्पन्न गर्न आवश्यक प्रबन्ध मिलाउनुपर्ने, आयोजना सञ्चालनमा परामर्शदाता माथिको अधिक निर्भरता घटाउनुपर्ने, पूर्व तयारीका कार्य सम्पन्न गरेर मात्र ठेक्का व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, सार्वजनिक निकायबीच अन्तर समन्वय कायम गरी पूर्वाधार निर्माण गर्नुपर्ने, कार्यक्रम, खरिद योजना र यसको समयसीमालाई कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्ने, पूर्वाधार निर्माणमा आधुनिक प्रविधि र विधिको उपयोग गरी लागत प्रभावी बनाउनुपर्ने।

६. **सूचना प्रविधिः** सूचना प्रविधिको आवश्यकता तथा लाभ लागत विश्लेषण गरी खरिद प्रयोग र उपयोगको प्रबन्ध गर्नुपर्ने, प्रणाली खरिदका लागि मापदण्ड तथा नर्म्स तयार गर्नुपर्ने, प्रणालीमा

पहुँच, गोपनियता र सुरक्षा सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने, व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरुलाई एकीकृत वा अन्तर आबद्धता गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने, प्रणालीहरुको नियमित सञ्चालन, मर्मत सम्भार र अद्यावधिक गरी विश्वसनीय बनाउनुपर्ने, प्रणाली सञ्चालनमा दिगोपनाका लागि क्षमता विकास मार्फत स्थानीयकरण गर्नुपर्ने, सूचना प्रविधिको प्रयोग र यसबाट सेवा प्रवाहमा परेको प्रभाव अध्ययन गर्नुपर्ने, कृत्रिम बौद्धिकता (एआई) को प्रयोग र सोको लाभ सम्बन्धमा अध्ययन गर्नुपर्ने, सूचना प्रविधिमा गरेको खर्च, यससँग सम्बन्धित यन्त्र उपकरणको अभिलेख व्यवस्थित गर्नुपर्ने, सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित यन्त्र उपकरणको निःसर्गलाई वातावरणमैत्री बनाउनुपर्ने।

७. **सार्वजनिक प्रशासनः** सेवा प्रवाहको प्रभावकारिताको लागि समयानुकूल कानुन तर्जुमा एवं संशोधन गर्नुपर्ने, सूचकमा आधारित कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली लागु गर्नुपर्ने, सेवा प्रवाहको प्रभावकारिताका लागि नागरिक सचेतना र पृष्ठपोषणको विधि तया गर्नुपर्ने, सार्वजनिक प्रशासनलाई व्यवसायिक तथा नतिजामुखी बनाउनुपर्ने, कर्मचारी दरबन्दीलाई कार्यजिम्मेवारीसँग आबद्ध गर्नुपर्ने, गुणस्तरीय मानव संसाधनको विकास गरी उत्पादकत्व अभिबृद्धि गर्नुपर्ने, छरितो संरचना, बहुसीपयुक्त जनशक्ति र प्रविधिमैत्री संरचना बनाउनुपर्ने, सार्वजनिक निर्माण र सेवाको सार्वजनिक परीक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने, सेवा प्रवाहको गुणस्तर, शुल्क, प्रकृयालगायतलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने, लक्षित वर्ग अनुदान वितरणलाई लाभग्राहीमैत्री बनाउनुपर्ने, नैतिक पूर्वाधार विकासमा जोड दिनुपर्ने।

८. **सुशासनः** पदीय आचरण, निष्ठा र सदाचारिता अभिबृद्धि हुने कार्य संस्कृति अवलम्बन गर्नुपर्ने, सार्वजनिक निर्माणमा पारदर्शिता, समयपालना, गुणस्तर र दिगोपना हुनुपर्ने, जिम्मेवारी र जवाफदेहितालाई स्पष्ट पारी कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनसँग आबद्ध गर्नुपर्ने, अन्तरनिकाय समन्वय गरी भ्रष्टाचार नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, सबै निकायमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तर्जुमा गरी सोको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने, सूचकमा आधारित कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गरी दण्ड र पुरस्कारसँग आबद्ध गर्नुपर्ने, जिम्मेवारी प्रदान गर्दा नेतृत्व क्षमता र वित्तीय अनुशासन पालना स्थितिको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने, निर्णय प्रकृयामा पारदर्शिता, एकरुपता र कार्यान्वयनको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने, पेशागत व्यावसायिकता र सकारात्मक सोचलाई कार्यजिम्मेवारीको अंग बनाउनुपर्ने, सेवा प्रवाह गर्ने पदाधिकारीलाई सेवाग्राहीप्रति सिधैं उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउनुपर्ने।

निष्कर्ष

नेपालमा वित्तीय उत्तरदायित्व जिम्मेवारी तथा जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्न पर्याप्त कानूनी व्यवस्था भएको तथा यसलाई व्यवस्थित तथा नियमन गर्न विभिन्न संस्थाहरु स्थापना गरिएको भएपनि

यसको कार्यान्वयन प्रभावकारी नरहेको जन गुनासाहरु आउने गरेका छन। यसका लागि कानून कार्यान्वयन, नियमन, अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने सूचक सहितका कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली एवं आन्तरिक लेखापरीक्षण सूचना प्रविधिमा आधारित वित्तीय सूचना प्रणालीको कार्यान्वयन सक्षम, अधिकारसम्पन्न लेखापरीक्षण गर्ने निकाय तथा लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको गुणस्तर बढाउने, तालुक वा नियमन गर्ने निकायबाट निरन्तर सुपरीवेक्षण तथा पुनरावलोकन लेखामान तथा लेखापरीक्षण मानको कार्यान्वयन, महालेखापरीक्षकका प्रतिवेदन तथा सार्वजनिक लेखा समितिको प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमान भएमा यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

– नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति
– आर्थिक कार्यविधि, सार्वजनिक खरिद तथा भ्रमण खर्च सम्बन्धी केही ऐन तथा नियमावलीको संग्रह, २०८१, कानून किताब व्यवस्था समिति
– महालेखापरीक्षकको एकसठ्ठिऔं वार्षिक प्रतिवेदन, २०८१, महालेखापरीक्षकको कार्यालय

व्यवस्थापन परीक्षण

✍ लाल शङ्कर घिमिरे ♦

सारांश

संगठनात्मक र व्यवसायिक तथा व्यवस्थापकीय सफलताको लागि वित्तीय परीक्षण र संचालन परीक्षणको महत्व र प्रयोग धेरै पहिलेदेखि नै रहँदै आएको हो। कालान्तरमा यी २ परीक्षणहरूलाई मद्दत गर्न वा थप पूर्णता दिन तथा यी दुई परीक्षणहरूलाई बढी सार्थक बनाउनका अतिरिक्त थप योगदान निश्चित गर्न तेस्रो र प्रभाबकारी औजारको रूपमा व्यवस्थापन परीक्षणको प्रयोगमा जोड दिन शुरू गरियो। व्यवस्थापन परीक्षणलाई संगठनका सवै पक्षहरूको वा कुनै एक पक्ष वा एकभन्दा बढी पक्षहरूको मूल्यांकन गर्न पनि उपयोग गर्न सकिन्छ। अर्थात्, व्यवस्थापन परीक्षण खासगरी उच्च व्यवस्थापनको लागि निकै जरूरी हुन्छ। व्यवस्थापन परिक्षणको मूल पक्ष भनेको परीक्षण कार्य अत्यन्त ब्यबस्थित र नतिजामूलक हुनु पर्दछ। गठनात्मक दक्षता र प्रभावकारिताको परीक्षणका ३ पक्षहरू जस्तै मितव्ययिता, दक्षता र प्रभावकारिताको कसीमा हेर्ने हो वा यी तीन कसीलाई बराबरी अंक दिने हो भने मितव्यिता अर्थात वित्तीय परीक्षण र संचालन परीक्षणको अंक भार एक तिहाई मात्र हुन्छ किनकी यी दुवै परीक्षणले आधारभुत रूपमा मितव्ययिताको पक्षलाई मात्र समेटछन भने व्यवस्थापन परीक्षणको अंक दुई-तिहाई हुन्छ किनकी व्यवस्थापन परीक्षणले दक्षता र प्रभावकारिता दुबै पक्षलाई समेट्छ

प्रमुख शब्दहरूः वित्तीय परीक्षण, संचालन परीक्षण, संगठन तथा व्यवस्थापन, उच्च व्यवस्थापन, मितव्ययिता, दक्षता, नतिजा र प्रभावकारिता ।

१. विषय प्रवेशः

व्यवस्थापन परीक्षणका प्रमुख दुई पक्षहरु हुन्छन् - व्यवस्थापन र परीक्षण। सामान्य अर्थमा संगठनात्मक उद्देश्य प्राप्तिका लागि योजना गर्ने, सगठन गर्ने, निर्देशन दिने र संगठनात्मक स्रोतहरुको प्रभावकारी प्रयोग तथा उपयोग र नियन्त्रण गर्ने कार्यलाई व्यवस्थापन भनिन्छ। साथै, व्यवस्थापन सम्बन्धी यी कार्यहरूद्वारा राम्रो संगठनात्मक वातारण तयार हुन गई अत्यन्त प्रभाबकारी रूपमा र दक्षतापूर्वक संगठनात्मक लक्ष्य तथा उद्देश्यहरु हासिल हुन्छन। सँगसँगै,

---

♦ पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

स्वतन्त्र व्यक्ति तथा निकायहरूवाट सगठनको वित्तीय विवरण, व्यवस्थापन तथा व्यवस्थापकीय कार्यहरू र संचालन सम्वन्धी कुराहरूको व्यवस्थित परीक्षण गरेर लेखाका सर्वमान्य सिद्धान्त, व्यवस्थापनका सिद्धान्त तथा व्यवस्थापकीय नीतिहरु र संगठनले पूरा गर्नु पर्ने कुराहरूको वारेमा प्रतिबेदन तयार गर्ने कार्यलाई परीक्षण भनिन्छ। संक्षेपमा, उल्लेखित दुई पक्षलाई एकै ठाउँमा ल्याएर हेर्दा "संगठनात्मक उद्देश्य तथा लक्षहरु प्रभाबकारी रूपमा र दक्षतापूर्बक हासिल भए वा नभएको निक्यौंल गर्न संगठनात्मक तथा व्यवस्थापकीय प्रयास तथा काम गराईको ब्यबस्थित परीक्षण गरीने कार्यलाई ब्यस्थापन परीक्षण" भनिन्छ ।

यस लेखलाई यो वाहेक अन्य ७ खण्डमा बिभाजन गरिएको छ। दोस्रो खण्डमा व्यवस्थापन परीक्षणको महत्वको चर्चा गरिएको छ। तेस्रो खण्डमा वित्तीय, संचालन र व्यवस्थापन परीक्षणको तुलनात्मक प्रस्तुति गरिएको छ भने चौथो र पाँचौं खण्डमा क्रमशः चरण तथा प्रक्रिया र व्यवस्थापन परीक्षण गर्नु पर्नाका कारणहरु समेटिएका छन। लेखको छैठौं खण्डमा व्यवस्थापन परीक्षणका काम तथा फाईदाहरू र सातौ खण्डमा व्यवस्थापन परीक्षणलाई ब्यबस्थित र नतिजामूलक बनाउने उपायहरु प्रस्तुत गरिएको छ। लेखको अन्तिम खण्डमा सारांश दिइएको छ ।

२. व्यवस्थापन परीक्षणको महत्व

संगठनात्मक र व्यवसियक तथा व्यवस्थापकीय सफलताको लागि वित्तीय परीक्षण र संचालन परीक्षणको महत्व र प्रयोग धेरै पहिलेदेखि नै रहदै आएको हो। कालान्तरमा यी दुई परीक्षणहरूलाई मद्दत गर्न र थप पूर्णता दिन तथा यी दुई परीक्षणहरूलाई बढी सार्थक बनाउनका अतिरिक्त थप योगदान निश्चित गर्न तेस्रो र प्रभाबकारी औजारको रूपमा व्यवस्थापन परीक्षणको प्रयोगमा जोड दिने गरिएको पाईन्छ।

संगठनको दक्षता तथा प्रभाबकारिता निश्चित गर्न र दक्षता तथा प्रभाबकारीता कायम गर्नका अतिरिक्त दक्षता तथा प्रभाबकारीता अभिबृद्धि गर्दै लान पनि व्यवस्थापन परीक्षण महत्वपूर्ण र उपयोगी हुने परिप्रेक्ष्यमा खासगरी व्यवस्थापकहरूले व्यवस्थापन परीक्षणलाई एक महत्वपूर्ण कार्यनीतिको रूपमा समेत अवलम्वन गर्ने गर्दछन्।

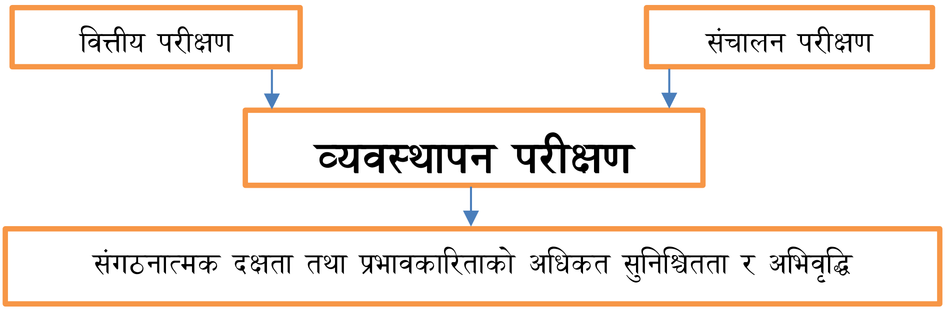

स्रोतः लेखक स्वयंले तयार पारेको ।

व्यवस्थापन परीक्षणलाई संगठनका सवै पक्षहरूको वा कुनै एक पक्ष वा एक भन्दा बढी पक्षहरूको मूल्यांकन गर्न पनि उपयोग गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी, प्रक्रिया, तरीका, नीति र दृष्टिकोणका हिसाबले विश्लेषण गर्न होस् वा संगठनको कुनै एक काममा केन्द्रित गर्न होस् व्यवस्थापन परीक्षण त्यतिकै उपयोगी र प्रभावकारी हुन्छ। समग्रमा भन्ने हो भने संगठनको दक्षता र प्रभावकारिताको मूल्यांकन गर्ने भनेको नै व्यवस्थापन परीक्षण हो।

३. वित्तीय परीक्षण, संचालन परीक्षण र व्यवस्थापन परीक्षण

माथि परिचय र महत्व खण्डमा उल्लेखित कुराहरूलाई अर्थात् वित्तीय परीक्षण, संचालन परीक्षण र व्यवस्थापन परीक्षणलाई संक्षेपमा तुलनात्मक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

वित्तीय परीक्षण	संचालन परीक्षण	व्यवस्थापन परीक्षण
▪ निश्चित समयमा संगठनको वित्तीय स्थिति र बिबरणको सत्यता र औचित्य हेर्ने, र ▪ लेखा, वासलात र नाफा-नोक्सान खाताहरूको सत्यापन प्रमाणित गर्ने ।	▪ वित्तीय तथ्यांक उपलब्ध गराउने क्षेत्र तथा स्रोतहरूको मूल्यांकन गर्ने, र ▪ मुख्य-मुख्य कुरा, काम तथा कारोवारहरू नियन्त्रित रूपमा भएको वा नभएको हेर्ने।	▪ प्रक्रिया, मूल्यांकनका तरीका, नीति र दृष्टिकोण जस्ता वृहद कुराहरूको परीक्षण तथा मूल्यांकन गर्ने, र ▪ संगठनद्वारा पूर्व निर्धारित लक्ष्य, मापदण्ड वा सर्वस्वीकार्य नीति, नियम, कानून वा निर्देशन र लक्ष्यको सेरोफेरोमा संगठनको कार्य सम्पादनको लेखाजोखा, विश्लेषण, मूल्यांकन र समीक्षा गर्ने।

स्रोतःलेखक स्वयमले तयार पारेको ।

४. व्यवस्थापन परीक्षणका चरण तथा प्रक्रिया

व्यवस्थापन परीक्षण चरणबद्ध रूपमा गरिनु पर्दछ र परीक्षण सम्बन्धी प्रक्रियागत कुराहरु पनि पुरा गरिनु पर्दछ। साथ-साथै तल उल्लिखित कुराहरूलाई आधारको रूपमा समेत मानेर वा लिएर ब्बयबस्थापन परीक्षणको क्षेत्र बिस्तार गरी परीक्षण सम्बन्धी कार्यलाई अघी बढाउनु पर्दछ;

(क) औपचारिक उद्देश्य निश्चित गर्ने कुरालाई व्यवस्थापन परीक्षणको पहिलो चरण तथा शुरुवाति प्रक्रियाको रूपमा लिइन्छ। यस चरणमा अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन नीति, लक्ष्य र उद्देश्यहरू निश्चित गरिएका छन वा छैनन? छन भने संगठनको उद्देश्य र विश्वासनियताको सेरोफेरोमा नीति, उद्देश्य र लक्ष्यको बिश्लेषण गर्नु पर्दछ। बिगत २-३ वर्षमा संगठनको उपलब्धि र उद्देश्य प्राप्तिको बिचको सम्बन्ध तथा स्थिति हेर्नु पर्दछ। उद्देश्य तथा लक्ष्य प्राप्ति नै भएको छैन वा हुन सकेको छैन भने व्यवस्थापन परीक्षकले तत्काल नियुक्तिकर्तालाई जानकारी दिनु पर्दछ ।

(ख) योजना पक्रियाको समीक्षा गर्ने कार्य व्यवस्थापन परीक्षणको दोस्रो चरण अन्तर्गत पर्दछ। संगठनको नीति, उद्देश्य र लक्ष्यको लेखाजोखा गरिसके पछि ती उद्देश्य तथा लक्ष्यहरु प्राप्त गर्न तय गरिएका नीति, प्रक्रिया, कार्यतालिका र प्राथमिकताको लेखाजोखा र समीक्षा पनि यसै चरणमा गर्नु पर्दछ;

(ग) संगठनात्मक प्रक्रियाको मूल्यांकन गर्नेः तेस्रो चरणमा संगठनको उद्देश्य र संगठनात्मक ब्यबस्था बीच तादम्य छ? संघठन, अन्तर-संगठन, आन्तरिक संगठन, नियन्त्रण तथा संचार ब्बयबस्थापन कस्तो छ भन्ने कुरा हेरिनु पर्दछ; र

(घ) नियन्त्रण प्रक्रियाको बिश्लेषणः यो चरणले प्रस्तावित क्रियाकलापहरू प्रस्ताब गरिए अनुसार भए नभएको निश्चित गर्न मद्दत गर्दछ। नियन्त्रण प्रक्रियाको बिश्लेषण गर्दा अन्य कुराका अतिरिक्त निम्न कुराहरू पनि हेर्नु पर्दछ ।

- व्यवस्थापनले नियन्त्रण गर्नु पर्ने क्षेत्र तथा नियन्त्रण गर्नु पर्ने कुरा पत्ता लगाएको-नलगाएको कुरा,
- मापन गर्ने स्थापित तरीकाको आधार र औचित्य, र
- कार्य सम्पादन र नतिजा निश्चित गर्न प्रस्ताव गरिएका आधारभूत कुराहरू (Parameters)।

व्यवस्थापन परीक्षणका यी उल्लेखित चरण तथा प्रक्रियालाई (क) काम र कामको क्षेत्रको परिभाषा, (ख) योजना तयारी र संगठन, (ग) तथ्यांकको खोजी तथा संकलन र अद्यावधि, (ग) अनुसन्धान तथा बिश्लेषण, र (ङ) प्रतिबेदनको रूपमा समेत हेर्न सकिन्छ।

५. व्यवस्थापन परीक्षण किन गर्ने ?

माथि उल्लेख गरे अनुसार परम्परागत रूपमा गरिने वित्तीय परीक्षण र संचालन परीक्षणले संगठन तथा व्यवस्थापनका सबै पक्ष्यको परीक्षण गर्न नसक्ने भएकोले पनि व्यवस्थापन परीक्षण गर्नु पर्ने हुन्छ।

कति देशहरूमा कानुनी व्यवस्था हुन्छ (नेपालमा पनि लोक सेवा आयोगका कार्यक्षेत्रका बिषयहरू वाहेक सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरुमा कार्यरत निजामती कर्मचारीले प्रचलित कानून तथा अन्य प्रशासकीय नियम र कार्यबिधिहरू पालन गरे नगरेको सम्बन्धमा सुपरीवेक्षण, अनुगमन र मूल्यांकन गरी निर्देशन दिन र त्यसरी सुपरीवेक्षण गर्दा कुनै निजामति कर्मचारी उपर बिभागीय कारबाही गर्नु पर्ने देखिइएमा सो समेत सिफारिस गर्न सक्नेछ र सो को बार्षिक प्रतिबेदन नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने छ भन्ने कुरा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७२क मा उल्लेख गरी व्यवस्थापन परीक्षणको कानुनी व्यवस्था गरिएको छ।

वित्तीय र संचालन परीक्षणलाई सार्थक बनाउनका अतिरिक्त खासगरी उच्च व्यवस्थापन तहले संगठनमा समस्या रहे वा नरहेको एकिन वा निश्चित गर्न पनि व्यवस्थापन परीक्षण आबश्यक ठान्दछ (प्रत्येक २-३ बर्षमा यस्तो एकिन वा निश्चित गर्न जरूरी हुन्छ), प्रशासनिक तथा संगठनात्मक सुधारको आबश्यकताको पहिचान गर्न, संगठनले प्रभाबकारी रूपमा र दक्षतापूर्वक काम गरिरहेको निश्चित गर्न, सामान्य अबस्थामा मै अर्थात जटिल अबस्था भएपछि वा नियन्त्रण भन्दा बाहिर गएपछि मात्र पत्ता लाग्ने समस्या पहिल्यै पत्ता लगाउन, दक्षता र प्रभावकारिताको कसीमा संगठन र संगठनका अवयवहरू जस्तै शाखा-प्रशाखा, अन्तर्गतका कार्यालयहरूको दक्षता र प्रभाबकारीता निश्चित गर्न, र संगठनको कुनै एक काम गर्दाको विनियोजनको दक्षता तथा मितब्ययीता (अहिले संचालन भईरहेको तरिका अनुसार भए के हुन्छ?) निश्चित गर्न पनि व्यवस्थापन परीक्षण गर्नु पर्दछ।

संगठनमा अकस्मात आईपर्ने वा परेका समस्याहरूको सन्दर्भलाई लिएर वा समाधान गर्न, जस्तैः (क) संचालनमा दक्षता नदेखिनु तथा काम गर्दाको खर्च बढ्नु, कामको गुणस्तर घट्नु तथा सेवाको स्तर खस्कने जस्ता खतराको संकेत देखिएको अबस्थामा यस्ता समस्याको समाधान खोज्न, (ख) सुविधा वा पारिश्रमिक तथा तलब कम भएर वा काम गर्ने वाताबरण नभएर वा काम गर्ने ठाँउ स्वस्थकर नभएर कर्मचारीको हेलचेक्र्याई तथा बढ्दो अनुपस्थितिको समस्याहरू देखिएमा यस्ता समस्याको जड पत्ता लगाएर समाधानका उपाय पत्ता लगाउन, र (ग) व्यवस्थापनले पत्ता लगाउन नसकेका संचालन संम्बन्धी समस्या पत्ता लगाउन पनि व्यवस्थापन परीक्षण गर्ने गरिन्छ।

६. व्यवस्थापन परीक्षणका फाईदा तथा कामहरू

व्यवस्थापन परीक्षणले गर्ने प्रमुख कामहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ;

- स्रोत र साधनहरू खेर जानु अगावै अनावश्यक, स्वीकार गर्न अयोग्य र असक्षम संचालन तथा कामहरु पत्ता लगाउने,
- तत्काल नतीजा तथा प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्र वा ठाउमा शक्ति र स्रोत केन्द्रित गर्न र उत्पादकत्व बढाउन मद्दत गर्ने,
- कर्मचारी प्रशासन, खरिद-बिक्री, नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा समन्वय ल्याउने र संगठन संचालनलाई सहज बनाउन मद्दत गर्ने,
- कर्मचारी तथा जनशक्तिको अनुपस्थिति, असन्तोष, हिनताबोध तथा उत्साहहिनता सम्बन्धी समस्या पत्ता लगाउन मद्दत गर्ने,
- नयाँ र बढी उत्पादनमूलक रणनीति, कार्यनीति र कार्यक्रम तयार गर्न मद्दत गर्ने, र
- संगठनको आवश्यकताको सूचना तथा तथ्यांक पत्ता लगाउन तथा सूचना व्यवस्थापन गर्न मद्दत गर्ने।

व्यवस्थापन परीक्षणबाट उल्लिखित फाइदा तथा कामहरू हुनुका अतिरिक्त व्यवस्थापन परीक्षणले उच्च व्यवस्थापनलाई नीति तथा योजना बनाउन मद्दत गर्नाका साथै बनाइएका नीति तथा योजनाको कार्यन्बयन गर्न सूझाब दिन्छ, व्यवस्थापनको अदक्ष र अप्रभाकारी पक्ष बाहिर ल्याउन मद्दत गर्दछ, उच्च व्यवस्थापनलाई समयमै अथवा ढिलो नगरी ठीक व्यवस्थापकीय निर्णय (Right Management Decision) गर्न मद्दत गर्दछ, उच्च व्यवस्थापनलाई संगठन भित्र तथा बाहिर संचार प्रणालीलाई सुदृढ गर्न मद्दत गर्दछ, उच्च व्यवस्थापनलाई बजेटको व्यवस्थापन तथा तयारी र स्रोत व्यवस्थापन गर्न मद्दत गर्दछ, र ब्यवस्थापनलाई तालिम तथा बिकासका कार्यक्रमहरू संचालन र बिस्तार गर्न मद्दत गर्दछ।

७. व्यवस्थापन परीक्षणलाई कसरी ब्यबस्थित र नतिजामूलक बनाउने

व्यवस्थापन परिक्षणको मूल पक्ष भनेको परीक्षण कार्य अत्यन्त ब्यबस्थित र नतिजामूलक हुनु पर्दछ। अर्थात्, व्यवस्थापन परीक्षणलाई निम्न कुराहरूद्वारा ब्यबस्थित र नतिजामूलक बनाउन सकिन्छ;

- उच्च व्यवस्थापक र परीक्षक बीच कार्यक्षेत्रको वारेमा सहमति हुनु पर्दछ। अर्थात् परीक्षणको क्षेत्र स्पष्ट रुपमा परिभाषित हुनु पर्दछ,

- परीक्षणको योजना, तयारी र संगठन (चरण, समय र खर्च तथा लागत) स्पष्ट हुनु पर्दछ,
- तथ्य संकलन गर्ने, आबश्यक कागजात अद्यावधिक गर्ने (यस्तो अद्यावधिक पत्राचार गरेर, नीति र प्रक्रियाको अध्ययन गरेर, कर्मचारीसंग सोझै अन्तरवार्ता लिएर र अन्य औपचारिक तथा अनौपचारिक तरिकाको प्रयोग गरेर गर्न सकिन्छ),
- अनुसन्धान तथा बिश्लेषण गरेर (प्रतिवेदनमा समावेश गर्ने वा गर्नु पर्ने तथ्यको खोजी, संकलन र पुष्टि), र
- प्रतिबेदन (समस्या, विकल्प र समस्या समाधानका लागि सुझाबहरू (उपाय तथा सुझाबहरू धेरै हुन सक्छन तर वित्तीय र संचालन परीक्षणले निश्चित निर्धारित उपाय सुझाबहरू मात्र दिने गर्दछन्।

८. निष्कर्ष

व्यवस्थापन परीक्षण खासगरी उच्च व्यवस्थापनको लागि निकै जरूरी हुन्छ। त्यसैले व्यवस्थापन परीक्षण स्वतन्त्र पनि हुनु पर्दछ। व्यवस्थापन परीक्षण संगठन भित्रकै पदाधिकारीहरूवाट पनि गराउन सकिन्छ। बाहिरवाट पनि गराउन सकिन्छ। तर संगठन भित्रकै पदाधिकारीहरूवाट गराउँदा संचालनमा आफै संलग्न ब्यक्तिवाट गराउनु हुँदैन किनकी संचालनमा संलग्न व्यक्तिबाट गर्दा परीक्षण प्रतिबेदन स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुदैन। अर्थात्, व्यवस्थापन परीक्षणका केही बेफाईदाहरू पनि हुन्छन् । व्यवस्थापन परीक्षण खर्चिलो पनि हुन सक्ने हुदा स-साना संगठनलाई उपयुक्त मानिदैन । व्यवस्थापन परीक्षणले कर्मचारीहरूमा मात्र होइन अन्य व्यवस्थापक तथा व्यवस्थापन मै एक किसिमको डर तथा त्रास उत्पन्न गर्ने हुँदा खास गरी कर्मचारी तथा ब्यबस्थाको उत्साह, अग्रसरता, गतिशीलता र नवप्रर्द्धनमा बाधा पुर्याउछ। व्यवस्थापन परीक्षक स्वतन्त्र भन्दा पनि माथिको आदेश अनुसार चल्न सक्छन; व्यवस्थापन परीक्षणले प्रणालीगत अनाबश्यक समस्या र कमजोरीहरू औल्याउन सक्छ त्यसैले कतिपयले प्रसासन माथिको अनाबश्यक हस्तक्षेपको रूपमा पनि लिने गर्दछन; र व्यवस्थापन परीक्षणले दिने प्रतिबेदन बढी आदर्शवान तर कार्यान्बयन गर्न कठीन पनि हुन सक्छन्।जे होस, गठनात्मक दक्षता र प्रभाबकारीताको परीक्षणका तिन पक्षहरू जस्तै मितव्ययिता, दक्षता र प्रभावकारीताको कसीमा हेर्ने हो वा यी तीन कसीलाई वरावरी अंक दिने हो भने मितब्ययिता अर्थात वित्तीय परीक्षण र संचालन परीक्षणको अंक भार एक तिहाई मात्र हुन्छ किनकी यी दुवै परीक्षणले आधारभुत रूपमा मितव्ययिताको पक्षलाई मात्र समेटछन भने व्यवस्थापन परीक्षणको अंक दुई-तिहाइ हुन्छ किनकी व्यवस्थापन परीक्षणले दक्षता र प्रभाबकारिता पक्षलाई समेट्छ।अर्थात्, समग्रमा, संगठनात्मक सफलतामा व्यवस्थापन परीक्षणको तौल वित्तीय र संचालन परीक्षणको तुलनामा दुई-तिहाईले बढी हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- कानून किताब व्यबस्था समिति, नेपालको संबिधान।
- कानून किताब व्यबस्था समिति, निजामती सेवा ऐन, २०४९।
- Amerasinghe, N (2015), Design, Appraisal, and Management of Sustainable Development Projects, Books on Demand Philippines Inc.
- Duke A (2020), How to Decide, Portfolio/Penguin
- Fred RD and Forest RD (2017), Strategic Management, Pearson.
- Ghimire, Lal Shanker (2019), Inside Out: A Reflection on Development Practices, WeRead.
- HBR - Harvard Business Review (2017), Guide to Performance Management, Harvard Business Review Press.
- https://www.scribd.com/
- *Hunger JD and Wheelen TL (2011), Essentials of Strategic Management, Prentice Hall*

नेपालमा सेफगार्डर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग कानून र विश्व व्यापार संगठन

✍ डा. अर्जुन कुमार खडका ♦

सारांश

मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन, आर्थिक तथा सामाजिक विकास एवं व्यापारिक उन्नतिको दृष्टिकोणले सन् १९९० को दशक एक महत्वपूर्ण उपलब्धी भएको दशकको रुपमा स्थापित हुन पुग्यो । वास्तवमा शित युद्धको अन्त्य, वर्लिन पर्खाल भत्कनु तथा पूर्वी युरोपमा प्रजातान्त्रिक पद्धतीको उदय हुनु जस्ता कार्यलाई मानव अधिकारको दृष्टिकोणले उल्लेखनीय दशकको रुपमा लिइन्छ । यस्तै उदारीकरण, निजीकरण जस्ता कार्यको थालनी पनि मुख्य गरेर यसै दशकमा भएको कारणले आर्थिक उदारीकरणमा समेत उल्लेखनीय दशकको रुपमा यस दशकलाई लिने गरिन्छ। अर्को तर्फ सन् १९९५ मा विश्व व्यापार संगठनको स्थापनाले अन्तराष्ट्रिय स्तरमा नै व्यापारको द्धार खुल्न गएको महसुस भएकोले उक्त दशकलाई सबै हिसावले उत्कृष्ट दशकको रुपमा लिइने गरिन्छ ।

सन् ११९० को दशकमा व्यापारको क्षेत्रमा विश्वास र भरोसको केन्द्रको रुपमा स्थापना भएको विश्व व्यापार संगठनले साना तथा ठुला राष्ट्रको भेदभावलाई पन्छाउदै सबै राष्ट्रलाई कानूनी दृष्टिकोणकाले एकै रुपमा हेरेको पाइन्छ । जसानुसार सबै सदस्य राष्ट्रहरु सहमत नभै निर्णय हुन नसक्ने भन्ने व्यवस्था नै उक्त संगठनको मुल मन्त्र हो । त्यस्तो व्यवस्थालाई स्थापनाकालको माराकास सम्झौताको धारा ९ ले स्पष्ट गर्छ । यसैले होला व्यवहारिक रुपमा उक्त संगठनप्रति सबै राष्ट्रहरुको विश्वास बढ्दो छ र विभिन्न देश तथा व्यापारिक क्षेत्रहरुले विश्व व्यापारमा सहभागिता तथा प्रतिस्पर्धा बढाउने क्रममा तीव्रता पाएको देखिन्छ । सोही कार्यमा सहभागी हुन नेपाल पनि यसको सदस्यताको प्रक्रियामा सहभागी भई उक्त संगठनको पाँचौं मन्त्रीस्तरीय सम्मेलनको अवसरमा नेपालले यसको सदस्यता प्राप्त गर्न सफल भयो । फलस्वरुप २३ अप्रिल २००४ मा नेपाल आधिकारिक रुपमा उक्त संगठनको १४७ औं सदस्य राष्ट्र बन्न पुगेको थियो जसको संख्या हाल १६६ पुगिसकेको अवस्था छ । विश्व व्यापार संगठन (WTO) का विभिन्न सिद्दान्त रहेको पाइन्छ ।

♦ पूर्व सहसचिव कानून, अर्थ मन्त्रालय मोवाईल ९८५४१ २९५१४७, Email: khadka.arjun@gmail.com

ती मध्ये एक सेफगार्डस, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी प्रावधान हो । यस प्रावधानको कार्यान्वयनको लागि उक्त संगठनको अधीनमा रही सम्बन्धित सदस्य राष्ट्रले यस सम्बन्धी कानून बनाउन सक्ने अवस्था रहन्छ। यसमा मुख्य गरेर मुलुकभित्र अस्वाभाविक र अनपेक्षित रूपमा वा सामान्य मूल्य वा लागत मूल्यभन्दा कम मूल्यमा वस्तु आयात भई वा विदेशी सहुलियत प्राप्त वस्तु आयात भई राष्ट्रिय अर्थतन्त्र र स्वदेशी उद्योगलाई हुन सक्ने नोक्सानीबाट जोगाउने सन्दर्भमा सेफगार्डस, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धमा कानूनको व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था अनुरुप नेपालले पनि यस सम्बन्धी ऐन, २०७६ सालमा बनाएको अवस्था छ । साथै, यस ऐनमा सात वटा परिच्छेद र ४८ वटा दफाहरु रहेका छन् । यस ऐनको दफा ४८ ले यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले पाँच वर्षपछि सम्बन्धित मन्त्रालयले ऐन कार्यान्वयनको प्रभाव सम्बन्धमा मापन गर्ने कुरा उल्लेख समेत भएको अवस्थामा यस ऐनको कार्यान्वयनको पाटोमा समीक्षा गर्नु पर्ने देखिएको छ ।

मुख्य शब्दहरु: सेफगार्डस, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग, विश्व व्यापार संगठन ।

१. पृष्ठिभूमि

Ties of trade and trust को रुपमा स्थापना भएको विश्व व्यापार संगठन (WTO) ले साच्चै नै विश्व व्यापारमा सरल एवं सहजता ल्याएको छ भने अर्को तर्फ साना तथा ठुला राष्ट्रको भेदभावलाई पन्छाउदै सबै राष्ट्रलाई कानूनी दृष्टिकोणकाले एकै रुपमा हेरेको पाइन्छ । उदाहरणको लागि WTO को Marrakesh Agreement अन्तर्गत भएको सम्झौताको धारा ९ मा " The WTO shall continue the practice of decision – making by consensus followed under GATT- 1947" भन्ने कानूनी व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ । जुन व्यवस्थाले सर्वसम्मत निर्णय प्रक्रियालाई जोड दिएको र यही कानूनी व्यवस्थालाई WTO को सुन्दर पक्ष (Beauty of WTO) भनी उल्लेख हुदै आएको अवस्था रहेको हुनाले व्यवहारिक रुपमा नै यसले Ties of trade and trust लाई बढाव दिन सक्ने देखिन्छ ।

WTO को सदस्यता प्राप्ति एक औपचारिक उपलब्धि हो। तथापि यसबाट प्राप्त हुने अधिकारहरुको उपयोग, सिर्जना भएको दायित्व बहन तथा अन्य लाभहरु अधिकतम गर्न र यसबाट हुने नकारात्मक प्रभावको साथै जोखिम कम गर्न धेरै कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ। यसको लागि विभिन्न नीतिगत, संस्थागत, पूर्वाधार निर्माण, क्षमता विकास लगायतका पक्षहरुमा अद्यावधिक गरी प्रतिस्पर्धी बनाई राख्नु नितान्त आवश्यक रहन्छ । यसैले भन्ने गरिन्छ "Trade without boundary" । यसै सिलसिलामा मुलुकभित्र अस्वाभाविक र अनपेक्षित रूपमा वा सामान्य मूल्य वा लागत मूल्यभन्दा कम मूल्यमा वस्तु आयात भई वा विदेशी सहुलियत प्राप्त वस्तु आयात भई राष्ट्रिय अर्थतन्त्र र स्वदेशी उद्योगलाई हुन सक्ने नोक्सानीबाट जोगाउने सन्दर्भमा सेफगार्डस, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धमा कानूनको

व्यवस्था गर्नको लागि नेपालले २०७६ मा यस सम्बन्धी ऐन बनाएको अवस्था छ । यस ऐनले व्यापारमा केही सिमा तथा बन्धन राखेको छ। त्यस्तो सिमा तथा बन्धन राख्न WTO को सिद्धान्त बमोजिम नै स्वीकार्य समेत हुन्छ ।

१५ अप्रिल १९९४ मा मोरक्कको मारकास (Marrakesh) सम्झौताबाट WTO को विधिवत स्थापना भएको र यस सम्झौताको धारा ९ ले सर्वसम्मत निर्णय प्रक्रिया र GATT को प्रावधान तथा सिद्धान्तलाई अंगिकार गरेकोले यसको महत्व झन बढेको छ। साथै, यसै सम्झौताको अनुसूची १ ले Safeguard तथा Countervailing लगायत देहायका चौध्रवटा सम्झौताहरुलाई समेत समेटेको देखिन्छः-

- Multilateral Agreements on Trade in Goods,
- General Agreement on Tariffs and Trade 1994,
- Agreement on Agriculture,
- Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures,
- Agreement on Textiles and Clothing,
- Agreement on Technical Barriers to Trade,
- Agreement on Trade-Related Investment Measures,
- Agreement on Implementation of Article VI of the General Agreement on Tariffs and Trade 1994,
- Agreement on Implementation of Article VII of the General Agreement on Tariffs and Trade 1994,
- Agreement on Preshipment Inspection,
- Agreement on Rules of Origin,
- Agreement on Import Licensing Procedures,
- General Agreement on Trade in Services and Annexes,
- Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights.

WTO को मान्य सिद्धान्तलाई मनन गर्दा यसका सदस्य राष्ट्रले Most Favored Nations Treatment (MFN), National Treatment, Prohibition of Quotas Restriction, Bindings, Specific Commitments र Transparency जस्ता छ वटा विषयहरुलाई वाध्यात्मक रुपमा कानून बमोजिम पालना गर्नु पर्ने अवस्था रहन्छ। जुन व्यवस्थालाई WTO को आधारभुत सिद्धान्तको रुपमा ग्रहण गर्नु पर्ने हुन्छ । यसैले यी ६ वटा सिद्धान्तलाई WTO को सदस्य राष्ट्रले Mandatory रुपमा पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । तर अर्को तर्फ Safeguard, Antidumping तथा

Countervailing, Waivers, Regional Integration, General Exception Security Measure / Special and Different Treatment जस्ता व्यवस्थाहरुलाई अधिकारको रुपमा सदस्य राष्ट्रले उपयोग गर्न सक्ने भन्ने कुरा Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS), General Agreement on Trade in Services (GATS) तथा The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) अन्तर्गत व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा नेपालले हालसम्मको अवस्थामा बाध्यात्मक व्यवस्थाको पालना गरेर WTO को सिद्धान्तसँग मेल खाने थुप्रै कानूनको निर्माण गरेको अवस्था छ। त्यस मध्येको एक महत्वपूर्ण कानून सेफगाडर्स, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग हो। तथापि यसको कार्यान्वयनको पक्ष भने कमजोर रहेको पाइन्छ ।

यस लेखमा मुख्य गरेर सेफगाडर्स, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी मान्यता, नेपालमा सेफगाडर्स, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी व्यवस्था, यस सम्बन्धी कानून तथा अन्य मुलुकको अभ्यास लगायत WTO को मान्यताको सिद्दान्त सहित लेखलाई अन्त्य गरिएको छ ।

२. सेफगाडर्स, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी मान्यता

मलुकमा अनपेक्षित र अस्वाभाविक रूपमा ठूलो परिमाणमा भएको वस्तुको आयातले स्वदेशी उद्योगलाई गम्भीर हानि नोक्सानी भएमा वा हुनसक्ने आशङ्का उत्पन्न भएमा त्यस्तो कार्यलाई रोक्नको लागि सेफगाडर्स मेजरको माध्यमद्वारा आफ्नो स्वदेशी उद्योगलाई गम्भीर हानि नोक्सानीबाट बचाउन सक्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्न WTO को सिद्धान्त अनुसार सदस्य राष्ट्रलाई अधिकार प्राप्त हुन्छ । यसैले यस्तो कार्यको सम्बन्धमा कानून बमोजिम अपनाउने सिद्धान्तलाई सेफगार्डस् भनिन्छ । वास्तवमा स्वदेशी उद्योगलाई गम्भीर हानि नोक्सानी पुग्ने वा पुग्न सक्ने गरी उत्पादक वा निर्यातकर्ताको मुलुक वा स्वायत्त भन्सार क्षेत्रको सामान्य मूल्य वा लागत मूल्यभन्दा कम निर्यात मूल्यमा कसैले मुलुकभित्र वस्तु आयात गर्छ भने त्यस्तो कार्यलाई रोक्नको लागि लगाइने महसुललाई सामन्यतया एन्टी-डम्पिङ्ग महसुल भनिन्छ ।

साथै, कसैले स्वदेशी उद्योगलाई गम्भीर हानि नोक्सानी पुग्ने वा पुग्न सक्ने गरी सहुलियत प्राप्त वस्तु आयात गरेमा त्यस्तो सहुलियत प्राप्त वस्तु आयात गर्ने कार्यलाई रोक्नको लागि गर्ने प्रयास अर्थात् लगाउने महसुललाई काउण्टरभेलिङ्ग महसुल भन्ने गरिन्छ । यस्तो प्रकृतिको कार्यसँग सम्बन्धि विषयमा आवश्यकता अनुसार व्यवस्था गर्ने सन्दर्भमा WTO को सिद्धान्त अनुसार धेरै राष्ट्रहरुले सेफगार्डस्, एन्टी-डम्पिङ्ग र काउण्टरभेलिङ्ग जस्ता मेजरको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । तथापि यस सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था भए तापनि नेपालमा सेफगार्डस्, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी महसुल लगाई Dump भएको वस्तुलाई रोक्ने कार्य भने हुन सकेको देखिदैन ।

सेफगार्डस् मेजर सम्बन्धमा GATT 1994 को धारा १९ मा ".....Safeguard measures are defined as “emergency" actions with respect to increased imports of particular products, where such imports have caused or threaten to cause serious injury to the importing Member's domestic industry……. " Such measures, which in broad terms take the form of suspension of concessions or obligations, can consist of quantitative import restrictions or of duty increases to higher than bound rates. They are one of three types of contingent trade protection measures, along with anti-dumping and countervailing measures, available to WTO Members भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ । यस्तै गरी एन्टी-डम्पिङ्गका सन्दर्भमा If a company exports a product at a price lower than the price it normally charges on its own home market, it is said to be “dumping” the product. The WTO Agreement does not regulate the actions of companies engaged in "dumping". Its focus is on how governments can or cannot react to dumping- it disciplines anti-dumping actions, and it is often called the “Anti-dumping Agreement भन्ने कुरा उल्लेख भएको पनि पाइन्छ । साथै, GATT को धारा ६ ले Anti-dumping सम्बन्धी नियमको लागू गर्न सदस्य राष्ट्रलाई अधिकार दिएको छ । हुनत यस्तो नियम लागू गर्दा GATT को सामान्य सिद्धान्त जस्तै Non- discrimination भन्ने कुराको उल्लंघन भएको हो कि जस्तो देखिन्छ । तर Anti-dumping action means charging extra import duty on the particular product from the particular exporting country in order to bring its price closer to the “normal value” or to remove the injury to domestic industry in the importing country भन्ने कुरा भएबाट WTO को सिद्धान्त अनुरुप नै वैद्य मानिन्छ ।

काउण्टरभेलिङ्गका सन्दर्भमा "countervailing duty" shall be understand to mean a special duty levied for the purpose of offsetting any bounty or subsidy bestowed, directly or indircetly, upon the manufacture, production or export of any merchnadise भने GATT को धारा ६ ले उल्लेख गरेको छ । यस्तै गरी GATS को धारा १५ ले Member recognisze that, in certain circumstnace, subsidies may have distortive effects on trade in services. Memebers shall enter into negotiations with a view to developing the necessary multilateral discipines to avoid such trade-distortive effects भनी उल्लेख भएको पनि पाइन्छ। यसर्थ, सेफगार्डस्, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी व्यवस्थाको सन्दर्भमा WTO सँग सम्बन्धित सम्झौतामा स्पष्ट रुपमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसै परिप्रेक्ष्यको सम्बन्धमा नेपालमा पनि सो सम्बन्धी कानून बनेको अवस्था हो ।

३. नेपालमा सेफगाडर्स, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल आधिकारिक रुपमा WTO को सदस्यता प्राप्त गर्दाको अवस्थामा सेफगाडर्स, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी कानूनको पालना गर्ने भन्ने कुरामा नेपालले अन्तराष्ट्रियस्तरमा

प्रतिवद्धता नै जाहेर गरेको र यस सम्बन्धी कानूनको निर्माण गर्न सक्ने WTO को सदस्य भएको नाताले अधिकार नै रहेको छ ।

वास्तवमा यस सम्बन्धी कानूनको मस्यौदा गर्दा वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले WTO को अन्य सदस्य राष्ट्रमा यस सम्बन्धमा रहेको व्यवस्थाको अध्ययन गरी के कस्तो व्यवस्थालाई नेपालको सन्दर्भमा लागू गर्न आवश्यक छ भन्ने कुरा ध्यान दिइएको अवस्था थियो । अर्को तर्फ WTO को मुख्य सिद्धान्तलाई कानून निर्माण गर्दा अनिवार्य रुपमा राख्नु पर्ने व्यवस्था तथा सिद्धान्तलाई कानूनमा राखेको अवस्था हो ।

तत् अनुरुप निर्माण भएको यस कानूनमा मुख्यतया सेफगाड्र्स लगाउने उपाय, सेफगाड्र्स कायम रहने अवधि, सेफगाड्र्स लगाउने अधिकारी र सोको सूचना गर्ने प्रक्रिया, अस्थायी प्रकृतिको सेफगाड्र्स सम्बन्धी व्यवस्था राख्ने वा नराख्ने लगायतका अन्य कुराहरुमा उल्लेख भएको अवस्था छ। यसै गरी के कस्ता वस्तु डम्पिङ्ग गर्न नपाइने, एन्टीडम्पिङ्ग महसुल कायम रहने अवधि, अन्तरिम एन्टीडम्पिङ्ग महसुल लगाउन सकिने अवस्था, एन्टीडम्पिङ्ग महसुल लगाउने अधिकारी र सोको सूचना लगायतका व्यवस्थाको सम्बन्धमा पनि ध्यान दिएको देखिन्छ। यसै गरी काउन्टरभेलिङ्ग महसुल अन्तर्गत सहुलियत प्राप्त वस्तु आयात गर्न नपाइने अवस्था, काउण्टरभेलिङ्ग महसुल लगाइने कुरा काउण्टरभेलिङ्ग महसुल कायम रहने अवधिका साथै के कस्ता वस्तुलाई सहुलियत प्राप्त वस्तु मानिने काउण्टरभेलिङ्ग महसुल लगाउने अधिकारी र सोको सूचना सम्बन्धी व्यवस्थाका सम्बन्धमा पनि गहन व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

साथै, यी कानूनको कार्यान्वयन गर्नको लागि के कस्तो अनुसन्धान सम्बन्धी प्रक्रियाको अवलम्बन गर्ने, जाँचबुझ के कसरी गर्ने र कस्तो प्रकारको विधि अपनाउने वा परामर्श लिने भन्ने सम्बन्धी व्यवस्था कस्तो हुने लगायत सम्बद्ध पक्षले प्रतिवाद अर्थात् सफाईको मौका पाउने सम्बन्धी कुरा तथा प्रमाणको भार कसमा रहने भन्ने विषयमा समेत उक्त कानूनले स्पष्ट गरेको छ । तथापि आयात गरिने वस्तुहरु भन्सार विन्दुबाट हुने र यस ऐनको कार्यान्वयन गर्ने मुख्य जिम्मेवारी उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय भएको हुदाँ यसमा सामजस्यता र समन्वय कमै रहेको देखिन्छ । जसले गर्दा ऐनको कार्यान्वयन यथोचित रुपमा हुन सकेको छैन ।

४. सेफगाडर्स, एन्टी-डम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग कानूनबाट लिएको अपेक्षा

संसारभरी नै कानूनको निर्माण वहुजन हितायको लागि हुने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यसर्थ, यस सम्बन्धी कानूनले पनि सोही कुराको प्रतिनिधितत्व गरेको छ । साथै, व्यापारिक क्षेत्रमा यसले ठुलो महत्व राख्दछ । नेपाल WTO को सदस्य राष्ट्र भएकोले अन्य सदस्य राष्ट्रहरुबाट आयातित वस्तुहरुको लागि आफ्नो आन्तरिक बजार खुला गर्नु पर्ने अर्थात् बजार पहुँच (Market Access)

को सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नु पर्ने अवस्था रहन्छ। यसो गर्दा स्वदेशी उत्पादकलाई गम्भीर असर परेमा वा पर्ने अवस्था आएमा के गर्ने भन्ने उपायहरु अनुरुप सेफगार्डस्, एन्टीडम्पिङ्ग र काउन्टरभेलिङ्ग गरी तीनवटा उपायहरु प्रमुख छन् । यसैले यिनै बिषयबस्तुलाई समेटी सेफगार्डस्, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउन्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी ऐनको निर्माण भएको अवस्था छ। जसले नेपाली उत्पादनलाई गम्भीर हानि नोक्सानी भएको वा हुने अवस्था सिर्जना हुने गरी नेपाल बाहिरबाट वस्तु भित्रिने कार्यलाई नियन्त्रण गर्न कानूनी आधार खडा हुने अवस्था एक तर्फ रहन्छ भने अर्को तर्फ नेपालले WTO को सदस्यता प्राप्त गर्दा गरेको अन्तराष्ट्रिय प्रतिवद्धतालाई पूरा गरेको अवस्था छ। यसले राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा वाणिज्य तथा व्यापारको क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान हासिल गर्न सक्ने अवस्था भएको हुदाँ यस ऐनले ती सबै कार्यलाई पूरा गर्ने सक्ने अपेक्षा गरिदै आएको छ । साथै, WTO को सदस्य राष्ट्रको नाताले उपयोग गर्न पाउने अधिकारको पनि उपयोग हुन सक्ने अवस्था रहन्छ । यी उल्लेखित कुरालाई मध्यनजर राख्दा यस सम्बन्धी कानून कार्यान्वयन गर्न ठुलो आर्थिक व्ययभार तथा संगठनीक संरचना पनि आवश्यक नपर्ने हुनाले यस कानूनको निर्माण तथा कार्यान्वयनबाट नेपाललाई फाइदा नै हुने अवस्था रहने तथा यसबाट समग्र स्वदेशी उद्योग व्यवसायले सुरक्षित वातावरणको महसूस सृजना हुने अवस्था देखिएकोले यस सम्बन्धी कानूनले संस्थागत, व्यापारिक लगायत समग्र रुपमा नै उपलब्ध हुने देखिन्छ ।

यसै गरी भन्सार महसुल लगायत अन्य राजस्व सम्बन्धी कानून बमोजिम आयात निर्यातको मूल्यांकन तथा महसूल तोकिदै आएको पाइन्छ, जस्तै आयकार ऐन, मूल्य अभिवृद्दि कर ऐन तथा अन्तशुल्क ऐनमा करका दरहरु पनि सम्बन्धित ऐन कै अनुसूचीमा तोक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस्तै सालबसाली भन्सार महसुलका दर तोक्ने, आवश्यकता अनुसार महसुल दरमा परिवर्तन गर्ने, भन्सार महसुलमा छुट वा सहुलियत प्रदान गर्ने, द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सन्धि तथा सम्झौताको अनुपालनको लागि महसुल दरहरु समायोजन गर्ने र स्वदेशी उद्योगको संरक्षण एवं प्रवर्धनको लागि त्यस्ता उद्योगलाई असर गर्ने गरी आयात हुन सक्ने वस्तुमा सेफगार्डस्, एन्टी-डम्पिङ्ग र काउण्टरभेलिङ्ग महसुलको दरहरु समायोजन गर्न तथा स्वेदशी उद्योगको संरक्षण गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण कानूनी व्यवस्थाको लागि आर्थिक ऐनको अनुसूचीको व्यवस्थाले मात्र उचित र पर्याप्यता नभएकोले यो सेफगार्डस्, एन्टी-डम्पिङ्ग र काउण्टरभेलिङ्ग ऐनबाट लिइएको अपेक्षा हो।

४. सेफगाडर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग कानून सम्बन्धमा अन्य मुलुकको अभ्यास

सेफगाडर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था WTO का धेरै सदस्य राष्ट्रहरुले लागू गर्दै आएको पाइन्छ । यसमा उल्लेखनीय कुरा के छ भने कतिपय राष्ट्रहरुले WTO को सदस्य बन्नु भन्दा पूर्व नै यस्ता प्रकृतिका कानूनको निर्माण गरिसकेको र कतिपय राष्ट्रहरुले सदस्यता प्राप्त गरे पछि आवश्यकता अनुसारको कानून निर्माण गर्ने गरेको पाइन्छ ।

यसै सम्बन्धमा केही राष्ट्रहरुमा भएको सेफगार्डर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी कानून संक्षेपमा देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छः-

(क) भारत

भारतमा सेफगार्डर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धमा व्यवस्था गर्ने कानून रहेको छ। मुख्य गरेर Custom Tariff Act, 1975 लाई संशोधन गरी यस सम्बन्धी व्यवस्था थप गरिएको छ। यस ऐनले बिशेषत देहायका बिषयमा उल्लेख गरेकोछः-

- Anti-Dumping duty on dumped articles
- No levy (of duty) in certain cases
- Countervailing duty on subsidized articles
- Appeal

यस कानून बमोजिम सेफगार्डर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी महसुल लगाउनु भन्दा अघि धेरै कार्यविधिको अवलम्बन गर्नु पर्ने आवश्यकता पर्न जान्छ । उदाहरणको लागि सो कार्य गर्नको लागि निश्चित निकाय तोक्ने सम्बन्धी व्यवस्था तथा त्यस्ता तोकिएको निकायको कर्तब्य, कुन देशबाट वस्तु आयात भएको अनुसन्धानको शुरुवात के कसरी गर्ने अनुसन्धान गर्दा कस्तो प्रकृतिको सिद्धान्त अवलम्वन गर्ने लगायत देहायको कुराहरुमा विचार गर्नु पर्ने अवस्थाको सम्बन्धमा उक्त Custom Tariff Act, 1975 को संशोधित व्यवस्थामा उल्लेख भएको देखिन्छः-

- Confidential Information,
- Accuracy of Information,
- Investigation in the territory of other specified countries,
- Nature of subsidy (in case of countervailing duty rule) ,
- Conferment of benefit,
- Determination of injury,
- Preliminary findings,
- Levy of provisional duty,
- Termination of Investigation,
- Suspension or termination of investigation on acceptance of price undertaking,
- Disclosure of information,
- Final findings जस्ता विषयहरु समावेश भएको पाइन्छ ।

(ख) अमेरिका

सेफगाडर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धमा अमेरिकामा विभिन्न उपचारका व्यवस्थाहरु भएको पाइन्छ। यस अनुसार बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी कानूनको भाग ३३७ मा सेफगाडर्स सम्बन्धी व्यवस्थाको भाग २०१ मा Safeguard measures aimed at addressing surging imports regardless of their being fairly or unfairly traded and address all imports of commodity unlike anti–dumping or countervailing measures which target specific sources of products भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

साथै, वस्तुको पहुँच अर्थात् Market Access को भाग ३०१ मा पनि यस सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ । अमेरिकाको वाणिज्य विभाग तथा अन्तराष्ट्रिय व्यापार आयोग नामको निकायबाट अमेरिकामा यस सम्बन्धी अनुसन्धान लगायतका अन्य कुराहरुको सम्बन्धमा कार्य गर्ने गरी कानूनले निर्धारण गरेको छ । यी निकायहरुले त्यस्तो कार्य गर्दा साधारणतय देहायको कार्यविधिको अवलम्बन गरी कार्य गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छः-

- Initiation of Investigation,
- Preliminary injury determination,
- Questionnaire response,
- Preliminary dumping determination,
- Verification,
- Post- verification legal arguments,
- Final dumping/subsidization determination,
- Final injury determination,
- Duty order

यी निकायहरुको अनुसन्धानबाट सेफगाडर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको उल्लंघन भएको पाइएमा त्यस्ता उपर कारवाही गर्न सक्ने अवस्था एक तर्फ छ भने अर्को तर्फ यी दुवै निकायको अनुसन्धान पद्धती उपर यी निकायले निर्णय गरेको तीस दिनभित्र अमेरिकाको अन्तराष्ट्रिय व्यापार अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्ने गरी कानूनले व्यवस्था पनि गरेको छ ।

(ग) यूरोपियन युनियन

यूरोपियन युनियनको सेफगाडर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी कानूनलाई WTO सम्बन्धी नमूना कानूनको रुपमा लिने गरिन्छ । यसैले यस कानून बमोजिम एन्टीडम्पिङ्गको व्यवस्था लागू गर्नको लागि मुख्य गरेर देहायको कुराहरु कायम हुनु पर्ने आवश्यकता रहन्छ :-

- Imports of products under consideration are dumped (meaning sold below normal values),
- The domestic industry (community industry) is suffering or being threatened with material injury,
- There is causal link between the dumped imports of the produced and the injury to the industry, and
- The imposition of measure is in the community interest.

यसै गरी काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी कुराहरुलाई लागू गर्नको लागि आर्थिक सहायता प्राप्त गरी उत्पादन भएका वस्तुहरुलाई अर्को देशमा सस्तो मूल्यमा निकासी भएमा त्यसरी निकासी हुने वस्तुमा लगाउने महसुललाई काउण्टरभेलिङ्ग महसुलको रुपमा लिने गरिन्छ । तर यस्तो प्रकारको महसुल लगाउनु अघि Due Process अर्थात् यूरोपियन युनियनको व्यापार हेर्ने डाइरेक्टर जनरल समेत संलग्न भएको अनुसन्धान समितिले अनुसन्धान गर्दा व्यवहारमा नै कानूनको पालना नगरेको पाइएमा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी महसुल लगाउने सम्बन्धमा सिफारिस गरेमा त्यस्तो महसुल लगाउने प्रचलन रहेको छ । तर सम्बद्ध पक्षले त्यस्तो महसुलको विरुद्धमा यूरोपियन अदालतमा नै पुनरावेदन गर्न सक्ने सम्बन्धमा पनि उक्त कानूनमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

(घ) फिलिपिन्स

अन्य देशमा जस्तै फिलिपिन्समा पनि एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग सम्बन्धमा कानूनले निश्चित गरेको पाइन्छ। मुख्य गरेर एन्टीडम्पिङ्ग ऐन, १९९९ ले यस सम्बन्धी कार्यको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गरेको छ। साथै, Joint Administrative Order -01 ले एन्टीडम्पिङ्ग सम्बन्धी नियमको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गरी यस सम्बन्धी कार्यलाई बढी नियमित तथा व्यवस्थित बनाएको देखिन्छ। व्यापार तथा उद्योग विभाग लगायत आयात व्यूरोले यस सम्बन्धी कार्यको सम्बन्धमा पूर्व अनुसन्धानको कार्य गरी अस्थायी Measure लागू गर्ने कार्य गर्दछन्। यसै कुरालाई आधार लिई महसुल आयोगले औपचारिक अनुसन्धान गरी आफ्नो प्रतिवेदन पेश गर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको र सोही प्रतिवेदनको आधारमा एन्टीडम्पिङ्ग महसुल लागू गर्ने गरिदै आएको छ।

यसरी माथि उल्लेखित केही देशको कानूनी व्यवस्थालाई समेत अध्ययन गरी निर्माण भएको यस सेफगार्डर्स, एन्टीडम्पिङ्ग तथा काउण्टरभेलिङ्ग कानूनले व्यवहारमा भन्सार महसुल, वाणिज्य तथा व्यापारमा उल्लेखनीय योगदान दिन सक्ने अवस्था देखिए तापनि उक्त ऐनको कार्यान्वयनको पाटोमा कम ध्यान दिइएको अवस्थाले गर्दा नेपाललाई सोबाट भन्सार महसुल लगायत अन्य व्यापार तथा वाणिज्यको क्षेत्रमा नोक्सानी पुगेको अवस्था देखिएको छ ।

६. अन्त्यमा

प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता हुन सक्ने राष्ट्रिय प्रशोधन उद्योगको लागि आवश्यक पर्ने घरेलु कच्चा पदार्थको उपलब्धतालाई सुनिश्चित गर्न, वस्तुको प्राप्ति तथा वितरणको लागि उचित व्यवस्था गर्न, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा उपभोग्य सामग्रीको वर्गीकरण, स्तर निर्धारण वा बजारीकरणका मापदण्ड कायम गर्न, वैदेशिक व्यापारमा प्रदान गरिएका छुट वा सहुलियतको उपभोग गर्न, अप्रत्यासित रुपमा ठूलो मात्रामा पैठारी भएका वस्तुबाट त्यस्तै प्रकृतिका वस्तु उत्पादन गर्ने राष्ट्रिय उद्योगलाई पर्न सक्ने गम्भीर प्रतिकूल असरबाट संरक्षण गर्न लगायत बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्न, देशको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि हुने खालका नयाँ सीप वा प्रविधियुक्त उद्योगको प्रवर्धन वा संरक्षण गर्न, अस्वस्थ वा अनधिकृत व्यापारिक क्रियाकलापलाई रोक लगाउन वा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा नियन्त्रण गर्न समेत सेफगार्डस्, एन्टीडम्पिङ्ग र काउन्टरभेलिङ्ग सम्बन्धी कानूनले बन्देज लगाएको अवस्था छ।

यसको अलावा मुलुकभित्र अस्वाभाविक र अनपेक्षित रूपमा वा सामान्य मूल्य वा लागत मूल्यभन्दा कम मूल्यमा वस्तु आयात भई वा विदेशी सहुलियत प्राप्त वस्तु आयात भई राष्ट्रिय अर्थतन्त्र र स्वदेशी उद्योगलाई हुन सक्ने गम्भीर हानि नोक्सानीबाट जोगाउन र अस्वच्छ व्यापारिक क्रियाकलापलाई नियन्त्रण गर्दै स्वदेशी उद्योगलाई आवश्यक संरक्षण प्रदान गर्न तथा स्वच्छ र नियमसंगत व्यापारिक क्रियाकलापको प्रवर्धन मार्फत स्वदेशी औद्योगिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउने कार्यको लागि थप बल पुर्याउन खोजेको अवस्था छ । तर यस ऐनको कार्यान्वयन गर्ने मन्त्रालय र भन्सार, लगायतका अन्य करको कार्यान्वयन गर्ने निकायका बीच सामन्जस्यताको अभाव तथा अन्य प्रशासनिक प्रतिकूलताको कारणबाट यो ऐन राम्रो हुदाँ हुदै पनि लामो समयसम्म कार्यान्वयनको अभाव रहेकोले गर्दा उचित व्यवस्थापन र समन्वयको माध्यमद्वारा यसको कार्यान्वयन हुनुपर्ने अवस्था देखिएको छ । यसैले नेपालको संविधानले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने, आर्थिक क्षेत्रका सबै गतिविधिमा स्वच्छता, जवाफदेही र प्रतिस्पर्धा कायम गर्न नियमनको व्यवस्था गर्दै सर्वांगीण राष्ट्रिय विकासमा प्रोत्साहन र परिचालन गर्ने, तुलनात्मक लाभका क्षेत्रको पहिचान गरी उद्योगको विकास र विस्तारद्वारा निर्यात प्रवर्धन गर्दै वस्तु तथा सेवाको बजार विविधीकरण र विस्तार गर्ने तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाई व्यापारिक स्वच्छता र अनुशासन कायम गर्ने जस्ता कार्यलाई बढाव दिने सन्दर्भमा यस विशेष प्रकृतिको ऐनको आवश्यकता तथा उपदेयता नेपालको सन्दर्भमा बढदै गएको अवस्था छ। जुन कार्य राम्रो पक्ष हो र यस्तो अवस्थाले विश्वव्यापीकरणको बजार व्यवस्थामा शुद्दता ल्याउन सक्ने अवस्था रहन्छ। यसर्थ, सेफगार्डस्, एन्टी-डम्पिङ्ग र काउण्टरभेलिङ्ग ऐनको कार्यान्वयनमा सम्वद्ध सबै पक्षले ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, प्रकाशक कानून किताब व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाण्डौ
- नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली, प्रकाशक कानून किताब व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाण्डौ
- सेफगार्डस्, एन्टी–डम्पिङ्ग र काउण्टरभेलिङ्ग ऐन २०७६
- List of Multilateral Treaties to Which Nepal is a Party and a Signatory, Ministry of Law and Justice, 2011
- Mahbubani Kishore, The New Asian Hemisphere The Irresistable Shift of Global Power to the East the Lee Kuan Yew School of Public Policy, National University of Singapore, 2008
- Nora Neufeld, "The long and winding road: how WTO members finally reached a trade facilitation agreement". Available at:
- http://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201406_e.htm
- The Legal Texts The Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations, Cambridge University Press, 2014
- WTO SCM Agreement Notification requirements and formats—Documents G/AG/2 and G/AG/2/Add.1

विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिका लागि नेपालको सहज स्थानान्तरण रणनीतिक खाका

✍ रुद्र प्रसाद भट्ट *

सारांश

सन् १९६० को दशकमा विकसित देशले विकासशील राष्ट्र अझ अतिकम विकसित राष्ट्रहरुलाई विशेष रुपमा सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणाको विकास भएको हो । यसै सन्दर्भमा सन् १९७१ मा न्यून प्रतिव्यक्ति आय, न्यून मानव विकास सूचकांक र उच्च आर्थिक जोखिम भएका नेपाल सहित २५ राष्ट्रहरुलाई संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा अतिकम विकसित राष्ट्र भनी घोषणा गरेकोमा हाल ४४ वटा देशहरु छन् । हालसम्म आठवटा राष्ट्रहरु विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति भएका छन्। अतिकम विकसित मुलुकको समूहमा विश्व जनसंख्याको १३ प्रतिशत जनसंख्या रहेको छ । यस समूहका करिब ४०% जनता गरिबीको रेखामुनी रहेका छन् । विश्वको कुल गार्हस्थ उत्पादनको करिब १.३०% भन्दा कम तथा विश्व व्यापार र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको करिब १% भन्दा कम व्यापार ओगटेका छन् (CDP: 2024) । यस्तो अवस्थामा गरिब समूहको नाममा सधैं सहयोग गर्नुभन्दा यी मुलुकको दिगो गरिबी मुक्ति र आत्मनिर्भर मुलुक बनाउन सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतासँगै यस्ता अतिकम विकसित मुलुकहरुलाई विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गराउने अवधारणा अनुसार सयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले २४ नोभेम्वर २०२१ मा नेपालाई विकासशील देशमा स्तरोन्नति गरेको छ । स्तरोन्नतिबाट हुने प्रभावको अध्ययन विश्लेषण सहित स्पष्ट मार्ग चित्र तयारको लागि नेपाललाई पाँच वर्ष तयारी अवधि प्रदान गरिएको छ । उक्त अवधिमा सहज स्थानान्तरण रणनीति (स्मुथ ट्रान्जेक्सन स्टेटेजी) तयार गरी सन् २४ नोभेम्वर २०२६ देखि पूर्ण स्तरोन्नति हुने नीति अनुसार नेपालले सहज स्थानान्तरण रणनीतिका लागि गरेको प्रयास तथा भावी कार्यदिशा यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ ।

मुख्य शब्दहरुः मानव सम्पत्ति, आर्थिक जोखिम, सहज स्थानान्तरण, फिलान्थ्रोपिक फाउण्डेसन, लिंक कनेक्टभिटी, प्रकोप सम्वेदनशील, व्यापार लजिष्टिक र स्तरोन्नति

अतिकम विकसित राष्ट्र

न्यून प्रतिव्यक्ति आय, कमजोर मानव सम्पत्ति सूचक र उच्च आर्थिक जोखिममा रहेका मुलुक अतिकम विकसित राष्ट्र हुन् । The least developed countries (LDCs) are a group of

* वरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ललितपुर

countries that have been classified by the UN as "least developed" in terms of their low Gross National Income (GNI), their weak Human Assets and their high degree of Economic Vulnerability (http://www.nationsonline.org).

अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुने आधारहरु

प्रतिव्यक्ति कूल राष्ट्रिय आय (GNI Per Capita) यो सूचकले प्रति व्यक्तिको आर्थिक स्थिति मापन गर्दछ

मानव सम्पत्ति सूचक (Human Assets Index-HAI) यस सूचक अन्तर्गत शिक्षा र स्वास्थ्यलाई लिइन्छ । पोषण तथा मातृ मृत्यु दरलाई स्वास्थ्य अन्तर्गत तथा माध्यमिक तहको भर्नादर र वयस्क साक्षरता शिक्षा अन्तर्गत पर्दछन् ।

आर्थिक जोखिम सूचक (Economic Vulnerability Index-EVI) यस सूचकले देशको अर्थतन्त्र कति जोखिमयुक्त छ भन्ने कुराको मापन गर्दछ । सो मापनको लागि population size, remoteness, merchandise export concentration, share of agriculture, forestry and fisheries in gross domestic product, share of population living in low elevated coastal zones, instability of exports of goods and services, victims of natural disasters andinstability of agricultural production जस्ता सूचकबाट हेरिन्छ ।

विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुने आधार तथा प्रकृया

LDCs Graduation	
Achieve 2 of 3 thresholds	or 2 x Income threshold
प्रतिव्यक्ति कूल राष्ट्रिय आय, मानव सम्पत्ति सूचक र आर्थिक जोखिम गरी तीनवटा सूचकहरुमध्ये दुई वटा सूचकहरुको सीमा प्राप्त भएमा स्तरोन्नतिको लागि सम्भावित हुन्छ । तीनवटै सूचकको सीमा प्राप्त हुँदा अझ राम्रो हुन्छ ।	यदि मानव सम्पत्ति र आर्थिक जोखिम हासिल नभए तापनि प्रतिव्यक्ति कूल राष्ट्रिय आय थ्रेसहोल्डभन्दा दोब्बर भएमा पनि विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुन सक्छ । जस्तै सन् २०२४ मा तोकिएको प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय अमेरिकी डलर १३०६ को दोब्बर अथवा अमेरिकी डलर २६१२ हुनुपर्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ अन्तर्गतको Committee for Development Policy-CDP ले अतिकम विकसित राष्ट्रहरुले हासिल गरेका सूचकहरुको ३/३ वर्षमा दुई पटक लगातार समीक्षा गर्छ । लगातार दुईवटै समीक्षामा तोकेको मापदण्ड प्राप्त भएमा स्तरोन्नतिको लागि सिफारिस गर्दछ । सिफारिसको आधारमा संयुक्त राष्ट्रसंघको आर्थिक र सामाजिक परिषद्ले पास गरेपछि राष्ट्र संघको साधारण सभामा यो प्रस्ताव पठाई पास गरेपछि स्तरोन्नतिको निर्णय हुन्छ ।

अतिकम विकसित राष्ट्रहरु

Catogory	No.	Name of Country (inclused from 1971 to 2012)
Latin America	1	Haiti
Africa	32	Angola, Benin, Burkina Faso, Burundi, Central Africa Republi, Chand, Comoros, Democratic Republic of the Congo, Djibouti, Eritrea, Ethiopia, Gambia, Guinea, Guinea Bissau, Lesotho, Liberia, Madagascar, Malawi, Mali, Mauritania, Mozambique, Niger, Rwanda, Senegal, Sierra Leone, Somalia, South Sudan, Sudan, Tanzania, Togo, Uganda, Zambia
Asia	8	Afghanistan, Bangladesh, Cambodia, East Timor, Laos, Myanmar, Nepal, Yemen
Oceania	3	Kiribati, Solomon Islands, Tuvalu

(UN/CDP: 2024)

यी माथिका देशहरु स्तरोन्नति बंगलादेश, लाओस र नेपाल २४ नोभेम्वर २०२६ बाट, सोलोमन आइसलेण्ड १३ डिसेम्वर २०२७ र कम्पोडिया र सेनेगल १९ डिसेम्वर २०२९ लाई स्तरोन्नति गर्ने गरी महासभाले विभिन्न मितिमा निर्णय गरेको छ । अन्य ८ वटा देशहरु पनि स्तरोन्नतिको प्रकृयामा छन् ।

अतिकम विकसित राष्ट्रबाट स्तरोन्नति भएका राष्ट्रहरु

(1) Botswana-1994 (2) Cabo Verde-2007 (3) Maldives-2011 (4) Samoa-2014 (5) Equatorial Guinea-2017 (6) Vanuatu-2020 (7) Bhutan -2023 (8) Sao Tome & Principe-2024

नेपालको अवस्था

तालिका १

सूचक	स्तरोन्नतिको सीमा सन् २०१५	नेपालको अवस्था सन् २०१५	स्तरोन्नतिको सीमा सन २०१८	नेपालको अवस्था सन् २०१८	स्तरोन्नतिको सीमा सन २०२१	नेपालको अवस्था सन् २०२१	स्तरोन्नतिको सीमा सन २०२४	नेपालको अवस्था सन् २०२४	कैफियत
प्रतिव्यक्ति आय (GNI per capita)	US$ 1242 or above	US$ 659	US$ 1230 or above	US$ 745	US$ 1222 or above	US$ 1058	US$ 1306 or above	US$ 1300	
मानव सम्पत्ति (Human Assets Index-HAI)	66 or above	68.70	66 or above	71.20	66 or above	71.20	66 or above	76.30	सीमा प्राप्त
आर्थिक जोखिम (Economic Vulnerability Index-EVI)	32 or below	26.80	32 or below	28.40	32 or below	28.40	32 or below	29.70	सीमा प्राप्त

(UN: CDP 2015-2024)

तालिका न. १ अनुसार नेपालले तीनवटा सूचकमध्ये मानव सम्पत्ति र आर्थिक जोखिमका सूचकहरु प्राप्त गरेको आधारमा सयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले २४ नोभेम्वर २०२१ बाट स्तरोन्नति गरी अनुकुलन तथा तयार लागि पाँच वर्ष ग्रेस अवधि प्रदान गरिएको छ । २४ नोभेम्वर २०२६ देखि नेपाल पूर्ण रुपमा विकाशसील मुलुकमा रुपान्तरण हुनेछ ।

सहज स्थानान्तरणका लागि नेपालले गरेका प्रयास

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासंभाले स्तरोन्नतिको निर्णय गरेको २४ नोभेम्वर २०२१ (वि.स.२०७८ पुष ९) पछि नेपालले स्तरोन्नतिको तयारीका लागि गरेका प्रयासहरु देहाय अनुसार छन्:

स्तरोन्नतिको सहज स्थानान्तरण रणनीति, २०८० (Nepal LDC Graduation Smooth Transition Strategy, 2024) तयार गरेको छ । यसमा निम्न पक्षहरु समावेश छन:

- **प्रभाव तथा अवसर**: यसमा स्तरोन्नति पछिका प्रभाव (अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, विकास सहायता, नीति, छात्रवृत्ति) तथा राष्ट्रिय आर्थिक वृद्धि, रोजगारी, गरिवी तथा असमानतामा पार्ने प्रभावहरु पहिचान गरेको छ । साथै अवसरहरु उल्लेख गरिएको छ ।

- **स्तरोन्नतिका रणनीति तथा कार्यहरु** (अ) प्रतिव्यक्ति आय बढाउने (आर्थिक स्थायित्व तथा दिगोपना, व्यापार तथा लगानी प्रवद्र्धन, आर्थिक रुपान्तरण (आ) मानव सम्पत्तिमा उत्पादनशील मानव जनशक्ति उत्पादन तथा टिकाउने र क्षमता बढाउने । (इ) आर्थिक तथा वातावरणीय जोखिम (जलवायु परिवर्तन, प्रकोप व्यवस्थापन र सामाजिक समावेशीकरणका लागि कार्यरणनीति, क्रियाकलाप, नतिजा, समय, प्राथमिकता र जिम्मेवारी सहित कार्य योजना तर्जुमा गरिएको छ ।
- **कार्यान्वयन मार्गचित्र** : (अ) नेतृत्व तथा स्वामित्व, सहभागिता, छलफल, तहगत योजनाको एकीकरण, प्रभावकारी अनुगमन मूल्यांकन (आ) संस्थागत सयन्त्र (निर्देशन, कार्यान्वयन तथा समन्वय र अनुगमन मूल्यांकन, प्रदेशस्तरमा स्तरोन्नति कार्यान्वयन समितिको व्यवस्था गरेको छ ।

व्यापार लजिष्टिक नीति, २०७९ले निर्यात व्यापार प्रवद्र्धन गर्न पूर्वधार विकास गर्ने मार्गचित्र प्रदान गरेको छ।

नेपाल व्यापार एकिकृत रणनीति, २०८० : नेपालको व्यापार घाटा कम गरी आत्मनिर्भरत अर्थतन्त्र निर्माणमा सहयोग होस भनेर नेपालले २०८०।८१ देखि २०८४।८५ को लागि पाँच वर्षे रणनीति बनाएको छ । १३ वटा निकाय ३७ बस्तु तथा सेवा, १८३ क्रियाकलाप कार्यान्वयनका लागि रु ४६३ अर्व लागत अनुमान गरिएको छ । रणनीति कार्यान्वयन पछि वस्तु वा सेवाका हालको ६.३% निर्यातलाई २०% र व्यापार र कुलगार्हस्थ हालको ४० प्रतिशतलाई ५५% पुयाउने मुख्य लक्ष्य रहेको छ ।

सोह्रौ योजनामा अतिकम विकसित मुलुकबाट सहज स्तरोन्नतिका लागि मुख्य सवाल तथा चुनौती पहिचान, रुपान्तरणकारी रणनीति तथा प्रमुख कार्यक्रम अघि बढाईएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति २०७६ स्तरोन्नतिका लागि आवश्यक स्रोत परिचालन गर्ने लक्ष्य छ ।

२०८१।८१ को आय व्यय : विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नति पछि लिनुपर्ने रणनीतिका दृष्टिगत गरी आर्थिक सुधारलाई तीव्रता दिने ।

नेपाल विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिबाट पर्ने नकारात्मक प्रभावहरु

- भन्साररहित व्यापार पहुँच (Duty Free & Quota Free Market Access-DFQF) बन्द हुने। जस्तो इयु, टर्की, अमेरिका चीन । निर्यात व्यापार ४.३० प्रतिशतले घटने (ITC, 2022) ।

- स्तरोन्नति पछि निर्यातजन्य वस्तुको तथा सेवाको Value Addition बढाउनु पर्ने । भारतमा हाल ३०% भेल एडलाई ४०% पुयाउनु पर्ने । चाइनामा ४०% बाट ६०%, क्यानडामा ४०% बाट ६०% आदि।
- लामो अवधिसम्म तिर्न मिल्ने सहुलियतपूर्ण ऋण तथा फिर्ता गर्नु नपर्ने गरी प्राप्त वैदेशिक अनुदान न्यून प्राप्त हुने । मुलत बहुपक्षीय देश जस्तो बेलायत, जापान । OECD लगायत विकसित राष्ट्रले The Gross National Income- GNI को ०.७०% रकम अतिकम विकसित राष्ट्रलाई दिने Official Development Assistance-ODA गुम्न सक्ने ।
- अतिकम विकसित मुलुकलाई दाताहरुले मानवीय तथा संस्थागत सुदृढीकरण, व्यापार सहायता अभिवृद्धि सम्झौता कार्यान्वयनमा सहजता प्रदान गर्न प्रदान गरी आएका प्राविधिक सहायता प्राप्त कम हुने ।
- नेपाल सरकारलाई विदेश अध्ययनको लागि दिइने छात्रवृत्ति तथा फेलोसिप गुम्न जान्छ ।
- राष्ट्रसंघीय संस्थालाई बुझाउनु पर्ने सदस्यता शुल्क व्यर्होनु पर्ने ।

भावी कार्यदिशा

विकासशील देशमा स्तरोन्नति आफैमा नेपालको लागि एउटा खुशी तथा आर्थिक सामाजिक रुपान्तरणको लागि दवावको विषय हो । यसलाई फलदायी बनाउन नेपालले करिव ३ वर्षमा केही आधारभूत कार्यहरुको सुरुवात गरेको छ । तर यो आफैमा पर्याप्त छैन । यसका लागि स्तरोन्नति भएका देशहरुको रणनीति र अनुभव समेतलाई ध्यान दिएर विशेष रुपमा काम गर्नु आवश्यक छ । स्तरोन्नति भएका देशले समग्र आन्तरिक अर्थतन्त्रको सवलीकरण, संस्थागत सुशासन, क्षेत्रहरुको प्राथमिकीकरण र रणनीतिक कार्ययोजनालाई महत्व दिएको पाईन्छ । **वोसवानाले** कठोर र उपयुक्त नीति, हीरा उत्पादनमा जोड, पूर्वधार, कृषि, व्यापार, शिक्षा तथा स्वास्थ्यलाई जोड दिएका छन् । **माल्दिभ्स**ले पर्यटन क्षेत्रमा जोड, माछाको व्यवसायीकरण, सुशासन, शिक्षा र स्वास्थ्यमा जोड दिनुका साथै समष्टिगत अर्थतन्त्र, सरकारी तथा निजी क्षेत्रको विकास, सुशासन र जलवायु परिवर्तनलाई जोड दिएको छ । यी देशमा स्तरोन्नतिपछि सकारात्मक प्रभाव देखिएको छ ।

नेपाल मानव सम्पत्ति तथा आर्थिक जोखिमको सीमा प्राप्तिको आधारमा स्तरोन्नति भएको छ । प्रतिव्यक्ति आयको सीमा सन् २०१८ देखि २०२४ सम्मको कुनै पनि समीक्षामा प्राप्त भएको छैन । प्रतिव्यक्ति आय अथवा सवल अर्थतन्त्र बिनाको सफलता दिगो बनाउन कठिन हुन्छ । अन्य दुइवटा सूचकको उपलब्धिलाई बढाउन तथा टिकाउन कठिन हुन्छ । शिक्षालाई रोजगार, उत्पादनमूखी, स्वरोजगारमूखी बनाउनु तथा स्वास्थ्य क्षेत्रलाई समावेशी र गुणस्तर बनाएर मानव

सम्पत्तिको उपलब्धि बचाउन तथा बढाउन जरुरी छ । कुल व्यापारमा करिब ९२ प्रतिशत आयात अनुपातले बाह्य क्षेत्र परनिर्भरता बढदा अन्तरनिर्भर अर्थतन्त्र बनाउन कठिन छ । मेक्सिकोमा जस्तै वैदेशिक रोजगारीमा समस्या आउने वित्तिकै समग्र रोजगारी, विप्रेषण र वैदेशिक मुद्रा संचितिमा असर पर्नेछ । युवा पलायनले नेपाललाई कमजोर मुलुक बनाउँदैछ । जलवायु परिवर्तनले सिर्जना गर्ने प्रकोप तथा भुकम्प, गरिबी, असमानतालाई सम्बोधन गर्न नसके आर्थिक जोखिमको सूचक दिगो बनाउन कठिन छ । अतः प्रतिव्यक्ति आयको सूचक हासिल गरी मानव सम्पत्तिलाई सवल र आर्थिक असमानता घटाई सफलतालाई दिगो बनाउन नीतिगत, संरचनागत र सूचकगत रुपमा सुधार अनिवार्य छ ।

सुधारका पक्षहरु

नीतिगत सुधार

- सहज स्तान्तरण रणनीति (Smooth Transition Strategy) अनुसार क्षेत्रगत कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- सहज स्तान्तरण रणनीति अनुसार तीन तहका आवधिक योजना तथा वित्तीय प्रणालीबिच तादम्यता कायम गर्ने ।
- स्तरोन्नति पछि विभिन्न देशमा हाल निर्यात भैरहेका वस्तु तथा सेवामा भेलु एडिसन गर्नुपर्ने हुँदा सोही अनुरुपको नीति लिनुपर्ने ।
- विश्व बैकँ, एसियाली वैक तथा अन्य बहुपक्षीय निकायसँग नेपालमा थप विकास सहायता प्रदानका लागि वार्ता गरी सहमति गराउने ।
- देशगत र वस्तुगत रुपमा व्यापार विविधिकरण गर्ने ।
- साफ्टाका प्रावधान अनुसार कुनै सुविधा घटने भए क्षेत्रीय वार्ता तथा सम्झौताबाट सो समस्या सम्बोधन गर्ने।
- नेपाल, भारत र वंगलादेशबिच दीर्घकालीन हितका लागि भएको उर्जा सहमतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने।
- निजी क्षेत्रको विकासाका लागि एकीकृत व्यापार रणनीति, व्यापार लजिष्टिक नीति कार्यान्वयन गर्ने । उधोग नीति तथा व्यापार नीतिले दिएका छुटहरु आर्थिक ऐनबाट खारेज नहुने नीति लिने ।
- साना तथा मझौला उधोगको प्रवद्र्धन गर्न स्टार्टअफ र नवप्रवर्तन नीतिमा जोड दिने ।

- राष्ट्रिय गौरव र गेम चेन्जर आयोजना समयमै सम्पन्न गर्न छुटटै र विशेष एकीकृत विकास नीति ल्याउने।
- सहज स्थानान्तरण रणनीतिमा उल्लेख भए अनुसार संरचनाहरु गठन गरी सक्रिय बनाउने ।
- स्तरोन्नतिपछि सहुलियतपूर्ण ऋण तथा अनुदान कट्टी गर्ने दातृ निकायसँग वार्ता तथा सम्झौताका आधारहरु परिवर्तन गरी भुपरिवेष्ठित, हिमालयन राष्ट्र तथा जलवायु परिवर्तनका अधिकारका विषयको आधारमा वकालत गर्ने ।
- विधिको शासन र विकासको तीव्रता मार्फत ब्रेन ग्रेन गर्ने नीतिलाई जोड दिने ।
- प्रशासनिक सघीयतालाइ सुदृढ बनाउन सघीय निजामती सेवा ऐन लगायतका सम्बद्ध कानुन तर्जुमा गर्ने ।

वैदेशिक छात्रवृत्तिमा पर्ने असरलाई न्यून गर्ने: नेपाल सरकारका विश्वविद्यालयको क्षमता बढाउने। विश्वविद्यालयमा अध्ययन कोटा उपलब्ध गराउनको लागि विश्व वैंक, एशियाली विकास वैक, द्विपक्षीय निकायसँग छुट्टै सम्झौता गर्ने । विदेश पठाउनु हाम्रो आवश्यकता हो ? हो भने कुन क्षेत्रमा कुन विषयमा अध्ययन गर्न पठाउने निश्चित गरी भुटान र इण्डोनेसियमा झैं सरकारी लगानीमा पठाउने । अध्ययन पछि स्वेदशमा सही परिचालन गरी टिकाउने । अनावश्यक अध्ययनमा पठाउने व्यवस्था रोक्ने ।

विकास सहायताबाट हुने कमीलाई न्यूनीकरण गर्न सार्वजनिक वित्तीय प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने। आन्तरिक राजस्वका नयाँ क्षेत्रहरु पहिचान गरी आन्तरिक आयलाई सुदढ पार्ने । गुणस्तरीय खर्चमा जोड दिने । सार्वजनिक कोष (सामाजिक सुरक्षा, कर्मचारी सँचय कोष, सैनिक तथा प्रहरी कोष आदि) को उत्पादनमूखी क्षेत्रमा परिचालन गर्ने । पुँजी बजारलाई उत्पादनमूखी बनाउने । स्तरोन्नतिले असर नपार्ने बहुपक्षीय सहायता थप परिचालन गर्न वार्ता तथा सम्झौता गर्ने । वैकल्पिक स्रोतको खोजी गर्ने । विप्रेषणको प्रयोग उत्पादनमूखी बनाउने, सार्वजनिक निजी साझेदारी, मिश्रित वित्त, जलवायु वित्त, फिलान्थ्रोपिक फाउण्डेसन (जस्तो विलगेट एण्ड मेलिण्डा फाउण्डेसन), जलवायु वण्ड जारी गर्ने । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउन तथा स्वेदशी लगानी प्रवद्र्धन गर्न वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण, पुनर्वास, सार्वजनिक निजी साझेदारी, दीर्घकालीन कृषि रणनीति, औद्योगिक र वाणिज्य नीति सामाञ्जस्यता कायम गर्ने ।

संस्थागत सुधार

- Ethical organization विकास गर्ने: सरकारी, निजी, गैसस, नागरिक समाज र सहकारी क्षेत्रको स्पष्ट सोच, पारदर्शी, उत्तरदायी पद्धति र विधिको विकास गर्ने ।

- निजी क्षेत्रलाई उद्यमशील बनाउने ।
- सवल, स्वायत्त र कार्यमूलक संस्थाहरु (राजनीति, आर्थिक र सामाजिक) विकास गर्ने ।
- विश्वविधालय तथा अस्पतालहरुको क्षमता बढाउने ।
- उत्तरदायी, पारदर्शी र खुला संस्कारको विकास गर्ने ।

सूचकगत सुधार

प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय प्राप्त गर्ने

- समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली भन्ने दीर्घकालीन सोच अनुरुप उच्च, दिगो र समावेशी दोहोरो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न उत्पादमूलक (Growth pole) तथा आन्तरिक तथा वाह्य क्षेत्र जोड्ने (Linked Connectivity) रणनीतिलाई तीव्रताका साथ कार्यान्वयन गर्ने ।
- सोहौं योजनामा सरकार, निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रले लगानी गर्ने भनेको रु. ९४ खर्व लगानी गर्ने आधारहरु तथा वातावरण तयार गर्ने । सरकारको पुँजीगत बजेट बढाउदै गुणस्तरीय रुपमा पुरै खर्च गर्ने वातावरण बनाउने ।
- उच्च दरमा आर्थिक वृद्धिको लागि सूचना प्रविधि, पर्यटन, उधोग, कृषि, उर्जा, गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिने ।
- निजी क्षेत्रलाई उद्यमशील बनाउन उत्प्रेरित गर्ने : सरकारले निजी क्षेत्रको लगानी मार्फत आर्थिक समृद्धि ल्याउन लगानीमैत्री नीति, सहुलियत, नीतिगत स्थिरता तथा आवश्यक पूर्वाधार व्यवस्थापन गर्ने । शंकास्पद नियन्त्रण भन्दा योजनाबद्ध नियमन र विश्वास दिलाउने कार्य गर्ने ।
- समावेशी आर्थिक वृद्धिलाई टेवा पुग्ने गरी वित्त तथा मौद्रिक नीतिबीच समन्वय गर्ने ।
- सरकारी बजेटलाई निजीक्षेत्रमैत्री, भौतिक पुर्वाधारमैत्री, स्वरोजगारमैत्री र समावेशी विकासमा केन्द्रीत गर्ने ।
- राष्ट्रको आवश्यकतालाई सम्बोधन हुने गरी तीनवटै तहमा आयोजना वैंक कार्यान्वयन गरी बैंक समावेश आयोजना मात्र बजेटमा समावेश गर्ने ।
- हाल संचालनमा रहेका राष्ट्रिय गौरवका आयोजना समयमै सम्पन्न गर्न विशेष नीति तथा संस्थागत व्यवस्था गर्ने ।
- भौगोलिक तथा जनसाँख्यिक लाभलाई नेपालको हितमा उपयोग गर्न नयाँ सोच निर्माण गर्नुपर्ने।

- सरकारका नीतिहरु स्तरोन्नतिमूखी र नीतिहरुबीच सामाञ्जस्यता कायम गर्ने ।
- अनौपचारिक क्षेत्रलाई औपचारिकरण ल्याउन अभिलेखीकरण, सहज प्रकृया, लचक नीति, छुट तथा नियमनमा ख्याल गर्ने ।

मानब सम्पत्ति सूचकलाई दिगो बनाउने

- शिक्षा र स्वास्थ्यमा जनताको सहज र समतामूलक पहुँच कायम गर्ने । सामाजिक क्षेत्रमा लगानी बढाउने। प्रत्येक प्रदेश तहमा विशषज्ञ स्वास्थ्य सेवा पुरयाउने ।
- शिक्षालाई स्थानीय आवश्यकता, रोजगारी र उधमशीलतासँग आवद्ध गर्ने ।
- शिक्षाको पाठ्यक्रमलाई समय सापेक्ष बनाउने, शिक्षकलाई नियमित तालिम दिने, शिक्षा प्रशासनको क्षमता वढाउने,
- स्कुल टिकाउ दर बढाउन शैक्षिक कार्यक्रममा दिईएका प्रोत्साहनलाई अझ वैज्ञानिक बनाउने।
- चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीको क्षमता विकास गरी पिछडिएको क्षेत्र र समूहसम्म पहुँच पुरयाउने ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य र पोषण क्षेत्रमा सुधार गरी बालमृत्युदर घटाउने ।
- महिलाहरुको उच्च शिक्षामा पहुँच वृद्धि गर्ने ।
- स्कुलभन्दा बाहिर रहेका वालवालिकालाई स्कुलसम्म नआउने कारण पहिचान गरी त्यसको आधारमा नयाँ नीति तथा कार्यक्रमबाट सम्बोधन गर्ने । गरिवी हो भने परिवारलाई आर्थिक प्रोत्साहन गर्ने ।
- गुणस्तरीय खानेपानी सेवाका लागि लगानी गर्ने ।

आर्थिक जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै दिगो बनाउने ।

- नेपाललाई land linked मुलुकमा रुपान्तरण गर्न भुपरिवेष्ठित राष्ट्रहरुसँगको सहकार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय पहुँच सहजताका लागि संयुक्त राष्ट्र समक्ष सामूहिक आवाज उठाउन प्रयास गर्ने।
- २०७२ साल वैशाख १२ पछिको भुकम्प, २०८१ असोजको उपत्यकाको वाढी होस वा पहिरोबाट हुने जोखिम तथा जनधनको क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्न प्रकोप सम्बेदनशील तथा जलवायुमैत्री विकास गर्ने ।

- प्राकृतिक विपद, चरम भोकमरी, आर्थिक असक्षमतालाई कम गर्न विपद व्यवस्थापनका चरणलाई प्रभावकारी बनाउने, सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमलाई एकिकृत, समन्वीयत र उत्पादनमूखी बनाउने ।
- सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम लक्षित वर्गमा पुरयाउने । सहलगानी तथा योगदानमा आधारित बनाउने ।
- आन्तरिक उत्पादन वृद्धि, उर्जा विकास, उत्पादन गरिएका वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि, निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षक गर्ने । अन्तर्राष्ट्रिय उपभोक्ताको चाहना अनुरुप तुलनात्मक लाभका वस्तु तथा सेवा विकास तथा बजारीकरण गरी निर्यात अभिवृद्धि गर्ने । विलासिता तथा आधारभुत वस्तुहरुको आयातमा विवेकशिलता कायम गर्ने। आयातको मापदण्ड बनाउने। अति आवश्यक र पुँजीगत प्रकृतिका वस्तु आयातमा केन्द्रीकृत भई व्यापार घाटा कम गर्ने।
- विप्रेषणलाई आकर्षक योजना (विप्रेषण खाता खोली त्यस्ता खातावालालाई अन्य बचतभन्दा बढी व्याज दिने) सहित उत्पादनशील व्यवसायिक क्षेत्रमा लगानी गर्ने वातावरण बनाउने ।
- कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण गर्नेः जन, जमिन, जल र प्रविधिको सम्मिश्रण मार्फत कृषिको विकास, अधुनिकीकरण गर्ने । परनिर्भरता घटाउने । कृषि उत्पादनलाई बजारसँग जोड्ने, सिचाईको सुविधा विस्तार, युवामैत्री एवं प्रविधि नियन्त्रित कृषिको विकास गर्ने । कृषि क्षेत्रमा प्रदान गरिएको अनुदान परिचालन लक्षित समूहसम्म पुरयाउन सुरु उत्पादन गर्ने तहको नतिजाको आधारमा अनुदान दिने । अनुदान नीतिको सुक्ष्म अनुगमन तथा मुल्यांकन गर्ने । पारस्पारिकता सिद्धान्तका आधारमा भारतसँग भएको वाणिज्य सन्धि अनुरुप ठुला अनुदानको बलमा उत्पादित भारतीय कृषि उपज विना भन्सार नेपाल प्रवेश पाउदा कुनै अनुदान र सहयोग नपाएको नेपाली कृषि उत्पादनको निरिहताबाट बच्न वाणिज्य सन्धीमा पुनरावलोकन गरी भारतीय कृषि वस्तुहरुमा भन्सार लगाउने व्यवस्था गर्नुपर्छ । कृषि अनुदान प्रणालीलाई एकद्वार प्रणालीबाट व्यवस्थापन गर्ने ।
- आन्तरिक औद्योगिकरण एवं उत्पादनको विकास गरी आयातमा आधारित राजस्वलाई स्वेदशी उत्पादनमा आधारित प्रणालीमा रुपान्तरण गर्ने नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न राजस्व प्रशासनमा सुधार गर्ने ।
- वैदेशिक लगानी भित्र्याउन पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने प्रावधानमा पुनःविचार गर्ने ।
- जलवायु परिवर्तनबाट अर्थतन्त्रमा पर्ने नकारात्मक प्रभावलाई अनुकुलन, न्यूनीकरण, प्रविधि हस्तान्तरण र वित्तीय रणनीति मार्फत विकास र वातावरणबीच सन्तुलन कायम गर्ने । कृषि अनुसन्धान परिषद लगायत सरोकारवालाको साझा प्रयासमा सबै भुगोल, प्रत्येक वडा सहित

स्थानीय तहको आर्थिक संभावना (पशुपालन, कृषि वा जडिवुटी) सुक्ष्म अध्ययन गरी वैज्ञानिक प्रोपाईल तयार गर्ने । वातावरणमैत्री, रोजगारमैत्री र युवामैत्री प्रविधि सिफारिस गर्ने ।

- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमलाई स्थानीय तहको पूर्वाधारसँग जोडने ।
- स्थानीय तहमा रोजगारी सिर्जना, कृषिको आधुनिकीकरण, गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्यको पहुँच अभिवृद्धि गरी बढ्दो सहरीकरण रोक्ने । अथवा सहर केन्द्रित बसाइसरालाई पुनः गाउँ केन्द्रीत गर्न स्थानीय तहले आर्थिक पेकेज जस्तो घर बनाइ दिने र ६ महिनाको खाध्य व्यवस्था गर्ने ।

विकासका साझेदारको तर्फबाट गरिनुपर्ने सुधार

स्तरोन्नति गर्ने संयुक्त राष्ट्रसंघको नेतृत्वमा अन्तर्राष्ट्रिय नीति र सोच हो । तसर्थ नेपालको स्तरोन्नति गरी दिगो बनाउन विकास साझेदारको पनि कर्तव्य भएको हुँदा देहाय बमोजिम सहयोग गर्ने ।

- वित्तीय आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग गर्ने : नेपालको बजेट र प्राथमिकतामा आवद्ध हुने गरी विकास सहायता उपलब्ध गराउन, निजी क्षेत्रलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रवद्र्धन गर्ने, विकासशील मुलुकमा पूर्ण स्तरोन्नति भएपछि पनि द्विपक्षीय वार्ता तथा सम्झौताको माध्यमबाट सहुलियतपूर्ण सहायता प्रदान गर्न लचक हुने ।
- टेक्नोलोजीमा सहयोग गर्ने : अतिकम विकसित राष्ट्रको उत्थान हुने गरी ज्ञान र अन्वेषणलाई प्रोत्साहन गर्ने । नेपालको आवश्यकता (उर्जा, कृषि, पर्यटन, उद्योग) लाई प्रत्यक्ष सहयोग पुग्ने गरी उपयुक्त प्रविधि, ज्ञान, सीप, दक्षता अभिवृद्धिमा सहयोग गर्नुपर्ने ।
- निजी क्षेत्रलाई सहयोग गरिदिने : दाता राष्ट्र समूहले आफ्नो देशका निजी क्षेत्रलाई नेपाल जस्ता अतिकम विकसित राष्ट्रमा लगानी गर्न उत्पेरित हुने गरी सवलीकरण नीति तर्जुमा गरिदिने, नेपालमा लगानी गर्न इच्छुक निजी क्षेत्रको क्षमता विकास गरिदिने, नेपालमा लगानीका लागि बजार अध्ययन गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने, नेपालमा लगानी जोखिम विश्लेषण गरी सुझाव दिने र नेपालमा लगानी गर्ने आफ्ना देशको निजी क्षेत्रलाई प्रदान गरिने व्याज, करमा सहुलियत दिने ।

निष्कर्ष

स्तरोन्नतिका लागि लिइएको सहज स्थानान्तरण रणनीतिको कार्यान्वयन गरी सन् २०२७ देखि नेपालले निर्यात व्यापार प्रवर्द्धन (आन्तरिक क्षमता विभाग, कनेक्टीभिटी, आइसिटी, मानव संशाधन पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्यलाई प्रतिस्पर्धा मार्फत व्यापार), उत्पादकत्व तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता

बढाउने नेपालको दीर्घकालीन नीति हुनुपर्छ। यसका लागि राजनीतिक नेतृत्वमा साझा र समान दृष्टिकोणमा सहमति हुनु नितान्त जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अर्थ मन्त्रालय (२०७६), अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६, काठमाडौं, नेपाल
- अर्थ मन्त्रालय (२०८१), आ.व. २०८१/८२ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, काठमाडौं
- उधोग मन्त्रालय (२०७९), व्यापार लजिष्टिक नीति, २०७९, नेपाल सरकार, काठमाडौं
- उधोग मन्त्रालय (२०८०), नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८०, नेपाल सरकार, काठमाडौं
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८१), सहौ योजना (२०८१), काठमाडौं, नेपाल
- सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय (२०७६), डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६, काठमाडौं, नेपाल
- Nation Planning Commission (2024), Nepal LDC Graduation Smooth Transition Strategy, 2024 (Feb), Kathmandu, Nepal
- Programme of Action for the Least Developed Country for the Decade 2011-2020: United Nation, New York
- International Trade Center, 2024
- https://www.un.org/development/desa/dpad/least-developed-country-category/ldcs-at-a-glance.htmlPolicy Research Institute (2080), Preparing for Nepal's Graduation from the LDC Category, Kathmandu.
- https://www.intracen.org/resources/publications/Nepal-LDC-graduation
- (http://www.nationsonline.org).

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनः कार्यान्वयन पक्षमा समस्या र सुधारको कार्यदिशा

✍ भिमार्जुन ज्ञवाली *

साराँश

नेपाल सरकारको बार्षिक विनियोजित बजेटको ६५ प्रतिशतको हाराहारीमा खरिद तथा निर्माण कार्यमा खर्च भएको देखिन्छ। पूँजीगत बजेटको मात्र कुरा गर्ने हो भने करिव करिव सतप्रतिशत बजेट नै खरिद तथा निर्माण कार्यमा उपयोग भएको पाईन्छ। बार्षिक बजेटको प्रभावकारी एवम् नतिजामुखी कार्यान्वयनको लागि सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तथा चुस्तदुरुस्त बनाउनु अपरिहार्य हुन्छ। नेपालमा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ कार्यान्वयनमा ल्याल्याउनुका मुख्य उद्देश्यहरु यस प्रकार रहेका छन। सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रिया तथा निर्णयलाई अझ बढी खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउने। सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, ईमान्दारिता, जवाफदेहिता र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढङ्गबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्ने। सार्वजनिक निकायले गर्ने खरिद व्यवस्थापनमा व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरी उत्पादक, विक्रेता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवाप्रदायकलाई बिना भेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित गरी सो को माध्यमबाट सुशासनको प्रत्याभूति सुनिश्चित गर्ने। विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको परिपालना र व्यवहारिक रुपमा कार्यान्वयन हुँदाहुँदै पनि पूर्वाधार निर्माणको क्षेत्रको कार्यान्वयन पक्षमा अत्याधिक समस्या भएको तथ्यहरु सार्वजनिक भएको पाईन्छ। सरकारले संसदमा पेश गरेको नीति तथा कार्यक्रममा खरिद सम्वन्धी कानूनमा समसामयिक सुधार गरिनेछ। विशेष व्यवस्था गरी विकास निर्माणका काममा बाधा व्यवधान हुन दिईनेछैन भन्ने वाक्याँशको प्रयोगले विकास निर्माण मूलतः पूर्वाधार निर्माणमा समस्या रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ। राज्यको समग्र पक्षको विकासमा गतिशीलता हासिल गर्न सार्वजनिक निर्माण र पूर्वाधारको विकास प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन हुनु अपरिहार्य हुन्छ। सार्वजनिक निर्माण र पूर्वाधारको विकासलाई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न कानूनी व्यवस्था सहज सरल र नतिजामैत्री हुनु आवश्यक हुन्छ। नेपालमा सार्वजनिक निर्माण र पूर्वाधारको विकासलाई प्रभावकारी

* वरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ललितपुर

र नतिजामूलक बनाई समृध्द राष्ट्र निर्माण मार्फत सुखी नेपालीको परिकल्पना साकार गर्न समेत सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनका क्षेत्रमा सुधार गर्नु अपरिहार्य भएको छ।

नेपाली समाजको अग्रगामी रुपान्तरण गरी समृध्द राष्ट्र निर्माण एवम नागरिकको जीवनयापनमा गुणात्मक सुधारका लागि सबै प्रकारका विकासका आयामको जगको रुपमा सार्वजनिक निर्माण तथा पूर्वाधार विकास अपरिहार्य हुन्छ। सिमित स्रोतसाधनको परिचालन मर्फत उच्चतम प्रतिफल हासिल गर्न मितव्ययि र प्रभावकारी कार्यप्रणाली अत्यावश्यक हुन्छ। समयको कालचक्रसंगै कार्यपद्दती र प्रणालीमा समयानुकूल परिमार्जन अवश्यंभावी मानिन्छ। यसै अवधारणा अनुरुप सार्वजनिक खरिद ऐनमा समयानुकूल परिमार्जन गर्दै पद्दति र प्रणालीको रुपान्तरणका माध्यमबाट सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ। मानवीय ब्यवहार र सोंचलाई रुपान्तरण गर्न लामो समय लाग्ने र सो को निरन्तरताको आवश्यकता पर्ने भएकोले आगामि सुधारको लागि मापदण्ड, सूचक र नतिजामा आधारित एवम् कार्यान्वयनको पक्षमा योगदान पुग्ने गरी प्रणाली विकास र कार्यान्वयनको प्रतिफल जोड दिनु उपयुक्त र अपरिहार्य देखिन्छ।

मुख्य मुख्य शब्दहरु (शब्दकुञ्जी):

विनियोजित बजेट, बार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम, सार्वजनिक निर्माण, खरिद व्यवस्थापन, विकास निर्माण र अपेक्षित नतिजा, खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजना, खरिद विधी, पेश्की, भुक्तानी, निर्माण व्यवसायि, आमनागरिक, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन।

विषय प्रवेशः

योजनाबध्द विकासको अवधारणसंगै समृध्द राष्ट्र निर्माणका लागि आवधिक योजना मार्फत राज्यले नीति, योजना, कार्यक्रम तथा आयोजनाको मार्गचित्र निर्धारण गरेको हुन्छ। विकास र बहसको संयोजनको रूपमा तर्जुमा गरिएका आवधिक योजनामा समावेश भएका योजना तथा आयोजना र कार्यक्रमका नीतिगत पक्षको संम्बोधन वार्षिक बजटले गरी कार्यान्वयनको लागि मूर्तरुप प्रदान गर्दछ। आवधिक योजना र बार्षिक बजेटले निर्धारण गरेका कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनको प्रभावकारीताले मात्र समृध्द राष्ट्र निर्माणमा गतिशिलता हासिल गर्न सम्भव हुन्छ।

बार्षिक बजेटमा समावेश भएका उपभोग, सञ्चालन र कार्यक्रम बजेटको वर्गिकरण अनुरुप गहन अध्ययन र विश्लेषण गर्दा बार्षिक विनियोजित बजेटको ६५ प्रतिशतको हाराहारीमा खरिद तथा निर्माण पक्षको स्थान रहेको देखिन्छ। पूँजीगत बजेटको मात्र कुरा गर्ने हो भने करिव करिव सतप्रतिशत बजेट नै खरिद तथा निर्माण कार्यमा उपयोग भएको पाईन्छ। बार्षिक बजेटको प्रभावकारी एवम् नतिजामुखी कार्यान्वयनको लागि सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र चुस्तदुरुस्त बनाउनु अपरिहार्य हुन्छ। बार्षिक बजेटको कार्यान्वयन पक्षको सफलता र नतिजा

खरिद व्यवस्थापनको प्रभावकारितामा निर्भर रहने हुँदा खरिद कार्यलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण पक्षको रुपमा आत्मसात गर्न सकिन्छ। सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रिया तथा निर्णयलाई अझ बढी खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउन, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, ईमान्दारिता, जवाफदेहिता र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढङ्गबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न सार्वजनिक खरिद ऐन जारि भएको हो। सार्वजनिक निकायले खरिदमा व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरी उत्पादक, विक्रेता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवाप्रदायकलाई बिना भेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्न नेपालमा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा विकास निर्माण भन्नाले बार्षिक बजेटमा समावेश भएका योजना तथा आयोजनाको कार्यान्वयनबाट हासिल भएको भौतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानवीय एवं पर्यावरणीय लगायतका समग्र पक्षमा भएको सकारात्मक र गुणात्मक वृद्धिका साथसाथै जनमुखी एवं नतिजामुखी सुधारात्मक परिवर्तन नै विकास हो । यसका लागि राज्यले सार्वजनिक स्रोतसाधन एवम् बजेटको कुशलतम परिचालन गर्ने नीति अवलम्वन गरेको हुन्छ। विकास बहुआयामिक अवधारणा हो । विकास सुधारात्मक र गुणात्मक रुपमा निरन्तर चलिरहने गतिशील प्रक्रिया हो । यसको लागि राज्यले रणनैतिक र योजनाबध्द रुपमा बजेट तथा साधन स्रोतको परिचालन गरिरहनु अपरिहार्य हुन्छ। यातायात, सञ्चार, विज्ञान तथा प्रविधि, उद्योग, व्यापार, पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य, तथा कृषि एवं मानव संसाधन आदि विकासका मूलभूत पक्षहरू हुन्। विकासले समाजको कल्याण अभिवृद्धि गर्दै वर्तमान अवस्थाबाट दीर्घकालसम्मको दृष्टिपथको मार्गचित्र प्रस्तुत गर्दछ। परम्परागत मूल्यमान्यताले विकासलाई भौतिक विकासको रूपमा मात्र हेरिने गरिन्थ्यो । भौतिक पूर्वाधारका क्षेत्रमा भएको परिमाणात्मक पक्षमात्र विकासको रुपमा अङ्कित हुन्थ्यो। समयक्रम र परिवेशको रुपान्तरणसँगै आर्थिक वृद्धि, सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षको रूपान्तरण, सूचना प्राविधिको उपलब्धता र उपयोग जस्ता कार्यबाट मानवीय जीवनमा आएको गुणात्मक एवं परिणात्मक परिर्वतन नै विकास हो भन्ने गरिन्छ । यो सकारात्मक र निरन्तर सुधारोन्मुख हुन्छ। यस लेखमा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको रुपमा सार्वजनिक निर्माण कार्य र विकास तथा निर्माण कार्यको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा भोगिएका समस्या एवम् त्यस्ता समस्याको समाधान तथा न्यूनिकरण गरी विकास निर्माण कार्यको प्रभावकारिता अभिबृध्दि गर्न अवलम्वन गर्न उपयुक्त हुने सुधारका सम्भाव्य उपायहरुको उल्लेख गर्ने जमर्को गरिएको छ।

बजेट विनियोजन गर्दा चालु खर्च, पूँजीगत खर्च, वित्तीय व्यवस्था र अनुदान हस्तान्तरणको रुपमा वर्गिकरण गरी सो अनुरुपका कार्यक्रमहरुमा विनियोजन गरिन्छ। विनियोजित बजेटको कार्यान्वयनमा सहजता र प्रक्षेपित लक्ष्य हासिलमा प्रभावकारिता अभिबृध्दि गर्न खर्च शिषर्कलाई क्रियाकलापमा विभाजन गरेर क्रियाकलापगत बजेट तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा लेखाङ्कन र प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था मिलाईएको छ। सरकारको कार्यक्रमगत वर्गिकरण तथा आर्थिक कारोवारको कार्यात्मक वर्गिकरणका आधारमा समेत क्षेत्रगत र विषयगत बजेट सन्तुलन कायम गरी उपरोक्त बमोजिमको कार्यक्रमगत बजेटलाई वर्गिकरण सहित विनियोजन गरेर कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गरिन्छ। मूलतः पूँजीगत तथा कार्यक्रम बजेट तर्फ विनियोजित बजेटको कार्यन्वयनको सन्दर्भमा खरिद व्यवस्थापन अत्यान्तै महत्वपूर्ण पक्षको रुपमा रहेको हुन्छ। पूर्वाधार निर्माणको सन्दर्भमा खरिद व्यवस्थापन पक्ष अझबढि संवेदनशील विषयको रुपमा रहेको हुन्छ। सार्वजनिक निर्माणको कार्यसम्पादनमा निजीक्षेत्रको अग्रणी भूमिकामा रहेका निर्माण व्यवसायी विकास साझेदारको स्वरुपमा प्रत्यक्ष रुपमा संलग्न रहेका हुन्छन। सार्वजनिक विकास निर्माणको सन्दर्भमा निर्माण व्यवसायिको प्रभावकारी कार्यसम्पादनका पक्ष समेत सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनले समेटेको हुन्छ।

नेपालमा सार्वजनिक निर्माणको सन्दर्भमा खरिद व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरुः

नेपालको संविधान तथा विद्यमान कानूनले प्रत्याभूत गरे बमोजिमको अधिकारहरुको संवोधन गर्दै नागरिकको जीवन सहज र समृध्द तथा गुणस्तरीय बनाउन एवम् सार्वजनिक कोषको प्रयोग गरी पूर्वाधार निर्माणका कार्यहरु गर्ने विषय आर्थिक अनुशासन र वित्तीय सुशासनका दृष्टिले अत्यान्तै संवेदनशील मानिन्छ। उपलब्ध सिमित स्रोतसाधनको अधिकतम परिचालन गरी उच्चतम नतिजा हासिल गर्नु र आमनागरिलाई सन्तुष्टि प्रदान गर्नु राज्यको कर्तब्य तथा दायित्व रहेको हुन्छ। सोही अनुरुप राज्यले विधी, नीति, प्रकृया तथा पद्दती सहित मापनयोग्य सूचक र निर्धारित तथा स्वीकृत मापदण्डका आधारमा पूर्वाधार निर्माणका कार्य सञ्चालन एवम् सपन्न गर्नु पर्ने हुन्छ। यिनै व्यवस्थाको लागि पूर्वाधार निर्माणका कार्य व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन राज्यले अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यो कानूनलाई एकिकृत छाता कानूनको रुपमा कार्यन्वयनमा ल्याईएको सन्दर्भले समेत सार्वजनिक खरिदमा खरिद कानूनको औचित्य स्थापित भएको मान्न सकिन्छ। विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको परिपालना र व्यवहारिक रुपमा कार्यान्वयन हुँदाहुँदै पनि पूर्वाधार निर्माणको क्षेत्रमा अत्याधिक समस्या भएको तथ्यहरु सार्वजनिक भएको पाईन्छ। सरकारले संसदमा पेश गरेको नीति तथा कार्यक्रममा खरिद सम्वन्धी कानूनमा समसामयिक सुधार गरिनेछ। विशेष व्यवस्था गरी विकास निर्माणका काममा बाधा व्यवधान हुन दिईनेछैन भन्ने

वाक्याँशको प्रयोगले विकास निर्माण मूलतः पूर्वाधार निर्माणमा समस्या रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ। सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको पक्षमा नियमन गर्ने संस्थागत निकायको रुपमा रहेको सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यलयमा पेश गरेको २०७९/८० को बार्षिक प्रतिवेदनमा समेत खरिद व्यवस्थापनका विषयमा देखिएका समस्याहरु उल्लेख गरेको देखिन्छ। महालेखापरीक्षकको कार्यलयले पेश गरेको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा समेत खरिद तथा निर्माणका विषयमा अत्यधिक बेरुजु औल्याएको हुँदा खरिद तथा निर्माणमा समस्या रहेको प्रष्ट हुन्छ। नियमनकारी निकायको रुपमा रहेको अख्तियारदुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले दायर गरेका सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्दा बहुसंख्यक उजुरी तथा मुद्दाहरु पूर्वाधार निर्माण र सोसंग सम्वन्धित खरिद व्यवस्थापनका पक्षसंग जोडिएको देखिन्छ। यसरि हेर्दा नेपालमा पूर्वाधार निर्माणको सन्दर्भमा खरिद व्यवस्थापन कार्य समस्याग्रस्त छ भन्न सकिने अवस्था देखिन्छ।

नेपालमा विकास निर्माण तथा पूर्वाधार निर्माणमा विनियोजित बजेट कार्यान्वयनको सन्दर्भमा खरिद व्यवस्थापनको पक्षमा देखिएका समस्याहरुलाई यस प्रकार उल्लेख गर्नु बढि सान्दर्भिक देखिन्छ।

१) नीतिगत समस्याः

हामीले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ लाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बनायौं। कानूनी महत्वलाई स्थापित गर्न र खरिद व्यवस्थापनमा एकरुपता कायम गर्न छाता कानूनको रुपमा अवलम्वन गर्यौं। कार्यान्वयन पक्षलाई प्रभावकारी बनाउने गरी सैध्दान्तिक अवधारणा स्थापित हुने गरी खरिद व्यवस्थापनमा नीतिगत व्यवस्था गर्न सकेनौं। सार्वजनिक खरिद विधी अनुरुपको कार्यविधी नबन्दा कार्यान्वयन पक्ष स्पष्ट र प्रभावकारी हुन सकेन। यसले गर्दा कानून कार्यान्वयन पक्ष कागजी प्रकृया र कानूनी प्रावधान तर्फ बढि केन्द्रत हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो। नतिजा तथा प्रभाव र सुधार गौण भयो। नतिजाप्रति खरिद व्यवस्थापन कार्यमा संलग्न पदाधिकारीलाई जिम्मेबार र जवाफदेही बनाउन सकिएन।

२) कानूनी प्रावधान र व्यवस्थाको बुझाईमा पृथकताः

सार्वजनिक खरिद ऐनमा भएका प्रावधान कार्यान्वयनको सन्दर्भमा अवलम्वन गर्दा कार्यान्वयनकर्ताले आफ्नो पक्षमा ब्याख्या गर्ने। कानूनी प्रावधानको मक्षद र मनसाय ब्याख्या गर्ने व्यवस्था नहुँदा पृथक पृथक बुझाईले कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन सकेको छैन। सामान्य प्रकृतिका मालसामान खरिद र विशेष योग्यता आवश्यक पर्ने निर्माण कार्य तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र राष्ट्रको समृध्दिमा योगदान गर्न सक्ने वृहत प्रकृतिका पूर्वाधार निर्माणको खरिद व्यवस्थापनमा एउटै कानूनी व्यवस्थाले कार्यसम्पादन प्रभावकारिता अभिबृध्दि गर्न सकिएको छैन। पारदर्शि र प्रतिस्पर्धात्मक लगायत सार्वजनिक खरिद ऐनको उद्देश्य हासिल हुनेगरी कार्यान्वयन पक्षको

सुनिश्चतता गर्न नसक्दा आर्थिक विचलन र अनियमितताले प्रश्रय पाउने अवस्था विद्यमान रह्यो। उदाहरणका लागि वाईडबडी जहाज खरिद प्रकृया वस्तु खरिदसंग सम्वन्धित हो या सेवा खरिदसंग सम्वन्धित हो भन्ने अन्यौलको अवस्था देखियो।

३) खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजनाको न्यून प्रभावकारिताः

सामान्यतः खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजना निर्माण नगर्ने। लेखापरीक्षण तथा नियमनको सान्दर्भिकता परिपूर्ति गर्न खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजना निर्माण गरेको अवस्थामा समेत योजनाले कार्यक्रमको कार्यान्वयन पक्षको प्रभावकारिता हेरी खरिद विधी निर्धारण गरी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्नेमा दवाव, प्रभाव र हस्तक्षेपका आधारमा खरिद विधी अवलम्वन गर्ने। उदाहरणको लागि विशेष सीप, क्षमता र उपकरणको प्रयोग हुने प्रकृतिका निर्माण कार्य र स्थानीय उपभोक्ताको प्रत्यक्ष सरोकार नभएका निर्माण कार्य समेत उपभोक्ता समिति मार्फत कार्यान्वयन गर्ने अवस्था विद्यमान देखिन्छ। खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजना निर्माण गरी खरिद विधी अवलम्वन गर्नुपर्ने, खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजनाले निर्धारण गरेको समयतालिका र लागत अनुमानलाई कार्यान्वयन पक्षमा उतार्नु पर्ने पक्षको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

४) सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ ले खरिदका समग्र पक्ष समेटन नसकेकोः

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ ले विकास निर्माण तथा पूर्वाधारको निर्माणमा पत्यक्ष सम्वन्ध रहेको वातावरणीय प्रभावको मूल्याङ्कन र सोसंग सम्वन्धित विषयलाई समेटन सकेको छैन। कार्यस्थलको निर्माण तथा कार्यवातावरण निर्माणको असहजतालाई पूर्णरुपमा व्यविस्थापन गर्ने विषय समावेश गरेको देखिदैन। निर्माण कार्यको लागि जग्गा प्राप्तिको विषय स्पष्ट गर्न सकेको देखिदैन। सरकारी उत्पादन र सरकारी सम्पत्ती बिक्री तथा लामो समय उपभोग गर्ने र प्रयोगमा नआउने सम्पत्तीको विस्थापन गर्ने सम्वन्धमा स्पष्ट र पर्याप्त कानूनी व्यवस्थाको अभावले राज्यको सम्भाव्य आम्दानी गुमेको अवस्था विद्यमान छ। सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा संलग्न सार्वजनिक पदाधिकारी, परामर्शदाता र आपूर्तिकर्तालाई जिम्मेबार र जवाफदेही बनाउने गरी आचारसंहिता तथा दायित्व बहनको स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाको अभावले काम गर्ने र नगर्ने बीचको विभेद तथा नियमनको प्रभावकारिता वस्तुगत बनाउन सकिएको छैन।

५) सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ कार्यान्वयनको लागि जनशक्तिको क्षमता विकास गर्न नसकिएकोः

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा भएका समग्र प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि तहगत सरकारका प्रत्येक निकायमा क्षमतावान जनशक्ति अपरिहार्य हुन्छ। दक्ष र क्षमतावान

जनशक्तिको अभावका कारण अधिकाँश कार्यालय तथा निकायमा सार्वजनिक खरिद ऐनको प्रभावकारी रुपमा अवलम्वन हुन नसक्नाले विकास निर्माणका कार्यक्रम प्रभावित भएको देखिन्छ।

६) बजेट कार्यान्वयनको तयारी समयमा गर्न नसकिएकोः

आयोजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि पूर्वसम्भाब्यता अध्ययन, Detail Drawing, Design and Specification, कार्यस्थलको वातावरण निर्माण, लागत अनुमान तथा बार्षिक खरिद योजना समेतका कार्यहरु प्रारम्भिक रुपमा तयारी गर्नु पर्ने हुन्छ। तहगत सरकारका प्रत्येक कार्यालय तथा निकायले उपरोक्त तयारी सहित विनियोजित बार्षिक बजेट अनुरुप स्वीकृत बार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयनको समय तालिका सहितको क्यालेण्डर तयार गरी सो अनुरुप समयमा कार्य सम्पादन नगर्दा विकास निर्माणको काम समयमा सम्पन्न हुन नसक्ने तथा आयोजनाको लागत बढि लाग्ने र नागरिकले समयमा प्रतिफल सदुपयोग गर्न नसकेको गम्भिर समस्या विद्यमान छ। यसले आमनागरिकको राज्य र सरकार प्रतिको विश्वास तथा धारणामा नकारात्मक प्रभाव परेको छ ।

७) खरिद व्यवस्थापनको योजनाबद्ध र रणनीतिक कार्यपद्धती स्थापन हुन सकेनः

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ जारी पश्चात सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा त ल्याईयो। सार्वजनिक निर्माणको खरिद कार्यविधी तथा नमूना कागजातको अपर्याप्तताले सबै सार्वजनिक निकायमा भएका खरिद व्यवस्थापनका विधी र चरण तथा पद्दतीमा एकरुपता कायम हुन सकेन। अभ्यासमा एउटै प्रकृतिका काम कारवाही फरक फरक खरिद विधी अवलम्वन गर्ने अवस्था विद्यमान छ। आवश्यक कागजात, प्रकृया र मापदण्डमा समेत पृथकता देखिएकोले सरोकारवाला समक्ष विश्वास स्थापित गर्न समेत सकिएन।

८) खरिद व्यवस्थापन सम्वन्धी संस्थागत तथा संरचनागत व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेनः

सार्वजनिक खरिद ऐनले कल्पना गरे बमोजिमको एकिकृत खरिद व्यवस्थापन कार्यालय हालसम्म स्थापना हुन सकेन। नमुना बोलपत्र कागजात तयारीमा प्रर्याप्तता देखिएन भने कानूनले स्पष्ट गरेको भाषामा नमुना बोलपत्र कागजात तयारीमा ध्यान पुग्न सकेन। अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको पक्ष औपचारिकतामा मात्र सिमित रहँदा निरन्तर सुधार तथा सुधारको संस्थागत व्यवस्था कमजोर रह्यो। कार्यालयमा खरिद एकाईको कानूनी कल्पनाको कार्यान्वयन पक्षमा प्रभावकारिता अभिबृध्दि गर्न सकिएन। खरिद व्यवस्थापनमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकासमा ध्यान पुग्ने गरी संस्थागत व्यवस्था सुदृढ गर्न सकिएन।

९) खरिद व्यवस्थापनका प्रकृया तथा चरणको कार्यन्वयनमा कमजोरी देखिएकोः

नीतिगत तथा कार्यविधीको अभाव र स्थापित सुदृढ कार्यपद्दती नहुँदा एउटै प्रकृतिका खरिद व्यवस्थापनमा समेत कानूनमा निर्धारित प्रकृया र चरणको प्रभावकारी कार्यान्वियन हुन सकेको छैन। बोलपत्र खरिदमा e-GP प्रणालीको प्रयोगसंगै समग्र खरिद व्यवस्थापनका पक्षहरुलाई प्रणालीको विकास गरी व्यवस्थित गर्न नसक्दा खरिद प्रकृया र चरणको कार्यान्वियन पक्षमा पृथकता देखियो। सार्वजनिक खरिदको सम्झौता अवधी, म्याद थप, मूल्य समायोजन तथा पुरस्कार र दण्ड जरिवानामा एकरुपता कायम गर्न सकिएन ।

१०) निर्माण व्यवसायिमा पेशागत व्यवसायिकता विकास हुन नसकेकोः

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनका प्रकृया तथा चरणहरुमा एकरुपता कायम नभएको तथा कानूनी प्रावधानहरुको बुझाईमा भएको पृथकताले आचरण र अनुशासनको पक्ष सुदृढ गर्न सकिएन। स्थापित पद्दतीको अभाव र कमजोर अनुशासनको कारण सार्वजनिक निर्माण तथा आपूर्ति कार्यमा संलग्न व्यवसायिहरुमा काम प्रतिको जिम्मेबारी बोध र उत्तरदायित्व स्थापित गर्न सकिएन। अराजकता र दण्डहिनताले कार्य सम्पादन नतिजामा प्रभावकारिता अभिबृध्दि गर्न सकिएन। यसले सार्वजनिक निर्माण तथा आपूर्ति कार्यमा संलग्न व्यवसायिहरुमा पेशागत व्यवसायिकता विकास हुन सकेको छैन।

११) सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा पेश्की तथा भुक्तानी र कार्यप्रगतिबीच तादाम्यता कार्यान्वयन गर्न नसकिएकोः

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको लागि प्रणालीको विकास गरी समग्र अभिलेख व्यवस्थापन गर्न नसक्दा पेश्की तथा भुक्तानी प्रवाह व्यक्तिगत मूल्यमान्यता र सोंचमा आधारित भयो । कार्य प्रगति र पेश्की प्रवाह तथा भुक्तानीमा सामञ्जस्यता कायम गर्न सकिएन । लामो समय पेश्की परिचालन गर्ने तर कार्य सम्पादन नगर्ने अवस्थालाई व्यवस्थित र नियन्त्रण गर्न सकिएन । ठेक्का व्यवस्थापनका समग्र अभिलेख प्रणालीमा अभिलेखबध्द गर्न नसक्दा वित्तीय र भौतिक प्रगति बीचमा सामञ्जस्यता कायम हुन सकेन।

१२) नमुना कागजात तथा परामर्श सेवा प्रभावकारी बनाउने गरी समग्र खरिद व्यवस्थापनमा प्रणाली विकास गर्न नसकिएकोः

सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन सम्वन्धी समग्र नमूना कागजात तयार गर्नु पर्ने जिम्मेबारी पूरा गरेको देखिदैन । कानून बमोजिम नेपाली भाषामा बोलपत्र कागजात तयार गर्ने तर्फ प्रर्याप्त ध्यान दिन सकेको छैन । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले कार्य सञ्चालनस्तरबाट उठेका खरिद व्यवस्थापनका विषयमा राय परामर्श उपलब्ध नगराउने तर

नियमनकारी निकायले माग गरेको अवस्थामा सोही प्रकृतिको कार्यको राय परामर्श उपलब्ध गराईएको अवस्थाले कार्यान्वयनमा समन्वय र सहजताभन्दा नियमन र नियन्त्रणमा जोड दिएको आभास भयो। यसले कार्य सम्पादनको पक्ष कमजोर रहिरह्यो।

१३) अनुगमन तथा नियमनका विभिन्न पक्षलाई यथार्थपरक बनाउन नसकिएकोः

तहगत सरकारका उच्च निकायदेखि कार्य सञ्चालनस्तरसम्म अनुगमनको जिम्मेबारी रहेको देखिन्छ। सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको पक्षमा अनुगमन गर्नुपर्ने संस्थागत कार्यक्षेत्र रहेको देखिन्छ । कार्यान्वयनस्तरमा तथ्यपरक र सुधारोन्मुख अनुगमन तथा मूल्याङ्कन भएको पाईदैन । अनुगमन तथा मूल्याङ्कन औपचारिकतामा सिमित रहँदा निरन्तर सुधार गरी सुधारलाई संस्थागत गर्न सकिएको छैन र पुरस्कार तथा दण्ड सजायको पक्ष ओझेलमा परेको छ। यस तर्फ जिम्मेबार संस्था र पदाधिकारीबाट ध्यान पुग्न सकेको देखिदैन।

समस्या समाधानका उपायहरु एवम् आगामि कार्यदिशाः

राज्यले नागरिकको जीवन सहज गराउने कर्तब्य र जिम्मेबारी बहन गर्नु पर्दछ । सार्वजनिक निर्माणका समग्र पक्षको विकासमा गतिशीलता हासिल गर्न सार्वजनिक निर्माण र पूर्वाधारको विकास प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन हुनु अपरिहार्य हुन्छ। हाम्रो मुलुकको विद्यमान अवस्था र परिवेशलाई मनन गर्दा राज्यले विनियोजित बार्षिक बजेट र सो अनुरुपका स्वीकृत बार्षिक कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनको माध्यमबाट सार्वजनिक निर्माण र पूर्वाधारको विकासमा गतिशीलता हासिल गर्नु अनिवार्य जस्तै भएको छ । सार्वजनिक निर्माण र पूर्वाधारको विकासलाई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न कानूनी व्यवस्था सहज, सरल र नतिजामैत्री हुनु आवश्यक हुन्छ। उपरोक्त समस्याहरुको अध्ययन तथा मनन र गहन विश्लेषण गर्दा नेपालमा सार्वजनिक निर्माण र पूर्वाधारको विकासलाई प्रभावकारी र नतिजामूलक बनाई समृध्द राष्ट्र निर्माण मार्फत सुखी नेपालीको दीर्घकालिन परिकल्पना साकार गर्न समेत सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनका क्षेत्रमा देहायका सुधार गर्नु अपरिहार्य भएको छ।

१) नीतिगत तथा कानूनी सुधारका पक्षहरुः

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनलाई नेपालको वस्तुस्थिती र परिवेश अनुकूल प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न खरिद व्यवस्थापन नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु वर्तमानको सबैभन्दा आवश्यक पक्ष रहेको छ। खरिद व्यवस्थापन नीतिले सार्वजनिक खरिदको व्यवस्थापनका सन्दर्भमा स्पष्ट दृष्टिकोण, मार्गदर्शन र संस्थागत तथा संरचनागत सबलीकरण गरी एकरुपता कायम गर्न सकोस। सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक नियमावली, २०६४ मा समयानुकूल परिमार्जन गरी कार्यान्वयन प्रभावकारीता अभिबृध्दि गर्ने तथा खरिद व्यवस्थापनलाई सहज, सरल

र व्यवहारिक बनाउन सार्वजनिक खरिद ऐनको कार्यान्वयन पक्षको स्पष्टता सहितको खरिद व्यवस्थापन कार्यवधी तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने । यसले गर्दा कानून कार्यान्वयन पक्षमा कागजी प्रकृया र पद्दतीलाई सरलीकरण तथा नतिजा र गुणस्तर तर्फ बढि केन्द्रत हुनुपर्ने वातावरण निर्माण गरोस। कार्यक्रमको नतिजाप्रति खरिद व्यवस्थापन कार्यमा संलग्न पदाधिकारीलाई पूर्णरुपमा जिम्मेबार बनाउन सकोस। कानूनको आआफ्नै ढङ्गले गर्ने ब्याख्या र बुझाई अन्त्य गर्दै कानून तर्जुमाको मनसाय र मक्षद अनुरुप कानूनको कार्यान्वयन पक्ष सबल हुने परिवेश निर्माण गरी कार्यान्वयनमा एकरुपता र सरलता स्थापित गरोस । सामान्य प्रकृतिका मालसामान खरिद र विशेष योग्यता आवश्यक पर्ने निर्माण कार्य तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र राष्ट्रको समृध्दिमा योगदान गर्न सक्ने वृहत प्रकृतिका पूर्वाधार निर्माणको खरिद व्यवस्थापनमा कामको प्रकृतिका आधारमा फरक फरक कानूनी व्यवस्था अवलम्वन गरी कार्य सम्पादन गर्ने प्रकृया र प्रावधान स्थापित गर्न सकियोस। सार्वजनिक विकास निर्माण तथा पूर्वाधारको निर्माणमा पत्यक्ष सम्वन्ध रहेको वातावरणीय प्रभावको मूल्याङ्कन र सोसंग सम्वन्धित विषय, कार्यस्थलको कार्य वातावरण निर्माण र निर्माण कार्यको लागि जग्गा प्राप्तिको विषय समेत सार्वजनिक खरिद ऐनले समेट्ने गरी परिमार्जन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। सरकारी उत्पादन र सरकारी सम्पत्ती बिक्री तथा लामो समय उपभोग गर्ने र प्रयोगमा नआउने सम्पत्तीको विस्थापन गर्ने सम्वन्धमा स्पष्ट र पर्याप्त कानूनी व्यवस्था गरी राज्यको सम्भाव्य आम्दानीका स्रोतहरुको सिर्जना र सुनिश्चितता तर्फ समेत सार्वजनिक खरिद ऐनको सम्बोधन आवश्यक र अपरिहार्य भईसकेको छ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा संलग्न सार्वजनिक पदाधिकारी, परामर्शदाता र आपूर्तिकर्तालाई जिम्मेबार र जवाफदेही बनाउने गरी सो को प्रावधान सहित आचारसंहिता तथा दायित्व बहनको स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी जिम्मेबारी बहन गर्ने र नगर्ने बीचको विभेद तथा नियमनको प्रभावकारिता वस्तुगत र यथार्थपरक बनाउन सार्वजनिक खरिद ऐनको समयानुकूल परिमार्जन अपरिहार्य भईसकेको छ ।

२) खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजना मार्फत कार्यक्रममा बजेट विनयोजन गर्नेः

सार्वजनिक निर्माण तथा पूर्वाधार विकासको सन्दर्भमा विशेष योग्यता आवश्यक पर्ने तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र राष्ट्रको समृध्दिमा योगदान गर्न सक्ने वृहत प्रकृतिका पूर्वाधार निर्माणको लागि आयोजनाको पूर्वसम्भाब्यता अध्ययन, Detail Drawing, Design and Specification, कार्यस्थलको वातावरण निर्माण, लागत अनुमान सहित वडा तथा बस्ती बस्तीबाट आयोजना तथा कार्यक्रम छनौंट गरी आयोजना बैंकमा समावेश भएका आयोजना तथा कार्यक्रममा बजेट विनियोजन गर्नुपूर्व खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजना निर्माण गरी सो अनुरुप खरिद विधी छनौंट गरी कार्यान्वयनमा लैजाने सर्वस्वीकार्य पध्दती स्थापित गरिनु पर्छ । खरिद विधीले आयोजना तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयन विधी निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्दा सो अनुरुपको

त्रैमासमा सम्पन्न हुन सक्ने र अवाञ्छित उद्देश्यले खरिद विधीको प्रयोगमा आएको विचलन नियन्त्रण भई कार्यान्वयन पक्षमा सहजता र प्रभावकारिता स्थापित हुने साथै प्रक्षेपित नतिजा हासिल हुने देखिन्छ। यसले राजनीतिक दवाव, प्रभाव, हस्तक्षेप र संरक्षणका आधारमा असान्दर्भिक निर्माण कार्य उपभोक्ता समितिबाट गराउने पक्षको नियन्त्रण भई प्रतिस्पर्धा, पारदर्शिता र कार्यसम्पादनमा गुणस्तर कायम गर्न सम्भव देखिन्छ।

३) सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ कार्यान्वयनको लागि जनशक्तिको क्षमता विकास गर्न संस्थागत व्यवस्था गर्नेः

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा भएका समग्र प्रावधान र चरणहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि तहगत सरकारका प्रत्येक निकायमा क्षमतावान जनशक्ति अपरिहार्य हुन्छ। दक्ष र क्षमतावान जनशक्तिको अभावका कारण अधिकाँश कार्यालय तथा निकायमा सार्वजनिक खरिद ऐनको प्रभावकारी रुपमा अवलम्वन हुन नसक्नाले विकास निर्माणका कार्यक्रम प्रभावित भई समयमा सम्पन्न हुन नसकेको तथ्यलाई मनन गरी जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि जिम्मेबार, अधिकार सम्पन्न र क्षमतायुक्त संस्थागत संयन्त्रको सबलीकरण गर्नु आवश्यक र औचित्यपूर्ण देखिन्छ। यसको लागि सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको सहकार्य र समन्वयको पक्ष समेत बढि सान्दर्भिक र उपयुक्त हुने देखिन्छ।

४) बजेट कार्यान्वयनको कार्यतालिका र बार्षिक खरिद योजनाको अन्तरआबध्दता कायम गरी समयमा बजेट कार्यान्वयन गर्नेः

आयोजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि पूर्वसम्भाब्यता अध्ययन, Detail Drawing, Design and Specification, कार्यस्थलको वातावरण निर्माण, लागत अनुमान तथा बार्षिक खरिद योजना समेतका कार्यहरु प्रारम्भिक रुपमा तयारी गर्नु पर्ने हुन्छ । खरिद गुरुयोजना तथा बार्षिक खरिद योजनाको त्रैमासिक विभाजनको दायरामा रही तहगत सरकारका प्रत्येक कार्यालय तथा निकायले उपरोक्त तयारी सहित विनियोजित बार्षिक बजेट अनुरुप स्वीकृत बार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयनको समयतालिका सहितको क्यालेण्डर तयार गरी सो अनुरुप समयमा कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने र सो अनुरुप भए नभएको विषयमा तालुक निकायले तथ्यपरक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी निरन्तर सुधार गर्ने गरी प्रणालीको विकास गरिनु पर्दछ । विकास निर्माणको काम समयमा सम्पन्न हुन सकेमा आयोजनाको लागत मितव्ययि हुने र नागरिकले समयमा प्रतिफल सदुपयोग गर्न सक्ने अवस्था सिर्जाना हुने भएकोले कार्यसञ्चालन निकायमा बजेट कार्यान्वयन समयतालिका तथा क्यालेण्डरको कार्यान्वयन गर्ने र यसलाई कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनसंग आबध्द गरिनु उपयुक्त देखिन्छ ।

५) खरिद व्यवस्थापनको योजनाबध्द र रणनीतिक कार्यपध्दतीका लागि कार्यविधी तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नेः

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि खरिद व्यवस्थापन कार्यविधी आवश्यक भएको छ । खरिद व्यवस्थापन कार्यविधीले सार्वजनिक निर्माणको कार्यप्रकृया, अवलम्वन गर्नुपर्ने खरिदका चरणहरु, आवश्यक पर्ने कागजात तथा बोलपत्र नमूना कागजातको प्रयोजनमा एकरुपता कायम गर्ने र यसले व्यवहारिक रुपमा एउटै प्रकृतिका काम कारवाही फरक फरक खरिद विधी तथा पध्दती अवलम्वन गर्ने विद्यमान अवस्थाको अन्त्य गर्दछ । यसबाट कार्यसम्पादन सरलीकरण हुनुको साथै सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा सार्वजनिक निकाय प्रति सरोकारवालको विश्वास स्थापित गर्न समेत सकारात्मक वातावरण निर्माण हुने देखिन्छ ।

६) खरिद व्यवस्थापन सम्वन्धी संस्थागत तथा संरचनागत व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नेः

सार्वजनिक खरिद ऐनले कल्पना गरे बमोजिमको एकिकृत खरिद व्यवस्थापन कार्यालय स्थापनाको विषयमा थप अध्ययन गर्नुपर्नेछ। हाम्रो जस्तो भौगोलिक विविधताको परिवेश सम्बोधन हुनसक्ने एकिन गरेर मात्र यस्तो संस्था स्थापना गर्न उपयुक्त हुन्छ। सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको भूमिकामा सबलीकरण गरी अनुगमन तथा नियमनको माध्यमबाट सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा सहजीकरण र सुधार सहितको सकारात्मक वातावरण निर्माण हुनु आवश्यक छ। खरिद व्यवस्थापनको प्रकृति र स्वरुप अनुरुप कानूनले स्पष्ट गरेको भाषामा सरोकारवाला सबैले सहज उपयोग गर्न सक्नेगरी पर्याप्त नमुना बोलपत्र कागजात तयारी गरी उपलब्ध गराउने व्यवस्थाको सबलीकरण आवश्यक छ। अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको औपचारिकतालाई अन्त्य गर्दै निरन्तर सुधार सहितको पुरस्कार र दण्डात्मक प्रणाली अवलम्वन गरिनुपर्छ। अनुगमन तथा मुल्याङ्कनमा संलग्न निकाय तथा पदाधिकारीले समेत कार्यसम्पादनको नतिजा प्रति जिम्मेवार जवाफदेही र उत्तरदायित्व बहन गर्नुपर्ने प्रणालीगत व्यवस्था भएमा मात्र सार्थक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन भई निरन्तर सुधार हुने तथा सुधारको संस्थागत भई सुदृढिकरण गर्न सक्ने देखिन्छ। प्रत्येक कार्यालय तथा निकायमा खरिद एकाईको कानूनी कल्पनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कार्यक्षेत्र र जिम्मेबारीको स्पष्टता सहित क्षमता विकास गरी प्रभावकारिता अभिबृध्दि गरिनुपर्दछ।

७) खरिद व्यवस्थापनका प्रकृया तथा चरण र समग्र कागजातलाई प्रणालीमा आबध्द गर्नेः

सार्वजनिक खरिदमा हाल प्रचलनमा रहेको e-GP प्रणालीमा सुधार गरी खरिद योजनादेखि बोलपत्रको सूचना, बोलपत्र कागजात, योग्यताका आधार तथा प्रमाण, सम्झौता तथा कार्यादेश, कार्यसम्पादन तालिका, सम्झौताको अवधी, माईलस्टोन, बोलपत्र दाताले होल्डिङ्ग गरेका ठेक्काको विवरण, कार्यसम्पादन प्रगति, पेश्की, जमानत, भुक्तानी विवरण, म्याद थप, मूल्य समायोजन, पुरस्कार तथा दण्ड जरिवाना लगायतका कागजात अपलोड गर्ने र सो को आधारमा प्रणालीबाट नै सम्झौता म्याद थप लगायतका कार्य सम्पादन गर्ने प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयन गर्न सकेमा मानवीय व्यवहारबाट उत्पन्न हुन सक्ने कमिकमजोरी न्यूनिकरण गर्न सकिन्छ। मानवीय संस्कार र व्यवहार सुधार गर्न लामो समय लाग्ने भएकोले प्रणालीको विकास र प्रयोग बढाई सुधारलाई सबलीकरण गर्नेतर्फ आगामी दिनमा रणनीतिक सुधारको मार्गचित्र निर्देशित हुनु उपयुक्त देखिन्छ। प्रणालीगत सुधारले मात्र सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा एकरुपता कायम गर्न सम्भव हुने भएकोले यसतर्फ समयमै अग्रगामी प्रयासको अपरिहार्यता रहेको छ।

८) निर्माण व्यवसायिमा पेशागत व्यवसायिकता र असल आचरणको विकास गर्नेः

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनका प्रकृया तथा चरणहरुमा एकरुपता कायम हुनेगरी नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था सहित प्रणाली विकास गरी मानवीय कमिकमजोरी न्यूनिकरण गरी कार्यप्रणालीको सबलीकरण गर्ने। Faceless, Paperless and Contactless कार्यपध्दतीको माध्यमबाट आर्थिक अनुशासन र वित्तीय सुशासन कायम गरी स्रोतसाधनको उच्चतम परिचालन गर्नेतर्फ जोड दिने । सार्वजनिक निर्माण कार्यको नतिजामा जोड दिंदै समयमा सम्पन्न गर्ने गरी कार्यविधीगत स्पष्टता स्थापित गर्ने । व्यवसायिक आचरण र अनुशासन सहित सार्वजनिक निर्माण तथा आपूर्ति कार्यमा संलग्न व्यवसायिहरुमा काम प्रतिको जिम्मेबारी बोध र उत्तरदायित्व स्थापित हुनेगरी पेशागत व्यवसायिकता विकास गर्नेतर्फ सुधारोन्मुख कदम अगाडि बढाउनु अत्यावश्यक भएको छ ।

९) सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा पेश्की तथा भुक्तानी र कार्यप्रगतिबीच तादाम्यता कायम गर्नेः

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको लागि प्रणालीको विकास गरी समग्र अभिलेख व्यवस्थापन गर्न नसक्दा पेश्की तथा भुक्तानी प्रवाह व्यक्तिगत मूल्यमान्यता र सोंचमा आधारित भएको अवस्थाको अन्त्य गर्न उपरोक्त उल्लेख भए बमोजिम प्रणालीको विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने । खरिद सम्झौताको व्यवस्थापनसंगै मोबिलाईजेशन पेश्की उपलब्ध गराउने विद्यमान पध्दतीमा सुधार गर्ने। सार्वजनिक निकायले हाल उपलब्ध गराउँदै आएको बीस प्रतिशत पेश्कीलाई निर्माण व्यवसायिले निर्माण कार्यको सम्झौताको जमानतमा बैङ्कबाट ऋणको रुपमा लिने र कार्यप्रगतिका

आधारमा भुक्तानी गर्दा बैङ्कमा ऋण तिर्दैजाने प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याउने । यसले एकातर्फ मोबिलाईजेशन पेश्कीको दुरुपयोग हुनबाट रोक्दछ भने अर्कोतर्फ मोबिलाईजेशन दिने निकायको प्रभाव र विचलनको रोकथाम हुने देखिन्छ । मोबिलाईजेशन पेश्की नलिई ऋणको उपयोग गर्नुपर्दा निर्माण व्यवसायिले ब्याजको अतिरिक्त व्ययभारको कारण समयमा कार्यसम्पादन गर्ने सम्भावना प्रभावकारी भई समयमा ठेक्का सम्पन्न हुने अवस्थाको सिर्जना समेत हुने देखिन्छ । ठेक्का प्रणालीका सबै प्रकारका भुक्तानीलाई कामको प्रगतिसंग सामञ्जस्यता कायम गरी प्रणालीमा अभिलेख रहने गरी भुक्तानी गर्दा दोहोरो र बढि भुक्तानी नियन्त्रण हुने मात्र नभई कार्यसम्पादन प्रभावकारिता समेत अभिबृध्दि हुने निश्चितता बढ्ने देखिन्छ । यसले वित्तीय र भौतिक प्रगति बीचमा सामञ्जस्यता कायम भई आर्थिक अनुशासन प्रबर्ध्दन हुने निश्चय गर्दछ ।

१०) नमुना कागजात तयारी र अनुगमन तथा नियमनका विभिन्न पक्षलाई यथार्थपरक बनाउनेः

तहगत सरकारका उच्च निकायदेखि कार्य सञ्चालनस्तरसम्म रहेको अनुगमनको जिम्मेबारी र प्राप्त नतिजालाई सामञ्जस्यता कायम गरी जिम्मेबार र जवाफदेही बनाउने । अपेक्षित नतिजा प्राप्त नभएको अवस्थामा सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी मात्र नभई अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने जिम्मेबारी समेत उत्तरदायि हुनुपर्ने भएमा मात्र सार्थक अनुगमन तथा मुल्याङ्कन हुने र निरन्तर सुधार भई सुधारलाई संस्थागत गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको पक्षमा अनुगमन गर्नुपर्ने संस्थागत कार्यक्षेत्रलाई स्पष्ट गरी कार्यान्वयनस्तरमा तथ्यपरक र सुधारोन्मुख अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने । अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई प्रणालीबध्द गरी पदाधिकारीको कार्यसम्पादन मूल्याकन र वृत्तिविकाससंग सामञ्जस्यता कायम गर्ने। नियमनकारी निकायको भूमिकाले कार्यसम्पादनमा ढिलाई भएको साथै काम नै नगर्ने प्रवृत्तिको विकास भएकोले व्यक्तिपरक नियमनलाई न्यूनिकरण गर्दै प्रणालीसंग आबध्द गराउने। नियमनकारी निकायको कारणले हुने नकारात्मक प्रभावलाई न्यूनिकरण गर्न कानूनी व्यवस्थामा जिम्मेबारी र जवाफदेहिता निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्ने । यसले विगतमा भएका विना कारण काम रोक्न आदेश दिने र लामो समय पश्चात विना कुनै कारवाही पुनः काम सञ्चालन गर्न तथा भुक्तानी गर्न आदेश दिने जस्ता गैरउत्तरदायि अभ्यासको अन्त्य गरी समयमा प्रभावकारी रुपमा कार्य सम्पादन गर्ने सकारात्मक वातावरणको निर्माण गर्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

११) सार्वजनिक निर्माण कार्यको बाँकी भुक्तानीको समस्या समाधान गर्नेः

वर्तमान समयमा चर्चाको विषय बनेको सार्वजनिक निर्माण कार्यको भुक्तानी बाँकी रहेको र सरकारले भुक्तानीको वातावरण तयार नगरेको विषय लज्जास्पद नै छ । यस्तो अवस्थाले एकातर्फ समयमा निर्माण कार्य सम्पन्न नभई आयोजनाको लागत बढ्ने र अर्कोतर्फ राज्यको विश्वास माथि

नै गम्भिर संकट उत्पन्न गर्दछ । यस विषयमा समयमा जिम्मेबार निकायको ध्यान पुग्न सकेमा ठूलो समस्या नरहेको र राज्यको हित प्रवर्ध्दन हुने गरी समाधान गर्न सकिने विकल्पहरु विद्यमान रहेको देखिन्छ । सार्वजनिक निर्माण कार्यको भुक्तानी बाँकीको अफबाहले गलत प्रवृत्ति प्रोत्साहित हुने अवस्थाको नियन्त्रण गर्नु समेत राज्यको दायित्वको रुपमा हरेको देखिन्छ। कामको प्राविधिक दृष्ट्रिकोणबाट हेर्दा सार्वजनिक निर्माणको भुक्तानी बाँकीको विषय बजारमा चलेको हल्लाभन्दा कम परिमाणको हुनुपर्दछ तथापि भुक्तानी व्यवस्थापन अपरिपहार्य विषय नै हो । राज्यले हाल तीन प्रतिशत ब्याजको हाराहारिमा आन्तरिक ऋण प्राप्त गर्न सक्दछ । तीन प्रतिशत ब्याज तिर्ने गरी लामो अवधिको ऋण लिएर तत्काल सार्वाजनिक निर्माण कार्यको बाँकी रकम भुक्तानी गर्नासाथ मूल्य अभिबृध्दि कर र अग्रिम आय कर गरी चौध पन्ध्र प्रतिशत तथा पाँच प्रतिशत धरौटीको रुपमा गरी करिव बीस प्रतिशत राज्यको कोषमा तत्काल आम्दानी हुन्छ । मोबिलाईजेशन पेश्की फछ्यौंटले राज्यको भुक्तानी अङ्कमा थप घटाउँछ । यसरी करिव पचहत्तर, असी प्रतिशत निर्माण व्यवसायिले लिने भुक्तानी रकमलाई सतप्रतिशत मान्दा त्यसको असी पञ्चासी प्रतिशत कामदार तथा मजदूर र निर्माण सामग्रीको भुक्तानीमा खर्च हुने रकम अर्थतन्त्र चलायमान हुनेगरी बजारमा फर्किन्छ । यसले उत्पादन र उत्पादकत्व अभिबृध्दि गर्न योगदान गर्दछ। समग्रमा यसरी बजारमा आउने रकमबाट मुल्यबृध्दि र मुद्रास्फितीको अर्थशास्त्रीय अवधारणा अनुरुप अर्थतन्त्रमा करिब दश प्रतिशत योगदान गर्दछ । यि समग्र पक्ष अध्ययन र विश्लेषण गर्दा सार्वजनिक निर्माण कार्यको बाँकी भुक्तानी भएको अवस्थामा तीन प्रतिशत ब्याज तिर्दा पैंतिश प्रतिशत अर्थतन्त्रमा योगदान पुग्ने, सार्वजनिक निर्माणले गतिशीलता हासिल हुने र राज्यको साख निर्माणमा अमूल्य योगदान पुग्ने विषय मनन गरी तत्काल भुक्तानी गरी समस्या समाधान गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

निश्कर्षः

गतिशील समयको प्रवहसंगै सुधार निरन्तर चलिरहने प्रकृया हो । समाजको अग्रगामी रुपान्तरण गरी समृध्द राष्ट्र निर्माण एवम् नागरिकको जीवनयापनमा गुणात्मक सुधारका लागि सबै प्रकारका विकासका आयामको जगको रुपमा सार्वजनिक निर्माण तथा पूर्वाधार विकास अपरिहार्य हुन्छ । सिमित स्रोतसाधनको परिचालन मर्फत उच्चतम प्रतिफल हासिल गर्न मितव्ययि र प्रभावकारी कार्यप्रणाली अत्यावश्यक हुन्छ। समयको कालचक्रसंगै कार्यपद्दती र प्रणालीमा समयानुकूल परिमार्जन अवश्यंभावी मानिन्छ। यसै अवधारणा अनुरुप सार्वजनिक खरिद ऐनमा समयानुकूल परिमार्जन गर्दै पद्दति र प्रणालीको रुपान्तरणका माध्यमबाट सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ। मानवीय ब्यवहार र सोंचलाई रुपान्तरण गर्न लामो समय लाग्ने र निरन्तरताको आवश्यकता पर्ने भएकोले आगामि सुधारको लागि मापदण्ड, सूचक र नतिजामा आधारित एवम् कार्यान्वयनको पक्षमा योगदान पुग्ने गरी प्रणाली विकास र कार्यान्वयनमा जोड

दिनु उपयुक्त र अपरिहार्य देखिन्छ। जिम्मेबार निकाय र पदाधिकारीबाट समयमै सुधारको पहल नगर्ने हो भने राज्यले गम्भिर चुनौतिको समाना गर्नु पर्नेमात्र नभई सरकार एवम् राष्ट्र र राष्ट्रियता प्रति नै आमनागरिकको वितृष्णा सिर्जना हुन्छ । यसर्थ उल्लेखित लगायतका समस्या उपर मनन चिन्तन गरी औंल्याएका लगायतका सुझावको कार्यान्वयन मार्फत सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनमा समसामयिक सुधार गरी सार्वजनिक निर्माण कार्यलाई अपेक्षित दिशामा गतिशील बनाउन र समृध्द नेपाल एवम् सुखी नेपालीको दीर्घकालिन परिकल्पना साकार हुनेगरी विकास निर्माणमा ध्यान पुर्याउन जागरुक बनाउने मार्गमा यो लेख समर्पित छ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपालको संविधान
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- आर्थिक कार्यविधी तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६
- आर्थिक कार्यविधी तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७
- बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५
- महालेखापरीक्षक कार्यालयको एकसठ्ठियौं बार्षिक प्रतिवेदन, २०८१
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको बार्षिक प्रतिवेदन, २०८०
- सोह्रौं योजना २०८१/८२ – २०८५/८६

नेपालमा बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा निकायगत भूमिका

✍ तारा प्रसाद पोखरेल ♦

विषय प्रवेश

बजेट भन्नाले कुनै निश्चित समय अवधिको आय र व्ययको अनुमानलाई बुझिन्छ। बजेट सरकारको कुनै वर्षको विस्तृत योजना समेत हो। बजेटमा अपेक्षित आम्दानी तथा प्रस्तावित खर्चको अनुमानको साथै प्रस्तुत अनुमानको माध्यमबाट गरिने कार्यहरु र सो का लागि उपलब्ध हुन सक्ने साधनहरु समावेश गरिएको हुन्छ ।

बजेट शब्दको ऐतिहासिक विकासक्रम हेर्दा फ्रेन्च भाषाको Bougtte बाट उद्गम भएको देखिन्छ। Bougtte को अर्थ छालाको थैली भन्ने बुझिन्छ। विश्वमा बजेटको शुरुवात् बेलायतबाट भएको मानिन्छ। बेलायतका अर्थमन्त्रीले छालाको थैलीमा बजेट सम्बन्धी कागजात राखी संसदमा बजेट प्रस्तुत गर्ने प्रचलन रहेको थियो। बेलायतमा सन् १७३३ मा प्रधानमन्त्री वालपोलले छालाको थैली खोली देशको आय व्ययको विवरण पेश गर्दा बजेट खोल्न लाग्यो भन्ने शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसै समयबाट देशमा बजेट प्रस्तुत गर्ने चलन आएको हो। संयुक्त राज्य अमेरिकामा बजेटको शुरुवात् सन् १९२१ बाट भएको हो भने भारतमा सन् १९४८ मा पहिलो पटक बजेट पेश भएको हो। त्यसैगरी नेपालमा वि.सं. २००८ साल माघ २१ गते पहिलो आधिकारिक बजेटको रुपमा अर्थमन्त्री सुवर्ण शमशेरबाट प्रस्तुत गरिएको थियो ।

नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ५९ अन्तर्गत बजेट तर्जुमाका सम्बन्धमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले निम्न अनुसारको अधिकार प्रयोग गर्दछनः

(१) आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको आर्थिक अधिकार सम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने छन्।

♦ वरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन

(२) संघले साझा सूचीका विषयमा र आर्थिक अधिकारका अन्य क्षेत्रमा प्रदेशलाई समेत लागू हुने गरी आवश्यक नीति, मापदण्ड र कानून बनाउन सक्नेछ।

(३) संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आ–आफ्नो तहको बजेट बनाउने छन् र प्रदेश र स्थानीय तहले बजेट पेश गर्ने समय संघीय कानून बमोजिम हुनेछ।

(४) संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग वा विकासबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ। त्यस्तो लाभको निश्चित अंश रोयल्टी, सेवा वा वस्तुको रूपमा परियोजना प्रभावित क्षेत्र र स्थानीय समुदायलाई कानून बमोजिम वितरण गर्नु पर्नेछ।

(५) संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा स्थानीय समुदायले लगानी गर्न चाहेमा लगानीको प्रकृति र आकारको आधारमा कानून बमोजिमको अंश लगानी गर्न प्राथमिकता दिनु पर्नेछ।

(६) वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुनेछ। त्यस्तो सहायता वा ऋण लिँदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी लिनु पर्नेछ।

(७) संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट घाटा व्यवस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ।

त्यसैगरी संबिधानको धारा ६० अन्तर्गत बजेट तर्जुमाका सम्बन्धमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले निम्न अनुसारको राजश्व स्रोतको बाँडफाँट गर्ने अधिकार प्रयोग गर्नेछनः

(१) आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्र भित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्नेछन्। तर साझा सूची भित्रको विषयमा र कुनै पनि तहको सूचीमा नपरेका विषयमा कर लगाउने र राजस्व उठाउने व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ।

(२) नेपाल सरकारले संकलन गरेको राजस्व संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई न्यायोचित वितरण गर्न व्यवस्था मिलाउनेछ।

(३) प्रदेश र स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने वित्तीय हस्तान्तरणको परिमाण राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिस बमोजिम हुनेछ।

(४) नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ।

(५) प्रदेशले नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठ्ने राजस्वलाई मातहतको स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा प्रदेश कानून बमोजिम वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने छन्।

(६) नेपाल सरकारले संघीय सञ्चित कोषबाट प्रदान गर्ने सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान वा अन्य प्रयोजनका लागि दिने विशेष अनुदान वितरण सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ।

(७) संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच राजस्वको बाँडफाँट गर्दा सन्तुलित र पारदर्शी रूपमा गर्नु पर्नेछ।

(८) राजस्व बाँडफाँट सम्बन्धी संघीय ऐन बनाउँदा राष्ट्रिय नीति, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रदेश र स्थानीय तहको स्वायत्तता, प्रदेश र स्थानीय तहको स्वायत्तता, प्रदेश र स्थानीय तहले जनतालाई पुर्याउनु पर्ने सेवा र उनीहरूलाई प्रदान गरिएको आर्थिक अधिकार, राजस्व उठाउन सक्ने क्षमता, राजस्वको सम्भाव्यता र उपयोग, विकास निर्माणमा गर्नुपर्ने सहयोग, क्षेत्रीय असन्तुलन, गरिबी र असमानताको न्यूनीकरण, बञ्चितीकरणको अन्त्य, आकस्मिक कार्य र अस्थायी आवश्यकता पुरा गर्न सहयोग गर्नुपर्ने विषयहरुमा ध्यान दिनुपर्नेछ ।

संविधानको धारा ११९ अन्तर्गत नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि संघीय संसद्का दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा देहायका विषयहरू समेत खुलाई राजस्व र व्ययको वार्षिक अनुमान पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

(क) राजस्वको अनुमान,

(ख) संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू र

(ग) संघीय विनियोजन ऐन बमोजिम व्यय हुने आवश्यक रकमहरू।

उक्त बमोजिम वार्षिक अनुमान पेश गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र त्यस्तो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पनि साथै पेश गर्नु पर्नेछ।

(३) नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले राजस्व र व्ययको अनुमान प्रत्येक वर्ष जेठ महिनाको पन्ध्र गते संघीय संसदमा पेश गर्नुपर्ने व्रयस्था रहेको छ।

कानुनी व्यवस्था

- मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्नुपर्ने
- स्रोतको अनुमान र खर्चको सीमा निर्धारण गर्नुपर्ने

- प्रस्तावित बजेटको सीमा र मार्गदर्शन पठाउनुपर्ने
- लेखा उत्तरदायी अधिकृतले बजेट तथा कार्यक्रम प्रस्ताव गरी योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा पठाउनुपर्ने
- प्रस्तावित बजेट तथा कार्यक्रम उपर योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा छलफल हुने
- प्रस्तावित बजेट तथा कार्यक्रमको मूल्याङ्कन, विश्लेषण र छलफलको आधारमा अर्थ मन्त्रालयले बजेट प्रस्ताव गर्नुपर्ने
- बजेट तथा कार्यक्रमको सिद्धान्त र प्राथमिकताको विवरण संघीय संसदमा पेश गर्नुपर्ने
- सम्भावित दायित्व तथा प्रतिवद्धता व्यवस्थापनको अभिलेख राखुपर्ने
- राजश्व र व्ययको अनुमान तयार गर्ने
- राजश्व र व्ययको अनुमान पेश गर्नुपर्ने
- घाटा बजेट पेश गर्न सक्ने
- समष्टिगत आर्थिक परिलक्ष्यको प्रक्षेपण
- आयोजनाको वर्गीकरण र आयोजना बैक

संस्थागत व्यवस्था

- व्यवस्थापिका संसद
- राष्ट्रिय योजना आयोग
- अर्थ मन्त्रालय
- क्षेत्रगत मन्त्रालय एवं केन्द्रीय निकायहरु
- स्रोत अनुमान समिति
- बजेट समिति

प्रक्रियागत व्यवस्था

- Line Ministry Budget Information System
- बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमाको लागि सीमा निर्धारण
- क्षेत्रगत मन्त्रालय तथा निकायहरुद्धारा बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा
- क्षेत्रगत मन्त्रालय तथा निकायहरुसँग बजेट तथा कार्यक्रममा छलफल

बजेट तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

- राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरु
- दिगो विकासका लक्ष्यहरुः सन् २०३० सम्मको समयसीमा
- आवधिक योजनाका उद्देश्य, प्राथमिकता र रणनीतिहरु
- उच्च मध्यम आयस्तरको मुलुकमा प्रवेश गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य
- सरकारले गरेका प्रतिबद्धताहरु
- सालबसाली रुपमा गर्नुपर्ने काम
- छिटो प्रतिफल दिने आयोजनाहरुलाई प्राथमिकता
- बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता फागुनमै प्रस्तुत गर्ने र त्यसमा आएका सुझावका आधारमा सरकारका नीति तथा कार्यक्रम र बजेट निर्माण गर्ने प्रणाली विकास गर्ने

बजेट तर्जुमा चरण

- बजेट आकार र सीमा निर्धारण (रा.यो.आ. र अर्थ मन्त्रालय, मंसिरको दोश्रो साताभित्र)
  - आयको आकार
  - खर्चको आकार
- बजेट सीमा र मार्गदर्शन पठाउने (रा.यो.आ. र अर्थ मन्त्रालय, सम्बन्धित मन्त्रालय, पुसको पहिलो साताभित्र)
  - मन्त्रालयगत सीमा निर्धारण गर्ने
  - मार्गनिर्देशन तयार गरी पठाउने
- मन्त्रालयबाट बजेट/कार्यक्रम प्राप्त गर्ने (MTEF समेत, फागुनको तेश्रो साताभित्र)
- बजेट कार्यक्रम प्रस्तुत र छलफल (वैशाखको पहिलो साताभित्र)
- बजेटलाई अन्तिम रुप दिने
- मन्त्रिपरिषदबाट बजेट अनुमोदन (जेठको दोश्रो साताभित्र)
- संसदमा बजेट प्रस्तुत, छलफल र अनुमोदन

बजेट तर्जुमा चरणमा निकायगत भूमिका

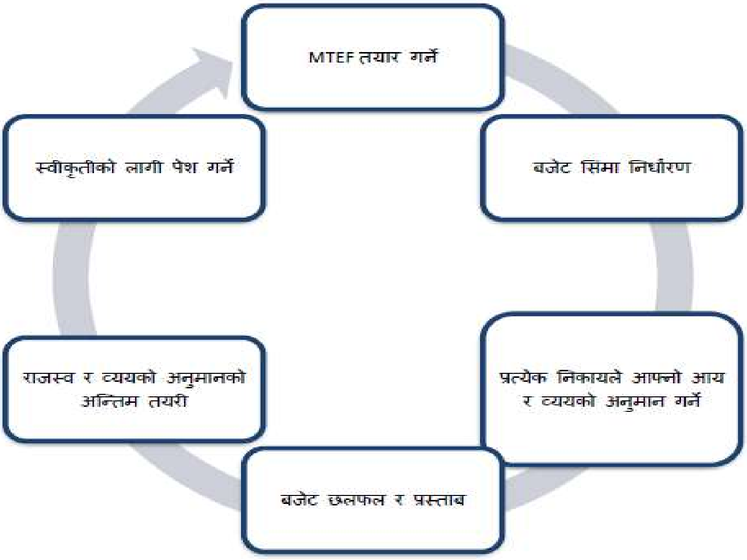

राष्ट्रिय योजना आयोग

- राष्ट्रिय योजना आयोगले अर्थ मन्त्रालयको समन्वयमा आगामी तीन वर्षमा उपलब्ध हुने स्रोत र खर्चको सीमाको पूर्वानुमान चालु आवको माघ १५ गतेसम्म गरीसक्नु पर्ने
- राष्ट्रिय योजना आयोगले मध्यमकालीन खर्च संरचनाको खाका तयार गर्दा समष्टिगत वित्त खाका, बजेट खाका लगायत माघ मसान्तसम्म तयार गर्नु पर्ने र बजेट सिलिङ तथा मार्गदर्शनको व्यवस्थापन समेत गर्नुपर्ने

राष्ट्रिय स्रोत अनुमान समिति

अर्थतन्त्रको आर्थिक परिसूचकहरुको विश्लेषण गरी समष्टीगत आर्थिक संरचना तयार, आगामी तीन आर्थिक वर्षहरुको बजेटको कुल सीमा प्रक्षेपण खर्च तथा स्रोतसहितको मध्यमकालीन खर्च संरचना सीमा निधार्रण र बजेटको कार्यान्वयन स्थितिको समीक्षा गरी आगामी आर्थिक वर्षको बजेट प्रक्षेपण गर्न देहाय बमोजिमको स्रोत समिति रहने व्यवस्था छ।

- राष्ट्रिय योजना आयोगको उपाध्यक्ष अध्यक्ष
- योजना आयोगको सदस्य सदस्य
- गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक सदस्य
- सचिव, अर्थ मन्त्रालय सदस्य

- महालेखा नियन्त्रक सदस्य
- सदस्य-सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोग सदस्य-सचिब

राष्ट्रिय स्रोत अनुमान समितिको कार्यहरु

- तीनै तहको खर्च, राजश्व, वैदेशिक सहायता र आन्तरिक ऋण परिचालनको वर्तमान अवस्था, बजेट कार्यान्वयनको समीक्षा गरी उपलब्ध हुन सक्ने स्रोतको आँकलन गर्ने
- आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र सरकारको नीति तथा कार्यक्रमको आधारमा आगामी तीन आर्थिक वर्षको खर्चको आवश्यकता आँकलन गर्ने
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक अवस्थाको समेत विश्लेषण गरी त्यसवाट राजश्व, वैदेशिक सहायता र आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न सक्ने प्रभाव आँकलन गर्ने
- राजश्व, वैदेशिक सहायता र आन्तरिक ऋण परिचालनको आँकलनको आधारमा कुल राष्ट्रिय स्रोत अनुमान र खर्चको आवश्यकता बीच सन्तुलन मिलाउने
- स्रोत अनुमान र खर्चको सीमा निर्धारण गरी सो समेतको आधारमा वित्त खाका तयार गर्ने
- कुल खर्चको सीमाभित्र मन्त्रालयगत खर्चको सीमा बाँडफाँड गर्दा देहायका क्षेत्रतर्फ बढी स्रोत सुनिश्चित गर्नुपर्नेः

  १. नेपाल सरकारको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

  २. राष्ट्रिय प्राथमिकता

  ३. नागरिकहरुको जीवनस्तर

  ४. रोजगारी बृद्धि

  ५. गरिवी न्यूनीकरण

- स्रोत अनुमान समितिले स्रोतको अनुमान गर्दा जनसंख्या र जनसांख्यिक बनावटको विश्लेषणका आधारमा समेत गर्नु पर्ने
- स्रोत अनुमान समितिले स्रोतको अनुमान गर्दाको अवस्था भन्दा बजेट तर्जुमाको अवस्थामा फरक परिस्थिति सिर्जना भएमा स्रोत र खर्चको सीमा पुनरावलोकन गर्न सक्ने
- स्रोत अनुमान तथा खर्चको सीमा निर्धारण सम्बन्धी प्रतिवेदन अर्थ मन्त्री समक्ष पेश गर्नु पर्ने।

बजेट समिति

बजेट मार्गदर्शन प्राप्त भएको ७ दिन भित्र केन्द्रीय निकायले मातहतको निकायलाई अवधि तोकेर बजेट तथा कार्यक्रम र मध्यमकालीन खर्च संरचना प्रस्ताव गरी मार्गदर्शन र ढाँचा सहित लेखी पठाउनुपर्ने।

कार्यालय

- कार्यालयले बजेट प्रस्ताव गर्दा आफ्नो कार्यालयबाट राजश्व उठ्ने भएमा सोको अनुमान समेत पेश गर्नु पर्ने छ।
- कार्यालयले बजेट तर्जुमा गर्दा निम्न आयोजनाहरुलाई बजेट प्रस्ताव गर्नु पर्ने छः

  राष्ट्रिय आयोजना बैंकमा प्रविष्ट भएको

  योजना आयोगबाट कार्यान्वयनको लागि स्वीकृत भएको

  अर्थ मन्त्रालयबाट स्रोत सुनिश्चितता सहित सहमति दिइएको बहुबर्षीय योजना
- कार्यालयले बजेट तर्जुमा गर्दा वैदेशिक सहायताबाट सञ्चालन गरिने कार्यक्रम वा आयोजनाको हकमा विदेशी सहायता सम्झौता भईसकेको वा अर्थ मन्त्रालयबाट सहमति प्राप्त कार्यक्रम वा आयोजनाको लागि मात्र बजेट प्रस्ताव गर्नु पर्ने।
- कार्यालयले बजेट प्रस्ताव गर्दा निम्न कार्यहरु प्रथम चौमासिकभित्र सक्ने गरी प्रस्ताव गर्नेः
  - प्राविधिक तथा अन्य जनशक्ति व्यवस्थापन
  - खरिद विधिको छनौट
  - लागत अनुमान तयार गर्ने
  - बोलपत्र आव्हान गर्ने
- कार्यालयले बजेट तर्जुमा गर्दा आगामी आवमा कार्यान्वयन गरिने आयोजना वा कार्यक्रमको लक्ष्य र कुल लागत, गत आवसम्मको प्रगति, चालु आवको लक्ष्य समेत समावेश गर्नु पर्ने।
- कार्यालयले बजेट, कार्यक्रम र मध्यमकालीन खर्च संरचना पठाउँदा सो साथ कार्यालयको चालु आवको प्रथम ६ महिनाको प्रगति विवरण समेत पठाउनु पर्ने।
- बजेट तर्जुमा गर्दा निम्न कार्यहरु बजेट मार्गदर्शनमा तोकिदिएकोमा सोही अवधिमा र नतोकिएकोमा अर्थ मन्त्रालयले तोकिदिएको समय सिमा भित्र सम्पन्न गर्नुपर्नेः
  - बजेट तथा कार्यक्रममा छलफल गर्ने

- बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने
- बजेट तथा कार्यक्रम पठाउने
- बजेट तथा कार्यक्रम मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणालीमा प्रविष्ट गर्ने

▪ बैदेशिक सहायताबाट सञ्चालित आयोजनाले वार्षिक कार्यक्रम तयार गरी तालुक विभाग र मन्त्रालयमा पेश गर्दा चालु आवको अन्त्य सम्म खर्च हुने र आगामी आवको लागि बाँकी हुने रकमको विवरण समेत पठाउनु पर्ने ।

बजेट समिति

मन्त्रालय वा निकाय अन्तर्गतको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा सम्बन्धी कार्यको समन्वय गर्न तथा खर्चको मापदण्ड निर्धारण गर्न लेखा उत्तरदायी अधिकृत वा निजले तोकेको अधिकृतको अध्यक्षतामा देहाय बमोजिमको एक बजेट समिति रहने व्यवस्था छः

▪ लेखा उत्तरदायी अधिकृत वा निजले तोकेको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको अधिकृत - अध्यक्ष
▪ प्रमुख, योजना तथा बजेट महाशाखा - सदस्य
▪ विभागीय प्रमुख, मातहत विभाग - सदस्य
▪ प्रमुख, आर्थिक प्रशासन शाखा - सदस्य
▪ प्रमुख, योजना शाखा - सदस्य सचिव

कार्यहरु

▪ मातहत कार्यालयबाट बजेट तथा कार्यक्रम र मध्यमकालीन खर्च संरचना खाका प्राप्त भएपछि लेखा उत्तरदायी अधिकृतले बजेट तथा कार्यक्रम तयार गरी अर्थ मन्त्रालय र योजना आयोगमा पठाउनु पर्ने
▪ प्रस्तावित बजेट तथा कार्यक्रम बजेट मार्गदर्शनका आधारमा रायोआ र अर्थ मन्त्रालयमा त्रैमासिक विभाजन सहित मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणालीमार्फत पठाउनु पर्ने
▪ अर्थमन्त्रालयमा हुने बजेट छलफलमा भाग लिन समितिको कुनै पदाधिकारीलाई तोक्ने

अर्थ मन्त्रालय

▪ सबै केन्द्रीय निकायबाट बजेट तथा कार्यक्रम प्राप्त भएपछि अर्थ मन्त्रालयले आवश्यक छलफल तथा विश्लेषण गरी बजेट तथा कार्यक्रमलाई अन्तिम रूप दिने

- अर्थ मन्त्रालयले मुलुकको आर्थिक स्थिति विचार गरी बजेट विवरणमा आवश्यक थपघट गर्न सक्ने
- बजेट विवरणमा आवश्यक थपघट गर्नुपर्ने भए सम्बन्धित केन्द्रीय निकायलाई सोही बमोजिम कार्यक्रम समायोजन गर्न लगाउनु पर्ने
- अर्थ मन्त्रालयले बजेट विनियोजन गर्दा बजेट खर्च गर्ने मापदण्ड समेत बनाउनु पर्ने
- अर्थ मन्त्रीबाट राजश्व र व्ययको अनुमान पेश गर्नु अगावै चालु बर्षको आर्थिक सर्भेक्षण पेश गर्नु पर्ने
- राजश्व र व्ययको अनुमान पेश गर्दा आवश्कता अनुसार घाटा बजेट पनि पेश गर्न सकिने
- घाटा बजेट पेश गर्दा घाटा पूर्ति गर्ने स्रोत परिचालनको स्पष्ट आधार समेत खुलाउनु पर्ने
- प्रशासनिक खर्च व्यहोर्नको लागि घाटा बजेट पेश गर्न नसकिने
- अर्थ मन्त्रालयले राजश्व र व्ययको विवरणमा देहायका कुराहरु समावेश गर्नु पर्नेः
  - अघिल्लो आवमा गरिएको राजश्वको अनुमान अनुसार राजश्व संकलन भए नभएको
  - ऋण, लगानी र दायित्व सम्बन्धी विवरण
  - आगामी तीन आर्थिक वर्षको राजश्व र व्ययको प्रक्षेपण
  - समष्टिगत आर्थिक स्थिति
  - कर वा गैरकरमा छुट दिएको विवरण
  - अघिल्लो आवको बैदेशिक सहायता प्रासिको विवरण ।

संघीय सरकारको राजश्वको अनुमान गर्दा गत वर्षको यथार्थ, चालु आवको संशोधित र आगामी आवको अनुमानित गरी प्रक्षेपण गरिएको हुन्छः

क) कर

- भन्सार
- अन्तःशुल्क
- मूल्य अभिबृद्धि कर
- संस्थागत आय कर
- व्यक्तिगत आय कर
- पारिश्रमिक कर

ख) गैर कर

- राहदानी शुल्क
- भिसा शुल्क
- पर्यटन दस्तुर
- सेवा शुल्क दस्तुर
- चिठठा/क्यासिनो
- दण्ड जरिवाना

ग) संघीय कानुन बमोजिमका अन्य कर र गैर कर

व्यय तर्फको अनुमान गर्दा निम्न अनुसारको व्यय अनुमान तयार गर्ने गरिन्छः

- **कार्यगत व्यय अनुमानः** सार्वजनिक सेवा, रक्षा, स्वास्थ्य, शिक्षा, शान्ति सुरक्षा, आर्थिक मामिला, वातावरण संरक्षण इत्यादि शिर्षकमा रकम विनियोजन गरी व्ययको अनुमान तयार गरिन्छ।
- **मन्त्रालयगत व्यय अनुमान**
- **खर्च शिर्षकगत व्यय अनुमान**
- **साधारण र विकास व्यय अनुमानः**
  - चालु बजेट
  - पूँजीगत बजेट
  - वित्तीय व्यवस्थाः ऋण दायित्वको सावाँ व्याज भुक्तानी

बजेट साथ पेश गरिने विधेयकहरु

- राजश्व र व्ययको अनुमान
- विनियोजन विधेयक
- आर्थिक विधेयक
- राष्टऋण उठाउने विधेयक
- ऋण तथा जमानत विधेयक

- पेश्की विधेयक
- मध्यमकालीन खर्च संरचना

बजेट तर्जुमामा देखिएका समस्या

- वास्तविकतामा आधारित स्रोत साधनको आँकलन र परिचालन हुन नसक्नु
- सरोकारवालाहरुको सहभागितामा विकास नीति अवलम्बन हुन नसक्नु
- आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना, वार्षिक कार्यक्रम र बजेटबीच तादाम्यता कायम हुन नसक्नु
- विनियोजन कुशलता नदेखिनु
- वित्तीय सुशासन कमजोर हुनु तथा सञ्चालन दक्षतामा कमी हुनु
- पर्याप्त गृहकार्य र छलफल बिना नै बजेट विनियोजन हुनु
- बजेट विनियोजन र कार्यान्वयन क्षमताबीच मेल नखानु
- आफ्नो कार्यक्षेत्र तथा जिम्मेवारी भन्दा बाहिर गई आयोजना तथा कार्यक्रममा बजेट विनियोजन गरिनु
- आयोजना तथा कार्यक्रममा दोहोरो तथा तेहोरोपना हुनु
- पूर्व तयारी बिनाका आयोजना तथा कार्यक्रमलाई बजेटमा राखिनु
- आयोजनाहरुको छनौट र प्राथमिकीकरणमा कम ध्यान दिईनु
- स्थानीय तहले निर्धारित समयमा नै बजेट तर्जुमा गर्न नसक्नु

बजेट तर्जुमा प्रणालीमा गरिएका पछिल्ला सुधारका प्रयास

- स्वचालित प्रणालीको विकास र कार्यान्वयन (LMBIS, FMIS, PLMBIS, TSA, PTSA, CGAS, SUTRA आदि)
- मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणालीमा प्रविष्टिको आधारमा स्वतः खर्च गर्ने अख्तियारी र कार्यक्रम स्विकृती हुने व्यवस्था,
- आयोजना बैंकमा प्रबिष्ट भएका आयोजनालाई मात्र बजेट प्रस्ताव गर्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था
- नतिजाप्रति उत्तरदायी तथा जिम्मेवार हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था

- बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा कार्यसम्पादन करार र सोको आधारमा पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरुलाई स्रोत सुनिश्चितता गर्ने गरिएको
- Online budgeting प्रणाली तीनवटै तहमा कार्यान्वयनमा आएको
- आर्थिक संकेत, वर्गीकरण र व्याख्यालाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुप लागु गरिएको

उपसंहार

बजेट सरकारको कुनै निश्चित समयको आय र व्ययको अनुमान हो। बजेटको शुरुवात् सन् १७३३ देखि बेलायतबाट भएको हो भने नेपालमा वि.सं.२००८ सालबाट शुरु भएको हो। बजेट तर्जुमाका विभिन्न चरणहरु रहेका हुन्छन् ती चरणहरु कार्यान्वयनका लागि नेपालको संविधान तथा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन नियमावलीमा नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था गरिएको छ। आगामी आर्थिक वर्षको बजेट र कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने प्रयोजनका लागि आगामी तीन वर्षमा उपलब्ध हुने स्रोत तथा खर्चको सीमाको पूर्वअनुमान माघ महिनाको १५ गतेभित्र निर्धारण गरीसकेपछि बजेट तर्जुमाको चरण शुरु हुन्छ र संसदबाट अनुमोदन एवं स्वीकृत भए पश्चात् कार्यान्वयन चरणमा प्रवेश गर्दछ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपालको संविधान, २०७२
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७
- बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५
- गत विगत वर्षका राजश्व पत्रिका

सार्वजनिक संस्थान र सञ्चालनको आगामी कार्यदिशा

✍ भविश्वर घिमिरे *

सारांश

आधारभूत वस्तु तथा सेवाको सर्वसुलभ, सुपथ र सहज रुपमा सर्वसाधारण जनतालाई उपलब्ध गराउने मुल ध्येयका साथमा स्थापना भएका सार्वजनिक संस्थानले व्यावसायिकता, सार्वजनिकता र स्वायत्तताको सिद्धान्तमा व्यावसायिक कुशलता प्रदर्शन गर्नुपर्ने मान्यता रहेको हुन्छ। तत्कालिन समय सन्दर्भको माग र आवश्यकता अनुसार स्थापना भएका संस्थानहरु निजीक्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक उपस्थिति, विश्वव्यापिकरणको प्रभाव, New Public Government को विकास, आर्थिक उदारीकरण, अर्थतन्त्रको संरचनात्मक रुपान्तरण र सरकारको भूमिका र कार्यक्षेत्रको कारण पुनर्संरचित हुदै हाल ४४ को संख्यामा रहेका छन् । हाल सार्वजनिक संस्थानले उद्देश्यात्मक, व्यावसायिक, व्यवस्थापकीय, संस्थागत सुशासन र कानूनी अस्पस्टताको कारण धेरै चुनौतीको सामना गर्नुपरेको छ । एकीकृत नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था, रणनीतिगत सुधार, पुनर्संरचना, व्यवस्थापकीय र संस्थागत सुशासनका क्षेत्रमा सुधार गर्दै समस्याको सामुहिक चिरफार र समाधानको दिगो उपाय खोज्नु अपरिहार्य भईसकेको छ । संस्थान स्थापनाको बर्षौ पुरा भई सक्दा समेत अपेक्षाकृत र तुलनात्मक रुपमा लाभ लिन नसकेको कारण संस्थानलाई अर्थतन्त्रको दरिलो खम्बा र निजीक्षेत्रको बलियो प्रतिस्पर्धी बनाउने गरी योजनाबद्ध काम गर्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना भईसकेको छ। नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको प्रवृति विश्लेषण, भोग्नुपरेका चुनौती, समस्या र आगामी स्वरुप र कार्यढाँचा समेतलाई यस लेखबाट उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी: आर्थिक उदारीकरण, संस्थागत सुशासन, अर्थतन्त्रमा योगदान, व्यवस्थापकीय र व्यवसायिकता।

पृष्ठभूमि

सरकारको स्वामित्व संचालन, व्यवस्थापन र नियन्त्रणमा रहेर राज्यको आर्थिक, सामाजिक एवम् पूर्वाधार विकासमा व्यवसायिक ढंगले सम्लग्न रहने निकाय सार्वजनिक संस्थान हुन् । नेपालमा पनि यस्तै ६ वटा क्षेत्रलाई समेटेर सार्वजनिक संस्थान संचालनमा रहेका छन् । आधारभूत वस्तु

* उपसचिव, प्रदेश प्रमुखको कार्यालय,लुम्बिनी प्रदेश

तथा सेवाको उत्पादन र आपूर्ति एवं रोजगारी सृजनाका लागि भनेर सार्वजनिक संस्थानको स्थापना गरिएको हो । आत्मनिर्भर र स्वाधीन अर्थतन्त्रको विकास, प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्द्धन, रोजगारी सिर्जना जस्ता उद्देश्य राखेर सार्वजनिक संस्थानको सुरुवात भएको भएता पनि अहिलेको अवस्था हेर्दा त्यो उदेश्य पुरा हुन सकेको भने देखिदैन ।

वि.सं. २०४९ सम्म ६६ वटा सार्वजनिक संस्थानहरू अस्तित्वमा थिए, तर विनिवेश नीति लागू गरेपछि अहिले ४४ वटा संस्थान संस्था अस्थित्वमा छन् र तीमध्ये ४१ वटा संस्थान सञ्चालनमा छन्। आर्थिक वर्ष २०७९।८० मा २६ वटा संस्थानले नाफा आर्जन गरेका छन् भने १५ वटा संस्थान घाटामा संचालन छन् । त्यस्तै ३ वटा संस्थानहरुको संचालनको कारोवार शुन्य रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७९।८० मा संस्थानको संचालन आय ६ खर्व ६१ अर्व १ करोड रहेको छ जुन अघिल्लो आर्थिक वर्ष भन्दा १४.८७ प्रतिशतले धेरै हो । अहिले सार्वजनिक संस्थानको प्रशासनिक खर्च करिब २४ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । संस्थानमा नेपाल सरकारको पूँजी लगानी ९२.१३ प्रतिशत र संस्थान तथा निजी क्षेत्रको लगानी ७.८७ प्रतिशत रहेको छ। नेपालको कुल ग्राहस्थ्य उत्पादन आयमा संस्थानको संचालन आयको अनुपात १२.२८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। आयकरमा संस्थानको योगदान ६.९७ प्रतिशत रहेको छ। संस्थानको संचित नाफामा १६.६८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। सातवटा संस्थानको बजार पूँजीकरणमा १८.३२ प्रतिशत हिस्सा रहेको छ। हाल ४४ वटा सार्वजनिक संस्थान मध्ये २० वटा संस्थान नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा र २४ वटा सस्थान अधिकांश स्वामित्वमा संचालित छन्। संस्थानले नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक विकास, पूर्वाधार क्षेत्र, अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको सहज व्यवस्थापन गर्दै महत्वपूर्ण योगदान पूर्याएको पाईन्छ। सार्वजनिक संस्थान संचालनका सम्बन्धमा नेपालमा मिश्रित प्रतिक्रिया रहने गरेको छ। संस्थान संचालन प्रतिको राज्यको ठोस र स्पस्ट धारणा समेत देखिदैन। संस्थान संचालनको उद्देश्य, कार्यप्रणाली, संस्था संचालनको संरचना, अपेक्षा र उपलब्धिका आधारमा एकरुपता समेत छैन भने प्रभावकारी कार्ययोजना समेत देखिदैन।

सार्वजनिक संस्थानको विगत ३ आर्थिक वर्षको केही सूचकहरुको आधारमा तथ्यांकीय विश्लेषण

सूचकहरु	**आ.व. २०७७/७८**	**आ.व. २०७८/७९**	**आ.व. २०७९/८०**
अस्थित्वमा रहेका संस्थान	४४	४४	४४
संचालनमा रहेका संस्थान	३५	४२	४१
लेखा परीक्षण गर्ने संस्थान	१६	२१	२०
नाफामा संचालित संस्थान	२२	२५	२६

नोक्सानमा संचालित संस्थान	१९	१७	१५
बन्द भएका/शुन्य कारोवार भएका संस्थान	७	२	३
कुल जिडिपीमा संचालन आयको अनुपात	९.७१	११.६७	१२.२८
आयकरमा योगदान प्रतिशतमा	६.२३	५.५९	६.९७

माथिको तालिका अनुसार केही संस्थान अस्तित्वमात्र बोकेर बसेका छन् भने त्यसको निजिकरण, खारेजी वा लिक्विडेशन गर्न सकिएको छैन । व्यवसायिक संस्थानहरु पनि धेरै जसो घाटामा संचालन भएको पाईन्छ । कुल जिडिपीमा संचालन आयको अनुपात क्रमश बृद्धि हुदै गएको छ भने आयकरमा संस्थानको योगदान पनि खास वृद्धि हुन सकेको देखिदैन। ५० प्रतिशत भन्दा कम सार्वजनिक संस्थानले पछिल्लो पाँच बर्षमा अन्तिम लेखा परीक्षण समेत गराएको देखिदैन । शुन्य कारोवार भएका संस्थान पनि आ. व. २०७८।७९ को तुलनामा आ. व. २०७९।८० मा बढेको देखिन्छ । यसरी उल्लेखित संक्षिप्त सूचकका आधारमा समेत हेर्दा सार्वजनिक संस्थानको संचालन र व्यवस्थापन स्थापनाको उदेश्य अनुसार हुन सकेको देखिदैन ।

सार्वजनिक संस्थानको संचालनका चूनौतीहरु

सामाजिक, आर्थिक तथा पूर्वाधारका क्षेत्रमा उल्लेख्य सहयोग र महत्वपूर्ण जिम्मेवारी सहित स्थापना भएका सार्वजनिक संस्थानले समय सन्दर्भ अनुसार धेरै चुनौती र कठिनाईको सामना गर्नुपरेको छ। संस्थागत तथा संरचनात्मक समस्या, निजी क्षेत्र सँगको प्रतिस्पर्धामा कमी, आर्थिक उदारीकरण, विश्वव्यापीकरणको उदय, New Public Government को विकास र विस्तार लगायतको कारणले संस्थान संचालनमा चुनौतीहरु रहेको देखिन्छ।

क) उद्देश्गत चुनौती

उद्दमशिलता र सार्वजनिक हितलाई संगसंगै लैजानु चुनौतीपूर्ण छ । नागरिक हित तथा कल्याणले व्यवसायिक मर्मलाई संबोधन गर्न सक्दैन । सार्वजनिक हित वा उद्यमशिलता र व्यवसायिकतामा दुवैलाई व्यवस्थापन गर्नु मुख्य मुद्धाको विषय हो ।

ख) व्यवस्थापकीय चुनौती

सार्वजनिक संस्थानमा अधिकांश हिस्सा सरकारको रहेको छ भने व्यवस्थापन र संचालन छुट्टै कानूनबाट गरिएको छ। सरकारी प्रकृयाको अनुसरण गर्दै व्यवसायिक स्वायत्तता निर्वाह चुनौतीपूर्ण छ। पूर्ण स्वायत्ततताबाट व्यवस्थापकीय निर्णय गर्न नपाउनुले संस्थान संचालन चुनौतीपूर्ण छ ।

ग) व्यवसायिक चुनौती

अत्यावश्यक, सार्वजनिक, एकाधिकार रहेका वस्तु तथा सेवाको गुणस्तरीय रुपमा उत्पादन तथा वितरण गर्दै आम नागरिक सन्तुष्टि प्रदान गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । सरकारी विधि, प्रकृया र कानूनको अनुसरण गर्दै व्यवसायिक दक्षता बढाई प्रतिस्पर्धी बनाउनु चूनौतीपुर्ण छ ।

घ) विनिवेश भएका संस्थानको चुनौती

संस्थान विनिवेश सुरु भएको तीन दशक पुग्दा सम्म पनि कतिपय संस्थानको निजीकरण प्रकृया अझै टुंगोमा पुग्न सकेको छैन। हाल पनि बन्द भएका/शुन्य कारोवार भएका संस्थान अस्तित्वमा रहेकोले यसलाई व्यवस्थापन गर्नु चूनौतीपूर्ण भएको छ । लिजमा दिएका संस्थानको पनि ठुलो रकम प्राप्त हुन सकेको छैन। विनिवेश भएका संस्थानको विवाद निरुपण हालसम्म समेत हुन सकेको देखिदैन। नेपालमा सार्वजनिक संस्थान सुधारको क्रममा सरकारले कानुनी प्रक्रिया पूरा गरी केही संस्थानहरू खारेज गर्ने निर्णय गरे पनि यसमा पर्याप्त प्रगति देखिएको छैन। हालसम्म ३० संस्थानमध्ये १२ वटा खारेज गर्ने निर्णय भए पनि कृषि चुन उद्योग लिमिटेड मात्र कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयबाट खारेजी प्रक्रिया पूरा भएको छ। बाँकी संस्थानहरूको खारेजी गर्ने कानुनी प्रक्रिया अझै बाँकी नै छ।

खारेजी गरिएको संस्थानहरूलाई निजी क्षेत्रलाई जिम्मा दिन, पुनः सञ्चालनमा ल्याउन, तिनका ट्रेडमार्क र ब्रान्ड बिक्री गर्न तथा जग्गा सरकारको स्वामित्वमा ल्याउने योजना अघि सारिए पनि ती योजना कार्यान्वयनमा जान सकेका छैनन्। रोजगारी र उत्पादन वृद्धि गर्ने उद्देश्यले निजीकरण गरिए पनि ती संस्थानहरूको विकास अपेक्षित रूपमा हुन सकेको देखिदैन।

ङ) संस्थागत सुशासनको चुनौती

कर्मचारी तथा वित्त व्यवस्थापन पनि संस्थानको चूनौतीको विषय बन्दै आएको छ । अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको लेखामान प्रयोग हुन सकेको छैन भने लेखापरीक्षणको अवस्था समेत निकै कमजोर देखिन्छ ।नेतृत्व छनोटमा भएको तीब्र राजनीतिकरणले पनि संस्थान समस्यामा फसेको देखिन्छ ।संस्थानको समग्र सुशासन व्यवस्थापनको उत्तरदायित्वमा बेलावखत प्रश्न उठ्ने गरेकोले पनि यसको यथोचित व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण हुदै गएको छ ।

च) कानूनी एकरुपताको चुनौती

हाल अस्थतित्वमा रहेका सार्वजनिक संस्थान विभिन्न ऐन बाट संचालित छन् तर एउटै प्रकृति र मात्रामा उपलब्धीको खोजी गर्नु चुनौतीपूर्ण छ। सबै जसो ऐनमा भएको व्यवस्थामा एकरुपता छैन तर पनि उस्तै नजिजाको अपेक्षा गरिएको छ ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थान संचालनमा रहेका समस्याहरु

अत्यावश्यक वस्तु वा सेवाहरूको उत्पादन तथा वितरण गर्ने, बजारमा कृत्रिम अभाव, कार्टेलिङ, सिन्डिकेट र कालोबजारी नियन्त्रणमा सार्वजनिक संस्थानहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने भए पनि तिनीहरूले उपभोक्ताको आवश्यकता र अपेक्षा अनुरूप काम गर्न नसकेको गुनासो उठेका छ।

- सार्वजनिक संस्थानलाई व्यवस्थित रुपमा संचालनको लागी एकीकृत कानूनी व्यवस्था भएन।
- छरिएका ऐन तथा कानूनबाट उस्तै नतिजाको अपेक्षा गरियो ।
- स्पस्ट उदेश्यको अभाव कायमै रहनु।
- अधिक कर्मचारी तर न्यून क्षमता हुनु ।
- ट्रेड यूनियनको चर्को हस्तक्षेप र दादागिरी ।
- संचालक समितिको असिमित अधिकार ।
- नयाँ प्रविधिको खोजी र लगानीमा न्यून चाँसो हुनु ।
- उद्यमशिलता र व्यावसायिक क्षमता विकास गर्न सकिएन ।
- व्यवसायिक कुशलता, वित्तिय दक्षता, गुणस्तरीय सेवा प्रवाह, उद्यमशिलतामा निरन्तर ह्रास आउने गरेको।
- सार्वजनिक संस्थानको प्रशासनिक खर्चमा वृद्धि हुनु ।
- संचालन आयको बढोत्तरीका अनुपातमा आयकरमा योगदान हुन सकेको छैन ।
- संस्थानको वर्गिकरण गरी सरकार संलग्न हुनुपर्ने वा हुनु नपर्ने संस्थानको एकिन नहुनु ।
- संस्थानलाई व्यसायिकता वा उद्यमशिलता वा नाफा वा सेवा वा गुणस्तरीयता वा प्रतिस्पर्धा कुन सोँचका आधारमा संचालन गर्ने हो स्पष्ट गर्न सकिएन ।
- अनुगमन तथा मुल्यांकनको एकीकृत कार्यविधि तर्जुमा गर्न गरिएको छैन।
- सेवा, सुविधा र बोनस उत्पादन र प्रतिफलमा आधारित छैनन् ।
- संस्थान संचालनको संचालन योजना र कार्यान्वयन ढाँचा तर्जुमा गर्न नसकिनु।
- सार्वजनिक संस्थानको स्वेतपत्र हालसम्म पनि जारी हुन नसक्नु ।
- संस्थानको रणनीतिक सुधार योजना नहुनु ।
- दीर्घकालीन व्यावसायिक योजना तथा त्यसको सफल कार्यान्वयनको अभाव हुनु ।

- संस्थान संचालनको मोडालिटीको पहिचान र तर्जुमा गर्ने सकिएन।
- बन्द भएका र निस्क्रिय रुपमा रहेका संस्थानको सम्पत्तिलाई प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा उपयोग गर्नेगरी संचालन ढाँचा तयार नहुनु ।
- वित्तीय अनुशासन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर रहनु ।
- कुन संस्थान सरकारले संचालन गर्ने, कुन निजीकरण गर्ने, कुन खारेजी गर्ने लगायतको तयारी र तथ्यपरक अध्ययन नहुनु ।
- विभिन्न मन्त्रालय अन्तर्गत छरिएर रहेका संस्थानको बीचमा एउटै मापदण्ड लागू नहुनु ।
- आवश्यकता, सान्दर्भिकता र कार्यप्रकृतिका आधारमा एक आपसमा गाभ्ने, संचालन गर्ने, विनिबेश गर्ने, निजिकरण गर्ने वा छुट्टाउने नीति कार्यान्वयन गर्ने तर्फ चासो नदेखिनु ।
- तहगत सरकारको अपनत्व र स्वामित्व हुने गरी साझेदारी ढाँचा र सार्वजनिक निजी साझेदारी मोडल अबलम्बन गर्न नसक्नु।
- बोर्ड सदस्यको लाभ केन्द्रित व्यवहार र निर्णय हुने गरेको ।
- संचालन, खारेजी, पुन संचालन, बहिर्गमन सहितको कार्ययोजना तयार नहुनु ।
- संचालन तथा व्यवस्थापनमा सुशासनको संस्कृति विकास गर्न नसकिनु ।
- अध्यक्ष वा कार्यकारी प्रमुख वा व्यवस्थापक नियुक्ति पूर्ण प्रतिस्पर्धात्मक र दुरदर्शी वनाउन नसकिनुका अलावा राजनीतिक हस्तक्षेप हावी हुनु ।
- संस्थानमा संचालकको आचारसंहिता नहुनु ।
- संचालक समिति र कार्यकारी प्रमुखको कार्यक्षेत्र र भूमिकाको स्पस्ट किटानी हुनुपर्नेमा भएको नदेखिनु ।
- संस्थानको कमजोर लेखा परीक्षणलाई नियमित र व्यवस्थित गर्न नसकिनु ।
- नतिजामुलक व्यवस्थापन शैली अबलम्वन गर्न नसकिनु ।
- एकीकृत मानव शंसाधन योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन नसक्नु ।
- निजिकरण गरिएका र समस्याको समाधान हुन नसकेका संस्थानको लागि विवादको अध्ययन विश्लेषण गरी यथोचित समाधान गर्न नसक्नु।
- तत्काल निजीकरण सम्भव नभएका र नोक्सानमा संचालन भएका संस्थानको वास्तविक समस्या पहिचान गरी त्यसको निराकरण गर्ने व्यवस्थापन र कार्यक्षमतामा सुधार गर्ने तर्फ चाँसो नदेखिनु।

सार्वजनिक संस्थान संचालनको आगामी मार्गचित्र

सार्वजनिक संस्थानले भोगिरहेका समस्या तथा चुनौतीलाई सम्बोधन गर्दै संस्थानको समग्र सुधार अहिलेको आवश्यकता हो । हाल सार्वजनिक संस्थानहरूले आफ्ना उद्देश्यहरू पूरा गर्ने क्षेत्रगत समस्या तथा चुनौतीहरू सामना गरिरहेका छन्। यी समस्याहरू समाधानका लागि एकीकृत नीतिगत तथा कानूनी सुधार, रणनीतिक पुनर्संरचना, र संस्थागत सुधार अपरिहार्य भइसकेको छ। वर्षौं बितिसक्दा पनि उठेका सवाल र नागरिक अपेक्षाअनुरूप उपलब्धि हासिल गर्न नसक्दा सार्वजनिक संस्थानहरूलाई आर्थिक विकासको बलियो आधारस्तम्भ र निजी क्षेत्रका प्रतिस्पर्धीका रूपमा सुदृढ बनाउन योजनाबद्ध प्रयास आवश्यक छ। मुख्य रुपमा नीतिगत तथा कानूनी, रणनीतिगत सुधार, पुनः संचालन र पुनर्संरचना, व्यवस्थापकीय र संस्थागत सुशासनका क्षेत्रमा सुधार जरुरी रहेको छ ।

- सबै सार्वजनिक संस्थानलाई व्यवस्थित रुपमा संचालन गर्ने गरी छाता ऐन तर्जुमा गर्नु पर्ने ।
- आधारभूत र गैर आधारभुत कार्यको वर्गिकरण गरी सरकार संलग्न हुनुपर्ने र निजीकरण वा अन्य मोडालीटी बाट संचालन गर्न सकिने संस्थानको एकिन हुनुपर्ने ।
- संस्थानलाई व्यसायिकता वा उद्यमशिलता वा नाफा वा सेवा वा गुणस्तरियता वा प्रतिस्पर्धा हुन सोंचका आधारमा संचालन गर्ने हो ? स्पस्ट हुनुपर्दछ ।
- संस्थानको संचालन र व्यवस्थापन गर्ने गरी अनुगमन तथा मुल्यांकनको एकीकृत कार्यविधि तर्जुमा गर्नुपर्ने ।
- सामाजिक आर्थिक सन्दर्भको विश्लेषण गरी संस्थान संचालनको कार्यसंचालन योजना र कार्यान्वयन ढाँचा तर्जुमा गर्नुपर्ने ।
- सार्वजनिक संस्थानमा सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रबाट हुने लगानीको व्यवस्थापन सम्बन्धमा संस्थान लगानी नीति तर्जुमा गर्नुपर्ने ।
- सार्वजनिक संस्थानको स्वेतपत्र जारी गर्ने र सो को आधारमा उद्देश्य लक्ष्य र कार्यक्षेत्रमा पूनर्संरचना गर्ने ।
- संस्थानको रणनीतिक सुधार योजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने ।
- संस्थान संचालनको उपर्युक्त मोडालिटीको पहिचान र तर्जुमा गर्ने ।
- संस्थानमा निजी क्षेत्रका नविनतम असल अभ्यास, उद्यमशिलता र प्रतिस्पर्धी क्षमता तथा व्यवसायिकता लाई अनुसरण गर्ने ।

- बन्द भएका र निस्क्रिय रुपमा रहेका संस्थानको सम्पत्तिलाई प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा उपयोग गर्नेगरी संचालन ढाँचा तयार गरी लागु गर्ने ।
- कुन प्रकृतिका क्षेत्र र विषय सम्बन्धी संस्थानहरु कसरी कसले संचालन गर्ने हो, मोडालीटी तय गर्ने।
- कुन संस्थान सरकारले संचालन गर्ने, कुन निजीकरण गर्ने, कुन खारेजी गर्ने लगायतको तयारी र अध्ययन गर्नुपर्ने ।
- सार्वजनिक संस्थानको कार्यसम्पादन स्तर व्यावसायिकता र समग्र सक्षमताको नियमित अध्ययन र विश्लेषण गरी सुधारको कदम चाल्नुपर्ने ।
- संस्थानको प्रकृति अनुसार व्यावसायिक कार्यकुशलता विस्तारकालागि सार्वजनिक निजी साझेदारी मोडल अवलम्बन गर्ने ।
- संस्थानको प्राथमिकता निर्धारण र वर्गिकरण गरी संचालन ढाँचा तय गर्ने ।
- आवश्यकता, सान्दर्भिकता र कार्यप्रकृतिका आधारमा एक आपसमा गाभ्ने, संचालन गर्ने, विनिबेश गर्ने, निजिकरण गर्ने वा छुट्टाउने नीति कार्यान्वयन गर्ने ।
- तहगत सरकारको अपनत्व र स्वामित्व हुने गरी साझेदारी ढाँचा र सार्वजनिक निजी साझेदारी ढाँचा अबलम्बन गर्ने।
- संचालन, खारेजी, पुन संचालन, बहिर्गमन सहितको कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- संचालन तथा व्यवस्थापनमा सुशासनको संस्कृति विकास गर्ने ।
- लक्ष्य, कार्यसम्पादन र नतिजा विचमा तादात्म्यता कायम गर्ने ।
- अध्यक्ष वा कार्यकारी प्रमुख वा व्यवस्थापक नियुक्ति पूर्ण प्रतिस्पर्धात्मक र दुरदर्शी कार्य योजना र गन्तव्ययुक्त योजना सहित गर्नुपर्ने ।
- संस्थानमा संचालकको आचारसंहिता र सदाचार नीति तर्जुमा गर्ने ।
- कार्यसम्पादनमा स्वायत्तता र जिम्मेवारीको प्रयाप्त व्यवस्था गर्ने ।
- संस्थानको कार्यकारी प्रमुखसँग कार्यसम्पादन करार गर्ने ।
- संचालक समिति र कार्यकारी प्रमुखको कार्यक्षेत्र र भूमिकाको स्पस्ट किटानी हुनुपर्ने ।
- सदाचारीता, नैतिकता प्रबर्द्धन गर्ने तथा स्वार्थको द्धन्द हुने निर्णयमा सहभागी नहुने ।
- संचालन व्यवस्थापन योजना तयार गरी संभावित व्यवस्थापकीय र प्रविधिगत जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।

- संस्थानहरूको प्रगति नियमित रूपमा मापन गर्ने।
- व्यावसायिक योजना र कार्यबोझको आधारमा नयाँ संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गर्ने ।
- कार्यसम्पादनलाई कर्मचारीको वृति विकास, उत्प्रेरणा र सेवा सुविधासँग आवद्ध गर्ने ।
- संस्थानको कमजोर लेखा परीक्षणलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने ।
- अन्तराष्ट्रिय लेखामान अनुरुप लेखाप्रणाली विकास गर्ने तथा संस्थानको एकीकृत वित्तिय प्रतिवेदन तयार गर्ने प्रणाली विकास गर्ने ।
- आर्थिक दायित्व र नोक्सानी व्यहोर्ने खालको कुनै पनि कोष खडा नगर्ने ।
- संस्थानलाई व्यवसायिक र प्रतिस्पर्धी बनाउन रणनितिक साझेदारी गर्ने ।
- सेवा र उत्पादनमा उच्च गुणस्तर कायम गर्न विद्युतीय अभिलेख तथा सूचना प्रणाली अबलम्बन गर्ने ।
- नतिजामुलक व्यवस्थापन शैली अबलम्वन गर्ने ।
- नतिजा मुल्यांकनका परीसूचक तयार गरी कार्यसम्पादन मापन गर्ने प्रणालीको सुरुवात गर्ने ।
- नवप्रवर्तन, व्यावसायिकता विकास र कार्य उत्कृष्टतामा जोड दिने ।
- एकीकृत मानव शंसाधन योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
- प्रविधिगत ज्ञानको विकास र विस्तारलाई उच्च महत्व दिदै संस्थान संचालनमा आवद्ध गर्ने ।
- निजिकरण गरिएका र समस्याको समाधान हुन नसकेका संस्थानको लागि विवादको अध्ययन विश्लेषण गरी यथोचित समाधान खोज्ने ।
- निजीकरणको शर्त अनुसार संचालन अवस्थाको अनुगमन गरी प्रतिवदेन गर्ने र सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने ।
- बक्यौता रहेको तथा बाँकी रहेको दायित्वको कानून अनुसार राफसाफ गर्ने ।
- संस्थानको आर्थिक क्षमता तथा व्यवस्थापकीय अधिकार निजी स्तरमा हस्तान्तरण गरी निजी क्षेत्रको पुँजी, सीप र अनुभवको सक्षम परिचालनद्वारा संस्थानहरूलाई बजार शक्तिसँग प्रतिस्पर्धा गराई मुनाफामा सञ्चालन गर्ने प्रणाली विकास गर्ने ।
- तत्काल निजीकरण सम्भव नभएका र नोक्सानमा संचालन भएका संस्थानहरूको वास्तविक समस्या पहिचान गरी त्यसको निराकरण गर्ने व्यवस्थापन र कार्यक्षमतामा सुधार गर्ने ।

सरकारले सम्पूर्ण सार्वजनिक संस्थानहरूको आवश्यकता, औचित्य, र आर्थिक तथा वित्तीय पक्षको विस्तृत विश्लेषण गरी ती संस्थानहरूलाई विद्यमान ढाँचामा सञ्चालन गर्ने, पुनःर्संरचना गर्ने, सरकारी

स्वामित्वबाट विनिवेश गर्ने वा बन्द गर्ने भन्ने विषयमा स्पष्ट पहिचान गरी सोहीअनुसार कार्यान्वयन गर्न नीति तथा कार्यक्रम तथा बजेट मार्फत प्रतिबद्धता गर्दै आएको भएपनि व्यवहारमा त्यसलाई लागू गर्न सकिएको छैन।

निष्कर्ष

सार्वजनिक संस्थान सुधारका लागि दीर्घकालीन सोच, स्पष्ट योजना, र सशक्त कार्यान्वयन आवश्यक छ। नीति र कानुनी सुधार, सुव्यवस्थित नेतृत्व र व्यवस्थापन, डिजिटलीकरण र प्रविधिको उपयोग, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुधार, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुधारका माध्यमबाट सार्वजनिक संस्थानमा हाल भोग्नुपरेको समस्याको प्रभावकारी समाधान गर्न सकिन्छ। सरकारको कार्यक्षेत्र र भूमिकालाई छरितो र सशक्त बनाउदै अत्यावश्यक र एकाधिकार भएका वस्तु र सेवाको सहज र सर्वसुलभ उपलब्धताको लागि ठोस नीति र कार्यन्वयन योग्य ढाँचा तर्जुमा गरिनु पर्दछ । नीतिगत, संरचनागत, र व्यवस्थापकीय सुधारमार्फत सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापनलाई चुस्त बनाउनु अहिलेको आवश्यकता हो। हाल सञ्चालनमा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यसम्पादन समग्रमा सुधारोन्मुख देखिए पनि अपेक्षाकृत नभएकोले अझ चुस्त, उत्पादनमूलक, जिम्मेवार, प्रतिष्पर्धी, उद्यमशिल, पारदर्शी र जवाफदेही बनाउन आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान (२०७२)
- पन्ध्रौ योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग
- सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा प्रतिवेदनहरु, अर्थ मन्त्रालय
- विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित लेखकका आलेखहरू

मूल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासनः सहकारी क्षेत्र सुधारको अभिन्न रणनीति

✍ तोमनाथ उप्रेती ♦

सार

सहकारीमा मुल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासन कमजोर हूँदा सहकारी क्षेत्र नै संकटग्रस्त हुँदै गइरहेको अवस्था विधमान छ ।मुल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासनको ढाँचाभित्र संस्था सञ्चालन प्रकृयामा अवलम्वन गरिएका प्रक्रियाहरू, बिभागीय निर्देशनहरु, सहकारीका मुल्य मान्यता र सिद्धान्तहरु पर्दछन् । सहकारीको पवित्र मुल्य मान्यता र आदर्श विपरित समुह र सदस्य भन्दा वाहिर वैकिङ प्रणाली अनुरुप वचत संकलन तथा कर्जा प्रवाह गर्दै अत्यन्त ठूलो परिमाणमा वचत परिचालन तथा विना धितो ठूलो परिमाणमा ऋण लगानी गर्ने, घर जग्गा कारोवार, शेयर खरिद विक्री जस्तो कारोवार वा अत्यन्त ठूलो लगानीका परियोजना निर्माण जस्ता कार्यमा सहकारीको संलग्नता वढ्न जाँदा यस क्षेत्रमा समस्याहरु पनि वृद्धि हुँदैगएका छन। हाल समस्याग्रस्त देखिएका सहकारी सञ्चालकहरुले अनियमित रुपमा सहकारीको वचत रकम हिनामिना गरी सम्पर्क विहिन भई वस्ने र कार्यालयबाट वचतकर्ता सदस्यहरुलाई चाहिएको वेला वचत फिर्ता गर्न नसक्ने कारण सहकारीप्रति आम सर्वसाधारणको विश्वास क्रमशः खस्कदै गएको अवस्था विधमान छ । सहकारी संस्थाले सर्वप्रथम आफ्नो निकायमा पूर्णतः मूल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासन र सदाचारिताको नीति अख्तियार गरी यसलाई देशव्यापी अभियानमा रूपान्तरित गर्नुपर्छ ।

शब्द कुञ्ज

संस्थागत सुशासन , संस्थागत मूल्य प्रणाली, समुदाय प्रतिको सरोकार, सहकारी सिद्धान्त, सदाचार र सुशासन

विषय प्रवेश

नेपालमा सहकारी क्षेत्र दिनानुदिन संकटग्रस्त हुदै गइरहेको बिषय सहकारी बिभागमा बचत रकम फिर्ताको लागि गुनासो गर्न आएका बचतकर्ताहरुको भिडबाटै प्रष्ट हुन्छ । नियामक निकायहरुको सहकारी नियमन कमजोर हुँदा सहकारीमा ठगीका घट्नाको ग्राफ उकालो लागेको सहकारी संस्था

♦ उपसचिव, लेखा

वचत रकम दुरुपयोग छानविन समितिको प्रतिवेदन, २०८१ले प्रष्ट पारेको छ ।सहकारीमा मुल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासन कमजोर हूँदा सहकारी क्षेत्र नै संकटग्रस्त हुँदै गइरहेको अवस्था विधमान छ। सहकारी संस्थाहरुको विश्वव्यापी मुल्य मान्यता र सिद्धान्त बमोजिम सहकारीहरु सञ्चालन गर्नु नै मुल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासन हो । जसमा सहकारी संघ संस्थाहरूले उत्तरदायित्व, पादर्शीता, सहभागिता जस्ता तत्वहलाइ निर्णय प्रकृयामा उच्च अभ्यास गरेका हुन्छन् । मुल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासनको ढाँचाभित्र संस्था सञ्चालन प्रकृयामा अवलम्वन गरेका प्रक्रियाहरू, बिभागीय निर्देशनहरु, सहकारीका मुल्य मान्यता र सिद्धान्तहरु पर्दछन्। सहकारीका मुल्य मान्यताहरुको परिपालनाको नगर्नेको ग्राफ बढ्दो छ ।सहकारी क्षेत्रमा सुशासन हराउँदै गएको अवस्था विधमान छ । सहकारी क्षेत्रमा सदाचार र सुशासनको ठुलो महत्व छ। यो महत्व नवुझ्नाले सहकारी क्षेत्रमा संकटको वादल मडारिरहेको अवस्था विधमान छ ।अहिले सहकारीमा देखिएको मुख्य समस्या नै संस्थागत सुशासनको अभाव हो ।

सहकारीमा सुशासन

सहकारीका आधारभूत मुल्य र मान्यता एवं विधिबाट सञ्चालन भएका सहकारीहरुले आफ्नो उद्देश्य अनुसार आफ्ना सदस्यहरुलाई विभिन्न किसिमका सेवा प्रदान गर्दै आएका पनि छन। ठूलो संख्यामा सदस्यहरुलाई संगठीत गर्दै स्रोत परिचालन, उत्पादनमा योगदान र रोजगारी सिर्जना गरेका छन। छरिएको पूँजी परिचालन मार्फत आर्थिक उत्थानमा योगदान दिएका छन। तर सहकारीको पवित्र मुल्य मान्यता र आदर्श विपरित समुह र सदस्य भन्दा वाहिर गइ वैकिङ प्रणाली अनुरुप वचत संकलन तथा कर्जा प्रवाह गर्दै अत्यन्त ठूलो परिमाणमा वचत परिचालन तथा विना धितो ठूलो परिमाणमा ऋण लगानी गर्ने, घर जग्गा कारोवार, शेयर खरिद विक्री जस्तो कारोवार वा अत्यन्त ठूलो लगानीका परियोजना निर्माण जस्ता कार्यमा सहकारीको संलग्नता वढ्न जाँदा यस क्षेत्रमा समस्याहरु पनि वृद्धि हुँदैगएका छन। आफ्ना सदस्यहरुमा भन्दा अन्य व्यक्तिहरुबाट ठूलो परिमाणको वचत संकलन गर्न वाणिज्य वैंकहरुसँग प्रतिस्पर्धा गरी वैंकहरुले भन्दा आकर्षक व्याज तथा मुनाफाको लोभ देखाएर बचतकर्ताहरु आकर्षित गर्ने होडवाजी सहकारीहरुवीच वढ्दै गएको देखिन्छ । संकलित वचतको परिचालन गर्न अपनाउनुपर्ने विधि तथा प्रणाली अपनाउनुको विपरित स्वार्थ वाझिने गरी सञ्चालकहरुले नै विना धितो ऋण लिने, काल्पनिक ऋणी खडा गरी सञ्चालक तथा व्यवस्थापक आफै रकम उपयोग गर्ने जस्ता वित्तीय अनुशासनहिन कार्य सहकारीमा भएका देखिएका छन। संस्थागत सुशासन अत्यन्त कमजोर हुन गई समयमा साधारण सभा नगर्ने, भएका साधारण सभा पनि सिमित व्यक्तिहरुको उपस्थितीमा किर्ते गरी सम्पन्न गर्ने, नियमित लेखा परिक्षण नगराउने जस्ता गैह्र जिम्मेवारीपन व्यवहार सहकारी सञ्चालकहरुबाट भएको देखिएको छ ।हाल समस्याग्रस्त देखिएका सहकारी सञ्चालकहरुले अनियमित रुपमा सहकारीको वचत रकम हिनामिना

गरी सम्पर्क विहिन भई वस्ने र कार्यालयबाट वचतकर्ता सदस्यहरुलाई आवश्यक भएको समयमा वचत फिर्ता गर्न नसक्ने कारण सहकारीप्रति आम सर्वसाधारणको विश्वास क्रमशः खस्कदै गएको अवस्था विधमान छ ।

संस्थागत सुशासन

सहकारी संस्थामा हाम्रो कार्य गर्ने प्रणाली कस्तो छ ? र सहकारी संस्थाभित्र विभिन्न क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दाका बखत नेतृत्वले आफू अन्तर्गतका तह वा निकायमा प्रयोग गर्ने भाषा, शैली, व्यवहार तथा दिने निर्देशनात्मक विषयहरू कस्तो रहन्छ भन्ने नै हो। सुशासनका लागि प्रजातान्त्रिक रूपमा सबैलाई समेटेर गरिएका कार्यहरू नै उत्कृष्ट हुन्छन्। सहकारी संस्थामा प्रक्रिया तथा शैलीहरू समेत सोही अनुसार अगाडि बढ्नु उपयुक्त मानिन्छ। जसका लागि सहभागिता, जवाफदेहिता, पारदर्शीता तथा विश्वासनीयता जस्ता विषय पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छन्। त्यसो गरेको खण्डमा सुशासन कायम गर्न सकिन्छ र यसको विकास हुन्छ। संस्थामा कुनै पनि कार्यहरू सञ्चालन गर्दा सबै पक्ष अर्थात् शेयर सदस्य, सञ्चालक समिति लेखा सुपरिवेक्षण समिति लगायत सम्पूर्ण तह वा निकायहरूको अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता खोजिएको हुन्छ। आर्थिक क्रियाकलाप तथा भए गरेका निर्णयहरूको सबैले बुझ्ने गरी पारदर्शिता कायम गर्नका लागि अग्रसर हुनु पर्दछ । संस्थामा रहेका शेयर सदस्यहरूको विश्वासको जग नै सहकारी हुनु पर्दछ । त्यस्ता सहकारी संस्था जहिले पनि सुशासनयुक्त संस्थाको रूपमा कायम रही राम्रोसँग अगाडि बढ्न सक्छन् ।

संस्थालाई राम्रोसँग अगाडि बढाउनका लागि संस्था भित्रको व्यवस्थापकीय, प्राविधिक तथा संस्थागत पक्षलाई व्यवस्थित गर्नु पर्दछ । जसका कारण संस्थाले अवलम्बन गरेका कार्य दिशा पुरा गर्न वा लक्ष्य तथा परिणाम हासिल गर्न सकिन्छ र संस्थामा सुशासन कायम हुन्छ ।

संस्थामा आर्थिक सामाजिक, सांस्कृतिक तथा विभिन्न विषयमा छलफल तथा कार्यान्वयनका तहमा निर्णय गरी कार्यान्वयन गर्दा पारदर्शिता कायम गर्न सक्नु पर्दछ । विशेष गरी नेतृत्व तह यस्ता विषयमा चनाखो बन्नु पर्दछ। सुशासनको दृष्टिकोणबाट सहकारी संघ संस्थामा भएका हरेक क्रियाकलापहरू जस्तै- आर्थिक क्रियाकलाप एवम् सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू पारदर्शी हुनु पर्दछ । वित्तीय विवरणहरू प्रमाणित गर्ने, संस्थाका क्रियाकलापहरू, कर्मचारी छनौट प्रक्रिया सूचनाहरू समेत पारदर्शी र स्पष्ट हुनुपर्दछ । संस्थाले गरेका सबै सामाजिक कार्यहरू पुस्तिकामा प्रकाशित गर्नुपर्छ। यसमा संस्थाले सञ्चालन गरेका विभिन्न स्कीम, कार्यक्रम, आय आर्जन लगायतका कामहरू समेटिनु पर्छ। यस्तो वार्षिक सभामा अध्यक्षको प्रतिवेदन, कोषाध्यक्षको आय व्ययको विवरण, लेखा परीक्षकको प्रतिवेदन र विविध गतिविधि झल्किने फोटोहरू पनि सार्वजनिक गर्नुपर्छ। यसरी नियाल्दा सहकारी संस्थाहरूमा गोप्य राख्नुपर्ने खासै कुनै पनि सूचना हुने अनुमान गर्न सकिन्न ।

पारदर्शिताले नै सहकारी संस्थालाई थप उचाइमा पुरयाउने हुँदा सबैको ध्यान खुलापनातर्फ नै उन्मुख हुनुपर्छ ।

सुशासनको दृष्टिकोणबाट हेर्दा सहकारी संस्थामा हरेक पदाधिकारीहरुले सहकारी संस्थाको हितका लागि र आफूले गरेका निर्णय र कामप्रति जवाफदेही हुने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । संस्थामा कुनै पनि विषयमा छलफल गर्दै जाँदा निर्णयमा पुग्नका लागि अल्पमत तथा बहुमत भएमा वा पक्ष र विपक्ष भई मत बाझिने अवस्था भएमा सङ्कोच सिर्जना हुन जान्छ । जसका कारण सहकारी संस्था जुन गतिमा अगाडि बढ्नु पर्ने हो सो अनुरूप अगाडि बढ्न सक्दैन । त्यसै कारण पनि सहकारी संस्थामा हामीले कुनै पनि निर्णयहरू निर्णयार्थ प्रस्तुत गर्दा वा छलफल अगाडि बढाउँदा सर्वसम्मत निर्णयको पहल गर्नु पर्दछ ।संस्थाको बैठकका निर्णय लिन दिन सक्ने आधार कस्तो छ भन्ने विषय पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले निर्णय अर्थपूर्ण भयो वा भएन सहभागिता कस्तो रह्यो, शेयर सदस्य तथा सरोकारवालाहरूको उपस्थिति कस्तो रह्यो, अधिकारको विकेन्द्रीकरण भयो कि भएन भन्ने कुरालाई समेत नेतृत्वले ध्यान दिनु पर्दछ ।

सहकारी संस्थाहरू प्रचलित ऐन, कानुन र नीतिले चल्नु पर्दछ। संस्थामा हरेक गतिविधिहरू सञ्चालन भइरहेका हुन्छन् । ती कार्यक्रमहरू नीतिसङ्गत छन् वा छैनन् भन्ने आधारहरू स्पष्ट पार्न सक्नु पर्दछ। निर्माण भएका र साधारण सभाबाट स्वीकृति प्राप्त नियमावलीहरू, आचार संहिता तथा कार्यविधिहरू स्पष्ट रूपमा अनुसरण गर्दै सोही अनुरूप चल्नु पर्दछ ।नीति नियम विपरीत जानेलाई दण्ड सजायको स्पष्ट व्यवस्थाका साथै राम्रो गर्नेलाई उत्प्रेरणा र पुरस्कारको व्यवस्था समेत हुनुपर्दछ। संस्थामा हरेक क्रियाकलापहरूको जिम्मेवारी नेतृत्वको हुन्छ। संस्थामा आइपरेका विभिन्न पक्षको अनुगमन मूल्यांकन समेत नेतृत्व पक्षले गर्नु पर्दछ। नेतृत्वले सबै जिम्मेवारी आफ्नो काँधमा मात्र सिमित नराखी योग्यता, क्षमता तथा दक्षताका आधारमा अन्य कर्मचारी तथा व्यवस्थापकहरूमा समेत बाँडफाँड गर्दै अगाडि बढ्नु पर्दछ।

प्रत्येक सहकारी संस्थाले आफ्नो सामान्य विवरण सर्वसाधारणको जानकारीका लागि सार्वजनिक गर्नुपर्छ। यस्तो विवरणमा सहकारी संस्थाको नाम र ठेगाना, दर्ता नम्बर र मिति, दर्ता गर्ने कार्यालय र कार्यक्षेत्र तथा महिला र पुरुष छुट्टिने गरी सदस्यता संख्या सर्वसाधारणको जानकारीका लागि सार्वजनिक गर्नुपर्छ। आफ्नो संस्थाको सञ्चालक समितिमा को को छन् ? सूचना अधिकारी को तोकिएका छन् ? उनको नाम, पद र सम्पर्क नम्बर पनि सार्वजनिक गर्नुपर्छ । वित्तीय अवस्थाको विवरणतर्फ प्रत्येक सहकारी संस्थाले पछिल्लो आर्थिक वर्षको अन्त्यसम्मको स्थिति सार्वजनिक गर्नुपर्छ। जसमा शेयर पुँजी, जगेडा कोष, अन्य कोषहरू, कुल बचत, कुल लगानीमा रहेको ऋण, त्यसमा भाखा नाघेको र भाखाभित्रको, चालू आ.व. को सूचना प्रकाशित भएको मितिसम्मको आम्दानी र खर्च सार्वजनिक गर्नुपर्छ। यसले सहकारी संस्थालाई आम मानिसको नजरमा 'इमानदार

संस्थाको सूचीमा राख्न मद्दत गर्छ। साथै सहकारी संस्थाहरूले वित्तीय विवरणको अवस्था पनि सार्वजनिक गर्नुपर्छ। यस अतिरिक्त सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन बमोजिम प्रत्येक सहकारी निकायहरूले तीन-तीन महिनामा आफ्नो गतिविधि स्वतः प्रकाशन सार्वजनिक गर्नुपर्छ ।

सुशासनका लागि प्रत्येक सहकारी संस्थाले आफ्नो निकायले प्रवाह गर्ने सेवाहरू झल्किने नागरिक बडापत्र तयार गरी संस्थाको अग्र भागमा टाँस गर्नुपर्छ। सबै सहकारी संस्थाले आफ्नो वेबसाइट निर्माण गरी आफ्ना सम्पूर्ण गतिविधि सार्वजनिक गर्नुपर्छ। आफ्नो कार्यक्रम हुने स्थानमा होर्डिङ बोर्ड राख्नुपर्छ। कुनै नयाँ निर्णय भएमा प्रेस विज्ञप्ति जारी गर्ने बानीको विकास गर्नुपर्छ । निश्चित तोकिएको समयमा सार्वजनिक सुनुवाइ गर्नुपर्छ । प्रत्येक सहकारी संस्थाले आफ्नो निकाय सुशासन र पारदर्शिताका लागि' नमूना निकाय हुने गरी काम गरेमा सफलता हासिल हुने कुरामा ढुक्क हुन सकिन्छ।

सहकारी सञ्चालकहरु नैतिक, इमानदार र सदाचार युक्त हुनुपर्छ । जिम्मेवारी लिने व्यक्तिहरू योग्य, इमानदार र जवाफदेही हुनुपर्छ । उसका हरेक व्यवहारले नैतिकता र औचित्यको पुष्टि गर्न सक्नुपर्छ, सर्वसाधारणको मन जितेको हुनुपर्छ । संगठनभित्र निष्ठाका साथै सामाजिक रहनसहन पनि सदाचारी हुनुपर्छ । जनताको सेवक भएकाले सर्वसाधारणसँग उसको प्रस्तुति मीठो र विनम्र हुनैपर्छ ।लोकतन्त्र, शान्ति, सुशासन, अनुशासन र समृद्धिको आधारभूमि सदाचार हो। सहकारी क्षेत्रमा सदाचारले सर्वोच्च स्थान ओगटेको हुन्छ। सहकारी क्षेत्रको संस्थागत विकासका लागि सुशासन अनिवार्य शर्त हो। सहकारी क्षेत्र सक्षम, प्रभावकारी र सफल हुन सहकारि क्षेत्रमा नैतिकता, समर्पणभाव, पारदर्शिता, उत्तरदायित्व, स्वच्छता, जवाफदेही र आर्थिक सदाचार रहनुपर्छ।

वर्तमान सन्दर्भमा लोभ, मोह र लालचका कारण बेथितिले पनि प्रश्रय पाउँदै आएको छ। यसर्थ क्रमिक रूपमा व्यक्तिगत तहमा आफूले गर्नुपर्ने काम कुन उचित र कुनचाहिँ अनुचित छुट्याउने, व्यावसायिक तहमा पेसागत मान्यता अवलम्बन गर्ने, संगठन तहमा कार्यमूलक संस्कृतिको विकास गर्ने र सामाजिक तहमा समुदायको चाख चाहनाप्रति संवेदनशील बन्ने बानी विकास गरेरै सहकारि क्षेत्रलाई नैतिक र सदाचारी बनाउन सकिन्छ। सुशासन र सदाचारिता भनेको प्रधान रुपमा व्यवहार हो। व्यवहारलाई धारणाले निर्देशित गर्छ। त्यसैले, धारणा परिवर्तन गर्न जरुरी छ। धारणामा परिवर्तन गर्न आत्मानुशासन, शिक्षा, कानुन, नीति नियम, दण्ड पुरस्कार, आध्यात्मिक चिन्तन र व्यवहारजस्ता पक्षहरूको प्रष्ट सैद्धान्तिक व्यवस्था र इमानदार व्यवहारिक अबलम्बन जरुरी छ।

सदाचार र सुशासन कुनै प्राकृतिक समस्या होइनन यी मानव समाजबाट सिर्जित समस्या हुन । त्यसैले यसको समाधान पनि हामी सबै तह र तप्काका मानिसहरु मिलेर गर्नुपर्छ जसका लागि शिक्षा र चेतनाका लहरहरु हरेक बस्ती बस्तीमा पुर्याउन सक्नुपर्छ। त्यसैले अहिले देखिएको सीमित व्यक्तिको रुचि र स्वार्थप्रधान कार्यशैलीमा परिवर्तन गरि राष्ट्र र जनताको बृहतर हितमा

केन्द्रित हुने व्यवहार विशेष रुपमा राजनीतिकर्मी, राष्ट्रसेवक कर्मचारी र निजी क्षेत्रमा आवस्यक छ। लोकतान्त्रिक संस्कार र पद्धतिलाई व्यवहारमा आत्मसाथ गने इमान्दार, राजनीतिक प्रयत्न आवश्यक छ न कि ओठे प्रतिबद्धता।र राजनीतिकर्मी राष्ट्रसेवक कर्मचारी र निजी क्षेत्रले जति धेरै अनुशासन पालना गरे, सदाचारी बने र कर्तव्य निर्बाह गरे त्यति सजिलै सुशासन कायम हुन्छ र राष्ट्र निर्माणमा सहयोग पुग्छ ।

त्यसैले सहकारी सञ्चालकहरुले आफूभित्रको इमानदार सत्य तथा संवेदना र ताकतको मूल्यांकन गरी अरुप्रति देखापर्ने कलुषित विचार, धारणा र दृष्टिकोणलाई यो अहंकार हो भन्ने ठानी दया र करुणाले भरिएको आचरण प्रदर्शन गर्ने क्षमताको विकास गर्नु पर्छ । भौतिक जगतमा स्वार्थले ल्याउने विलाषिता, भ्रमपूर्ण र क्षणिक भावावेश हो भन्ने ठानी डाहा र इर्ष्यालाई मनभित्र उब्जनै नदिनेतर्फ ध्यान केन्द्रित गरिरहनु पर्छ । जसलाई देख्दा वा जसको स्मरण गर्दा डाहा उत्पन्न हुने परिस्थिति हुन्छ त्यसतर्फ ध्यानै नदिई सोचमा रुपान्तरण गरी ऊ र आफू एउटै सिक्काको दुई पाटा हौं भन्ने चिन्तनतर्फ सोच बढाउनु पर्छ । आत्मविश्वासका साथ स्वभाव र विचारमा स्वच्छता ल्याई सकारात्मक गोरेटोतर्फ विश्वास जगाइराख्नु पर्छ। सहकारी क्षेत्र सुधारका लागि यो वर्तमानसमयले खोजेको चिन्तन हो ।

अहिले सहकारी क्षेत्रमा चाहिएको विषय नै सदाचार र सुशासन हो । सदाचार र सुशासन एक—अर्कामा अन्तर-आबद्धित छन् ।संस्थाको नेतृत्व पनि समाजमा असल आचरण स्थापित गरी संस्कार र सभ्यता व्यवस्थित गर्न निर्माण भएका व्यक्तिवाट हुनु पर्दछ । नेतृत्व मूलतः विधि र निष्ठाको प्रतीक हो । नीतिप्रतिको निष्ठा नेतृत्व निर्माणको आधार हो, यसरी नेतृत्व निर्माण भएपछि उसले नीतिनिष्ठालाई बलियो बनाउँछ । नेतृत्वको उदाहरणीयताले संस्थाहरू बलिया हुन्छन् । संस्थाहरू बलिया हुनु भनेको सुशासनको जग बस्नु हो। सुशासनका लागि नै पदाधिकारी तथा संस्थाहरू परिचालित हुन्छन्, जसमा नैतिकता, सदाचार र व्यावसयिकताका मूल्य आचरणमा देखिनुपर्छ । सदाचारका मान्यताका रूपमा वैधानिकता, सेवाभाव, निष्पक्षता, स्वच्छता, स्वार्थहीनता, इमानदारिता र सदाचारिता राख्न खोजिएको थियो। सहकारी क्षेत्रमा यी विषय कार्यान्वयन हुँदा समाज नै सभ्य हुने हो, प्रत्येक प्रत्येकप्रति जवाफदेही हुने हुन् ।

आचरणगत पक्षले सहकारी संस्थालाई आदर्श अवस्थामा पुऱ्याउन मद्दत गर्छन् । त्यसैले संस्थाका मूल्य घोषणा गर्ने र ती मूल्य अनुरूपका पदाधिकारीका आचरण व्यवस्थित गर्न नीति, नियम र आचारसंहिता लागू गर्ने, जिम्मेवारी वहन गर्दा निष्ठाको शपथ लिनेजस्ता कार्यहरू गरिन्छन् । तर, सहकारी क्षेत्रमा नीति, निष्ठा एवं समर्पणका पक्षहरू कमजोर हुँदै गएका छन्। व्यक्तिगत, सांगठनिक, सामाजिक र व्यावसायिक तहमा आवश्यक आचरणहरू स्खलित भएका छन् । यसैले अहिलेको सबैभन्दा चाहिएको विषय नै सदाचार हो, जसले सुशासनलाई दिगो बनाउन सक्छ ।

सहकारी सञ्चालकहरुमा नैतिकता र सदाचारिताको आत्म वोध गराई सुशासनको जग बलियो वनाउनु पर्दछ ।

सहकारी क्षेत्र र संस्थागत मूल्य प्रणाली

सहकारी मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप देशका कृषक, कालीगढ, श्रमिक, न्यून आय समूह एवं सीमान्तकृत समुदाय वा सर्वसाधारण उपभोक्तामाझ छरिएर रहेको पुँजी, प्रविधि तथा प्रतिभालाई स्वावलम्बन र पारस्परिकताका आधारमा एकीकृत गर्दै सदस्यहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक उन्नयन गर्न, समुदायमा आधारित, सदस्य केन्द्रित, लोकतान्त्रिक, स्वायत्तता र स्वशासित सङ्गठनको रूपमा सहकारी संस्थाहरूको विकास गर्ने मनसाय रहेको छ ।सहकारी समुदायमा आधारित साझा व्यवसाय हो। समुदायको साझा आवश्यकता र आकांक्षाहरु संयुक्त स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणका माध्यमबाट पुरा गर्ने संगठित संस्थाको रुपमा सहकारी व्यवसाय सञ्चालन गरिन्छ। सहकारी संस्था सञ्चालनका लागि सहकारीहरुको विश्वव्यापी संगठन "अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ" ले सैद्धान्तिक मार्गदर्शनहरु प्रदान गर्नुका साथै सापेक्षित परिभाषा मार्फत व्याख्या गरेको हुन्छ। अझ यसलाई मुल्य र मान्यतामा आधारित व्यवसायको रुपमा समेत बुझ्न सकिन्छ। सहकारी संस्था सञ्चालनमा यसका सिद्धान्तको प्रयोग मुख्य आधार हो । आज नेपालमा सहकारीको संख्यात्मक विकास सँगै विभिन्न किसिमका चुनौतिहरु सिर्जित भएका छन्, जसको मुख्य कारण सैद्धान्तिक ज्ञानको अभाव वा त्यसप्रतिको उदासिनता नै हो।

सैद्धान्तिक धरातलबिना सन् १७७६ मा सुरु भएको सहकारी अभियान लामो समय कायम रहन सकेन र विकासक्रमले विश्राम लियो । त्यसको लामो समय पश्चात सन् १८४४ मा पुनः आधुनिक सहकारीको विकास भएको पाइन्छ । रोचडेल अग्रणी संस्था आधुनिक सहकारीकोरुपमा स्थापित पहिलो संस्था हो । सुरुमा यसले गरेका निर्णयहरु र अभ्यासलाई समयक्रममा सिद्धान्तको रुपमा अबलम्वन गर्दै आएको पाइन्छ । रोचडेल अग्रणी संस्थाले सन् १८४५ मा व्यवसायको समीक्षा सहित मुख्य पाँच वटा नीतिगत विषयमा निर्णय गरेपश्चात तिनै पाँच नीतिगत निर्णयहरुलाई पाँच सिद्धान्तकोरुपमा विस्तारित एवम् अवलम्बन गर्दै लगेको पाइन्छ । सन् १८९५ मा अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघको स्थापना भएपश्चात भने सहकारीका सिद्धान्तहरुको पुनरावलोकन एवम् अद्यावधिक गर्ने कार्य महासंघले गर्दै आइरहेको छ । तर आफ्नो स्थापनाको लामो समय महासंघ समेत अलमलमा रह्यो र प्रथम पटक सन् १९३७ मा "सहकार्यको रोचडेली सिद्धान्त"को रुपमा ७ वटा सिद्धान्तहरुको अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघले स्वीकार एवम् व्याख्या गर्यो भने सन् १९६६ मा सहकार्यमा रोचडेली सिद्धान्तको परिमार्जन गरी प्रथम पटक ६ वटा "सहकारी सिद्धान्त" को रुपमा प्रतिपादन एवम् व्याख्या गर्यो । सन् १९९५ मा पुनः परिमार्जन सहित सहकारीका ७ वटा सिद्धान्त प्रतिपादित गरेको पाईन्छ । हाल विश्व भरका सहकारी संस्थाहरुले

तिनै ७ वटा सिद्धान्तको परिपालना गर्नुपर्दछ ।सहकारी अभियानले प्रथम पटक सन् १९३७ मा रोचडेल अग्रणी संस्थाका असल अभ्यासहरुलाई सहकार्यका ७ वटा सिद्धान्तको रुपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ। जसको सार यहाँ उल्लेख गरिएकोछः

१) **ऐच्छिक तथा खुला सदस्यताः** यस सिद्धान्त अन्तर्गत मुख्य गरी विभेद रहित र उत्प्रेरणा एवम् पुरस्कार जस्ता विषयहरु पर्दछन् । सहकारीमा समुदायमा विद्यमान कुनैपनि प्रकारका विभेद विद्यमान रहनुहुँदैन । विशेषगरी जातीय, धार्मिक, जनजातीय, लैंगिक पहिचान, शारीरिक सक्षमता, वर्गीय जस्ता विभेदको आधारमा सदस्यताबाट बञ्चित गरिनु हुँदैन । साथै बञ्चित नगरिनुले मात्र खुल्ला सदस्यता कार्यान्वयन हुन नसक्ने भएकोले सदस्यताको लागि विभिन्न प्रकारका उत्प्रेरणा र पुरस्कारको व्यवस्थाहरु समेत गर्नु पर्दछ । उत्प्रेरणामा वित्तीय, गुणस्तरीय जीवन, अरुलाई लाभ प्रदान गर्ने, समुदायको जिम्मेवारी निर्वाह, वृत्ति विकासको अवसर जस्ता विषयहरु सहकारीले सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।

२) **सदस्यको प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणः** सदस्यहरुले योजना तर्जुमा, नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा एक व्यक्ति एक मतको आधारमा सदस्यहरुद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिहरु मार्फत सदस्यप्रति जवाफदेहिपूर्णरुपमा सञ्चालन गर्ने हुनु पर्दछ । सहकारी संस्थाको बागडोर सदस्यहरुको हातमा रहनु पर्दछ। सदस्यहरुको सक्रियतामा सदस्यहरुको सहभागिताको अधिकार समान हुनु पर्दछ। सदस्यहरुलाई उछिनेर सहकारी संस्थाको नीति तर्जुमा वा नीतिजन्य निर्णय कार्य हुनु हुदैन। सहकारी सदस्यको निर्णय स्वतन्त्रतामा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा आँच आउनु हुदैन। सदस्यीय सर्वोच्चतामा खलल पुग्नेगरी सहकारी संस्थाको सञ्चालकीय तह मिलाउनु हुदैन। सहकारी संस्थामा नियुक्त पदाधिकारी निर्वाचित प्रतिनिधि तर्फ अनि निर्वाचित प्रतिनिधि निर्वाचक सदस्य तर्फ उत्तरदायी रहनेगरी उत्तरदायित्व श्रृङखला स्थापित भएको हुनु पर्दछ ।

३) **सदस्यको आर्थिक सहभागिताः** सहकारी संस्थाको पुँजी सदस्यहरुले नै जम्मा पारेको हुनु पर्दछ। पुँजीमा योगदान सदस्यताको शर्तको रुपमा रहनु पर्दछ सदस्यले संस्थामा गरेको व्यापारको आधारमा खुद बचत (नाफा) को वितरण गरिनु पर्दछ । प्रतिफलको विनियोजनमा सदस्यहरुको लोकतान्त्रिक नियन्त्रण कायम राख्नु पर्दछ। सहकारीको सदस्यताको निमित्त प्रत्येक व्यक्तिले तोकिएको न्यूनतम अंश धन (शेयर) सहभागिता जनाउनु पर्दछ भने उनीहरुको व्यवसायिक सक्षमता र सहभागिताको आधारमा अंश धन (शेयर) वृद्धि गर्नु पर्दछ। संस्थाले कमाएको नाफाबाट कम्तिमा एकवटा अविभाज्य कोष छुट्याई तोकिएको सीमाको अधिनमा रही समानुपातिक लाभ वितरण गर्नु पर्दछ ।

४) **स्वायत्तता तथा स्वतन्त्रताः** सहकारी संस्थाहरु आफ्ना सदस्यहरुवाटै नियन्त्रित आत्म सहयोगी, स्वायत्त संगठन हुन् । उनीहरुले सरकार लगायतका अन्य निकायसँग कुनै सम्झौता गर्नु

पर्दा वा वाह्य पुँजी जुटाउनु पर्दा आफ्ना सदस्यहरुको लोकतान्त्रिक नियन्त्रण सुनिश्चित हुने तथा आफ्नो सहकारी स्वायत्तता कायमै रहने सर्तमा गर्दछन् । सहकारी संस्था सदस्यहरुबाट नियन्त्रित संस्था हुने भएकोले आफ्नो लागि आवश्यक निर्णय गर्न, नीति निर्माण गर्न, योजना निर्माण गर्न र नेतृत्व चयन गर्न स्वायत्त र स्वतन्त्र हुन्छन् । संस्थाले आफ्नो स्वायत्तता र स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त, सम्बन्धित देशको प्रचलित संविधान र कानुन प्रतिकुल नहुने गरी उपयोग गर्नु पर्दछ ।

५) शिक्षा, तालिम र सुचनाः सहकारी संस्थाहरुले आफ्ना सदस्य, निर्वाचित प्रतिनिधि, व्यवस्थापक एवं कर्मचारीलाई संस्थाको विकासमा प्रभावकारी ढंगले योगदान गर्न सक्षम बनाउन शिक्षा तथा तालिम प्रदान गर्नु पर्दछ । सदस्यहरुको चेतनास्तर वृद्धि गर्न सहकारी सम्बन्धी शिक्षा प्रबद्र्धन गर्ने अगाडी वढाउनु पर्दछ। सहकारी संस्थाले आफ्ना सञ्चालक, व्यवस्थापक र अन्य कर्मचारीहरुलाई सदस्यहरुलाई गुणस्तरीय एवम् प्रभावकारी सेवा प्रवाह गर्ने सम्बन्धमा तालिम तथा शिक्षा दिनु पर्दछ भने बिचार निर्माण गर्ने नेतृत्व वर्ग र युवा वर्गलाई सहकार्यको महत्वको बारेमा शिक्षा दिनु पर्दछ। बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुले आफ्ना सदस्यलाई व्यवसायिक शिक्षाका साथै उद्यमशिलता विकास सम्बन्धी तालिमहरु सञ्चालन गरी जीवनस्तर परिवर्तनमा भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ ।

६) सहकारी संस्थाहरु बीच सहयोगः सहकारी संस्थाहरुले स्थानीय, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संरचनाको माध्यमवाट आपसमा मिली काम गरेर सर्वाधिक प्रभावकारी ढंगले आफ्ना सदस्यहरुको सेवा गर्दछन् र सहकारी आन्दोलनलाई सुदृढ पार्दछन् । सहकारीले आफ्ना सदस्यहरुलाई प्रभावकारी रुपमा सेवा प्रवाह गर्न, सहकारीहरुको सशक्तिकरण गर्न र श्रोतको आदानप्रदान गर्नको लागि स्थानीय, राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय संरचनाहरुमा आवद्ध भई सहयोग गर्नुपर्दछ ।

७) समुदायप्रतिको सरोकारः सहकारी संस्थाहरुले आफ्ना सदस्यले अनुमोदन गरेका नीति अनुरुप आफ्नो समुदायको दिगो विकासको लागि कार्य गर्दछन् । सहकारीले नीतिगत व्यवस्था मार्फत समुदायको दीगो विकासमा टेवा पुऱ्याउनु पर्दछ । आफ्ना प्रत्येक निर्णय एवम् योजनाले समुदाय र पर्यावरणमा पार्ने प्रभाव बिचार गरी सकारात्मक योगदान गर्ने किसिमका निर्णय र योजना निर्माण गर्नुपर्दछ । आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र पर्यावरणीय प्रभावको बिचार गरी सकारात्मक कार्यमा केन्द्रित हुनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

सहकारीले आर्थिक र सामाजिक परिवर्तन एवं जागरण ल्याउन सक्छ। यसले रोलमोडलको रूपमा काम गर्दा समग्र मुलुकमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ। यसर्थ सहकारी संस्थाले सर्वप्रथम आफ्नो

निकायमा पूर्णतः मूल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासन र सदाचारिताको नीति अख्तियार गरी यसलाई देशव्यापी अभियानमा रूपान्तरित गर्नुपर्छ। जसभित्र समग्र जीवन पद्धति र राज्य प्रणालीको सफलताको पक्ष लुकेको छ। साथै सहकारी इमान, खुलापन, सामाजिक उत्तरदायित्व र अर्काको ख्याल गरेर अगाडि बढ्ने अभियान भएकाले सहकारीमा मूल्य प्रणाली सहितको संस्थागत सुशासन कायम राख्दै यस क्षेत्रमा देखिएका विकृति विसंगतीहरुको अन्त्य गरी सहकारी सञ्चालन गर्नु समयको माग हो ।

सन्दर्भ सामग्री

- सहकारी संस्था वचत रकम दुरुपयोग छानविन समितिको प्रतिवेदन, २०८१,
- तोमनाथ उप्रेती, टपटेन खबर डटकम, चैत्र २८, २०७९
- गोपिनाथ मैनाली, नेफ्सकुन, साकोस आवाज, २०७६ फाल्गुण
- सहकारी सम्बन्धी ऐनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको ऐन, २०७४
- सहकारी नियमावली, २०७५, सहकारी बिभाग
- तोमनाथ उप्रेती, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली किन ? वित्तिय पोष्ट, २०८० भाद्र ४
- डा. रमेस चौलागाई, वित्तीय सहकारीमा जोखिम व्यवस्थापन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, साकोस आवाज

कर बक्यौता, विवाद र विवादको निरोपण

✍ पुण्य विक्रम खड्का ♦

कार्यकारी सारांश

सरकारले सार्वजनिक वस्तु वा सेवाको वितरणका लागि आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन गर्न राजस्व सङ्कलन गर्नु पर्दछ। राजस्व सङ्कलनको लागि मुलुकमा सञ्चालित आर्थिक क्रियाकलापमा वैज्ञानिक कर प्रणालीको विकास गरी उपयुक्त करारोपणको विधि अपनाईएको हुन्छ। आन्तरिक स्रोतको सुनिश्चितताको लागि राजस्व सङ्कलनको लक्ष्यलाई पुरा गर्न करारोपण गर्ने वा स्वच्छ कर प्रणालीको विकास गर्दै न्यायोचित करारोपण गर्ने भन्ने विषय नै कर बक्यौता, विवाद र कर विवाद निरोपणसँग जोडिएका सवालहरू हुन। कर विवाद लामो समयसम्म समाधान नहुँदा सरकारलाई कर राजस्व समयमा प्राप्त नहुने भएकोले वार्षिक अनिवार्य खर्च धान्न समेत कठिनाई हुने र यस्तो विवाद अदालती प्रक्रियाबाट निरोपण गर्दा लामो समय खर्च गर्नु परेकोले यसको विकल्पका रुपमा अदालत बाहेक भिन्न संरचना बनाई छोटो प्रक्रियाबाट विवादको समाधान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू भए जस्तै नेपालको सन्दर्भमा समेत विगतमा कर फस्यौंट आयोग गठन गर्ने कानूनी व्यवस्था थियो। तर पछिल्लो समय स्वयम् कर निर्धारण प्रणाली कार्यान्वयन गर्न मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२, आयकर ऐन, २०५८ र अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ जारी भएदेखि भने कार्यालय वा विभागबाट भए गरेका कर निर्धारण आदेश वा निर्णयहरूमा विवाद भएको अवस्थामा न्यायिक निरोपणका लागि अदालत जानुपूर्व आन्तरिक राजस्व विभागका महानिर्देशकलाई सो विषयमा छानबीन गरी विवाद समाधान गर्न सक्ने व्यवस्था सहितको प्रशासकीय पुनरावलोकनको कानूनी अधिकार प्रदान गरिएको छ। तर पनि हालसम्मको अनुभवबाट यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुँदा वार्षिक रुपमा बक्यौता बढि रहेको र विवादित रकमको फरफारक समेत समयमा नहुँदा कर प्रशासनभित्रको अनुशासन र क्षमतामाथि नै आशंकाहरू पैदा भैरहेकोले यसको सही गन्तव्य पत्ता लगाउनको लागि कानूनी व्यवस्था र कार्यान्वयनको अवस्थाका बारेमा गम्भीर समिक्षा हुनु पर्ने देखिन्छ। कर बक्यौता घटाउने एउटै बाटो सरकारले कानून बमोजिम दिन सक्ने मिनाहा मात्र नबनाई वार्ता वा अन्य पारदर्शी प्रक्रिया अपनाएर करदाताको क्षमता अनुसार कर दाखिला गर्ने मौका दिएर बक्यौता असुल गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिनु पर्दछ।

♦ प्रमुख कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय भरतपुर

१. भूमिकाः

आर्थिक क्रियाकलापको अभिन्न अंगको रुपमा कर रहेकोले बढ्दो आर्थिक गतिविधि, बढ्दो अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र सूचना प्रविधिको विकासले करारोपणको कार्य जटिलतातर्फ उन्मुख हुँदै गएको छ। सरकारले सार्वजनिक वस्तु र सेवाको वितरणका लागि आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन गर्न राजस्व सङ्कलन गर्नु पर्दछ। सरकारको वित्त नीतिमा कर राजस्वको नीतिलाई अर्थ राजनीतिले धेरै हदसम्म प्रभाव पार्ने भएकोले कर लगाउने, छुट दिने र कर विवादको निरोपण गर्ने विषय राजनीतिसँग प्रत्यक्ष जोडिएको छ भन्दा अतियुक्ति नहोला। विश्व अर्थतन्त्रको परिदृश्यलाई निआल्दा पनि शक्तिशाली राष्ट्रको रुपमा आफूलाई चिनाउने होडमा आर्थिक क्रियाकलापलाई प्रतिस्पर्धी बनाउँदै त्यसबाट आर्जन गरेको राजस्वको ठूलो अंशलाई सैनिक क्षमता विकासमा लगाएको दृष्टान्त पनि देखिएको छ। यसो भनीरहँदा देशको अर्थतन्त्र सुदृढ पार्न आर्थिक क्रियाकलाप मजबुत बनाउने र आन्तरिक राजस्वको वृद्धि गरी आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास गर्नु नै प्रत्येक देशको अर्थ राजनीतिको प्रमुख लक्ष्य हुने देखिन्छ। आन्तरिक राजस्व सङ्कलनको लक्ष्यलाई पुरा गर्न वा राज्यलाई आवश्यक पर्ने स्रोतको सुनिश्चितताका लागि करारोपण गर्ने कि स्वच्छ कर प्रणालीको विकास गर्दै न्यायोचित करारोपण, कर प्रशासनलाई सहज र सरलीकरण गर्ने भन्ने विषय नै कर बक्यौता, विवाद र विवाद निरोपणसँग जोडिएका सवालहरू हुन। कर विवाद लामो समयसम्म समाधान नहुँदा सरकारलाई कर राजस्व समयमा प्राप्त नहुने कारण वार्षिक अनिवार्य खर्च धान्न समेत कठिनाई हुने, कर प्रशासनसँग करदाताले राखेको असहमतीले उनीहरूको व्यवसायिक लागत बढ्दै जाने र यस्तो विवाद अदालतबाट निरोपण गर्दा समय बढी लाग्ने भएकोले यसको विकल्पका रुपमा अदालत बाहेक भिन्न संरचना बनाई तोकिएको प्रक्रियाबाट समाधान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू पनि रहेको पाईन्छ। नेपालको सन्दर्भमा समेत विगतमा कर फस्यौंट आयोग गठन गर्ने कर फस्यौंट आयोग ऐन, २०३३ मा कानूनी व्यवस्था थियो। तर पछिल्लो समय स्वयम कर निर्धारण प्रणाली कार्यान्वयन गर्न मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२, आयकर ऐन, २०५८ र अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ जारी भएपछि भने कार्यालय वा विभागबाट भए गरेका कर निर्धारण आदेश वा निर्णयहरूमा विवाद भएको अवस्थामा न्यायिक निरोपणका लागि अदालत जानुपूर्व आन्तरिक राजस्व विभागका महानिर्देशकलाई सो विषयमा छानबीन गरी विवाद समाधान गर्न प्रशासकिय पुनरावलोकनको विधिलाई प्रयोग गर्न सक्ने महत्वपूर्ण कानूनी अधिकार प्रदान गरिएको छ।

२. आन्तरिक राजस्वतर्फ कर बक्यौताको अवस्थाः

कुनै व्यक्ति वा निकायले राज्यका कानून बमोजिम कुनै वस्तु, सेवा वा सम्पत्तिको उपभोगमा भुक्तानी गर्नुपर्ने कर समयमा दाखिला नगरेमा कर बक्यौता रहेको भन्ने गरिन्छ। यसैगरी कुनै

रोजगारी, व्यवसाय वा लगानीको प्रतिफलबाट प्राप्त हुने करयोग्य आयमा तिर्नुपर्ने कर स्वयम् घोषणा गरी वा थप कर निर्धारण भै दाखिला गर्ने समय सीमा तोकिएकोमा सो समय सीमाभित्र भुक्तानी नगरी बाँकी रहेको रकमलाई पनि कर बक्यौता भनिन्छ। नेपालको पुरानो श्रेस्ता प्रणालीको इतिहासको अध्ययन गर्ने क्रममा भेटिएको एउटा भनाई **जम्मा नजोड्नु, कच्चा नछोड्नु** भनी सरकारले आफूले असुल गर्नु पर्ने रकम बक्यौता अभिलेख राखेर सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गर्ने भएकोले सरकारी राजस्व सङ्कलन गर्ने निकायहरूले परापूर्वकाल देखि नै सालवसाली कर बक्यौताको विवरण अद्यावधिक गरेको पाइन्छ। ओइसीडीले राज्यलाई तिर्नु पर्ने कर दायित्व र अन्य भूक्तानी गर्न बाँकी ऋण वा सरकारी सेवा लिए वापतको रकम नै कर बक्यौता भनी परिभाषित गरेको छ। नेपालमा रोजगारी, व्यवसाय र लगानीबाट करयोग्य आय आर्जन गर्ने व्यक्तिले आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम स्वयम कर निर्धारण गरी आय विवरण पेश गर्ने र सो विवरणका आधारमा कर दाखिला गर्ने तथा मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ बमोजिम वस्तु वा सेवाको खरिद वा उपभोग वा बिक्री वितरण गर्दा वस्तु वा सेवाको मूल्यमा जोडेर असुल गर्नु पर्ने कर असुल गरी दाखिला गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेकोले सोही अनुसार कर रकम दाखिला हुन बाँकी रहेमा सो सबै रकम आन्तरिक राजस्व विभागले सञ्चालनमा ल्याएको कर सम्बन्धी एकीकृत विद्युतीय प्रणालीमा देखिन्छ। त्यस बाहेक करदाताको कर परीक्षण तथा अनुसन्धानबाट वा अन्य कानूनी कारवाही हुँदा गरिने निर्णयहरूका आधारमा कायम भएका बक्यौताहरू निज व्यवसायीको नाम र स्थायी लेखा नम्बरमा थप करको साँवा तथा थप दस्तुर र ब्याज रकम समेत एकमुष्ट स्वचालित प्रणालीबाट बक्यौता अद्यावधिक भैरहेको हुन्छ।

राजस्व सङ्कलनको शुरुवातदेखि नै कर बक्यौता र कर विवाद एक आपसमा जोडिएको हुँदा कर बक्यौताको इतिहास पनि पुरानो हुँदै गएकोले यसको अभिलेख र असुली प्रक्रियामा जटिलता बढेर गएको पाइन्छ। पछिल्लो चरणमा राजस्व प्रशासनमा स्वयकर निर्धारण प्रणालीले कर बक्यौता कम हुने अपेक्षा गरिएकोमा कर अधिकृतबाट भएको कर निर्धारणको रकम ठूलो हुने र आफ्नो पेशा र पदको मर्यादा भूलेर कानूनी अधिकारको प्रयोग गर्ने नाममा कर विवाद नहुनु पर्ने कानूनी व्यवस्था स्पष्ट हुँदा हुँदै अन्य कानूनी झमेला झिकी कर दायित्व पछि धकेल्ने प्रवृति पनि कर प्रशासनमा रहेका कर सहयोगी, कर लेखा परीक्षक वा व्यवसायीहरूले नियुक्ति गरेका कानूनी प्रतिनिधिहरूमा देखिएको छ। आन्तरिक राजस्व विभागले प्रकाशनमा ल्याएको पछिल्लो प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ सम्मको कर बक्यौताको स्थिति यस प्रकार रहेको पाइन्छः-

तालिका नं.१

आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ सम्मको बक्यौता विवरणः

राजस्व शीर्षक	बक्यौता विवरण		कर विवादको विवरण		बक्यौताको कुल विवरण	
	करदाता संख्या	रकम (रु करोडमा)	करदाता संख्या	रकम (रु करोडमा)	करदाता संख्या	रकम (रु करोडमा)
आयकर	१९३६५९	७५२३	७१८	१११५६	१९४३७७	१८६७९
मूल्य अभिवृद्धि कर	१२०२६३	५३३५	५६९	६५५	१२०८३२	५९९०
अन्तःशुल्क	२९९	८१	७५	३५०	३७४	४३१
अन्य	१६००	८५	११२	२१९	१७१२	३०४
जम्मा	३१५८२१	१३०२४	१४७४	१२३८०	३१७२९५	२५४०४

मिति २०८१ असारसम्मको ब्याजसमेत। श्रोतः आन्तरिक राजस्व विभागको वार्षिक प्रतिवेदन, २०८०/०८१

आन्तरिक राजस्व विभागको आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ को वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन अनुसार २०८१ असार मसान्तसम्मको विभिन्न राजस्व शीर्षकमा कुल करदाता संख्या ३१७२९५ रहेको र त्यसमध्ये विवाद निरोपण गर्नुपर्ने करदाताको संख्या १४७४ मात्र रहेकोले धेरै करदाता कर निर्धारणको विपक्षमा नरहेको तथ्याङ्कबाट पुष्टि हुन्छ। कुल बक्यौता रकम रु. २५४०४ करोडमध्ये रु. १२३८० करोड विवादित रकम देखिएकोले ठूला करदाताको कर बक्यौता रकम सबैभन्दा बढी भएको हुन सक्छ। यसरी आन्तरिक राजस्व विभाग अन्तर्गत ठूला करदाता कार्यालय र मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालयमा रहेका करदाताहरूको विवादित बक्यौता सबैभन्दा बढी रहेको यसबाट प्रमाणित भएको छ। साथै अन्य आन्तरिक राजस्व कार्यालयबाट समेत निर्धारित कर रकम दाखिला गर्नुपर्ने करदाताले राजस्व कार्यालयबाट निर्धारण गरेको आयकर तथा मूल्य अभिवृद्धि करमा चित्त नबुझाइ पुनरावलोकन वा पुनरावेदनमा गएको पनि माथिको विवरणमा समावेश भएको कर विवाद र बक्यौतामा देखिन्छ। यसरी नै अर्को तर्फ आयकरको विवादमा जम्मा ७१८ करदाता विवाद निरोपणका लागि विभिन्न निकायमा गएको र मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ ५६९ करदाता विवाद निरोपणका लागि अपिल गएकोले मूल्य अभिवृद्धि कर तर्फका करदाताहरूको विवाद तुलनात्मक रुपमा धेरै रहेको पाइएको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर विवादका विषय र करदाताबाट कर निर्धारण प्रक्रियमा देखाएको असहमती र विवादित विषयहरूमा आन्तरिक राजस्व

विभागका महानिर्देशकबाट हुने प्रशासकीय पुनरावलोकन हुँदा नै कानूनी प्रक्रियाको अवलम्बन र कर निर्धारणका आधार र कारणका बिषयमा आवश्यक विश्लेषण गर्नु पर्ने देखिएको छ।

चित्र नं. १

कर बक्यौताको राजस्व शीर्षकगत चित्रणः

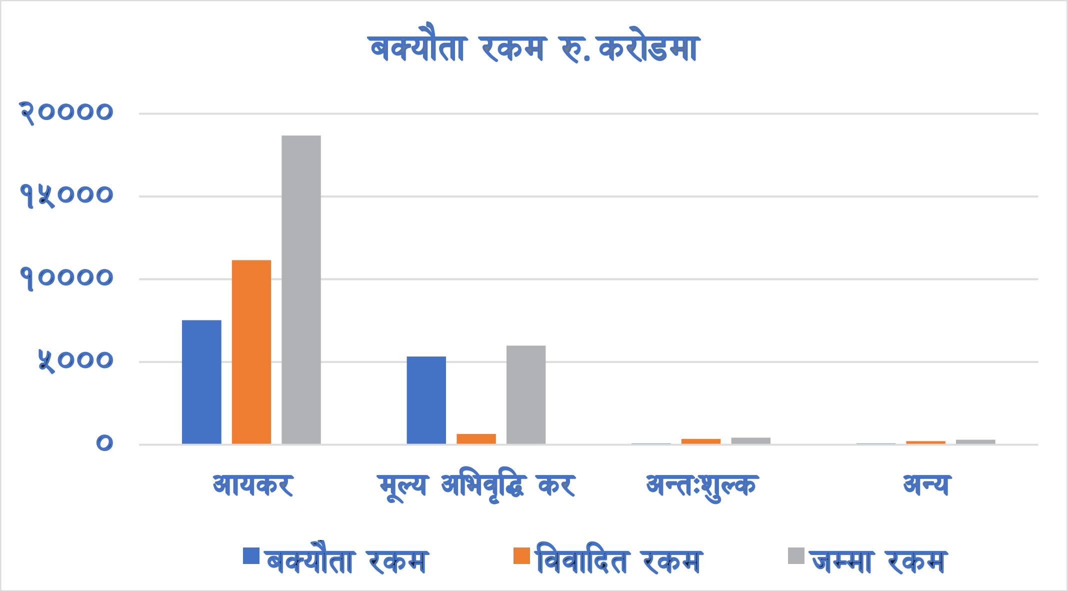

चित्र नं. २

कर बक्यौता राख्ने करदाताको राजस्व शीर्षकगत चित्रणः

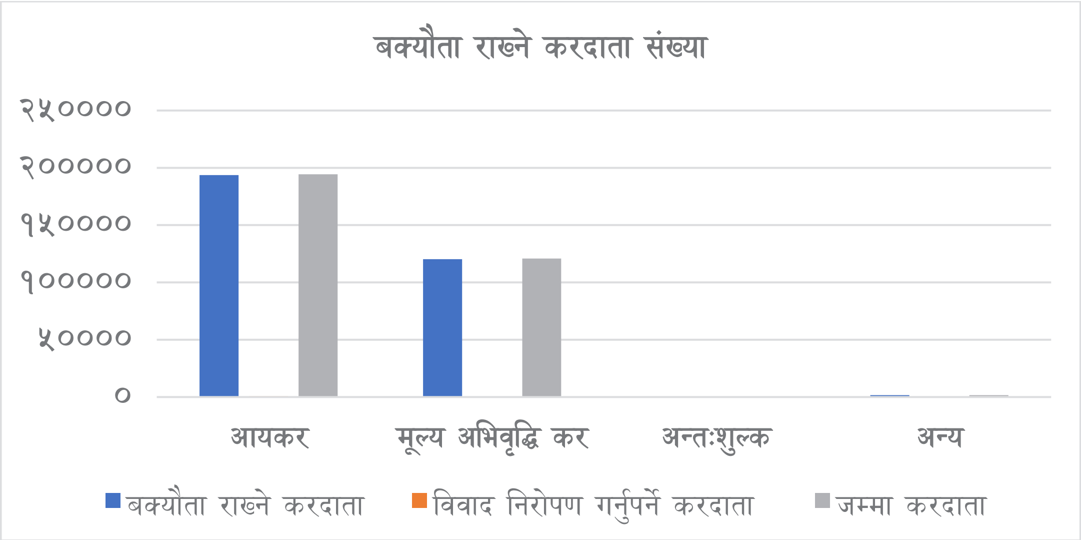

उल्लिखित कर बक्यौता र विवादका विषयमा माथि चार्टहरुका माध्यमबाट समेत स्पष्ट गर्ने प्रयास गरिएको छ। करदाताको संख्या जेजस्तो देखिए पनि बक्यौता रकम प्रत्येक वर्ष बढिरहेको कुरा अन्य वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनमा थप हुँदै आएको रकमले प्रमाणित भएको छ। विवादित कर बक्यौता व्यवसायीहरूले धरौटी वा बैक जमानत राखि न्यायिक निरोपणमा गएकोले असुल गर्न नसकिने र करदाताको कर लागत बढेर गइरहेको भए तापनि सरकारले समेत उक्त विवादित करको प्रयोग गर्न सक्ने अवस्था नदेखिएकोले यसतर्फ राजस्व प्रशासनले आवश्यक पहल समयमा लिनुपर्ने देखिन्छ। धेरै करदाताको कर बक्यौता विद्युतीय कर प्रणालीमा रहेकोले यस्तो तथ्याङ्कको संरक्षण र प्रयोगमा समेत कर प्रशासनका लागि चुनौती बनेको छ। लामो समयदेखि आय विवरण नबुझाउने करदाता र कर दाखिला नगर्ने करदाताको खोजी कार्यका लागि सङ्कलन भ्रमण तथा बजार अनुगमन कार्य निरन्तर भैरहनु पर्ने भए पनि उपलब्धी नगन्य हुने र राजस्व प्रशासनले करको दायरा विस्तारका कार्यहरूमा समय दिन नसक्ने, पुरानो कर बक्यौता पनि असुल नहुने र कर परीक्षणका कार्य गरी पुनःकर निर्धारण गर्ने कार्यमा समेत असर गरिरहेकोले यसलाई छिटो छरितो रुपमा समाधान खोज्ने वैकल्पिक बाटोको पहिचान गर्ने विषय टडकारो रुपमा देखिएको छ।

३. कर बक्यौता असुली सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाः

राजस्व प्रशासनमा कर बक्यौताको व्यवस्थापन र असुलीका लागि अलग अलग कानूनको प्रयोग भैरहेको हुन्छ। कर बक्यौतालाई विद्युतीय प्रणालीमा आवद्ध गरी करदाताले स्वयम् कर निर्धारण गर्दा बनेको व्यक्तिगत प्रोफाइलमा बक्यौता एकमुष्ट जम्मा हुने गरी साँवा तथा ब्याज समेतको गणाना हुँदै जाने प्रविधिको पछिल्लो विकासले अभिलेख राख्न केही सजिलो भए तापनि पुरानो बक्यौताको हिसाब चुस्त दुरुस्त नभैरहेको विषय पनि गम्भीरता पूर्वक लिएको हुनुपर्दछ। कर बक्यौता प्रत्येक नागरिकको अन्य सम्पत्तिबाट कानूनी कारवाही र प्रक्रिया पूरा गरी असुल उपर गर्ने विषय पनि भएकोले यसको लागि विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको जानकारी राख्नुपर्ने हुन्छ। हाल राजस्व प्रशासनमा कायम रहेका कानूनी व्यवस्थाहरूको चर्चा छोटकरीमा देहाय बमोजिम गरिन्छः-

आयकर ऐन, २०५८ मा बक्यौता कर असुली सम्बन्धमा ऐनको दफा १०३ देखि ११२ सम्म देहाय बमोजिम रहेका व्यवस्थाहरूः

- दफा १०३ करकट्टी गरी बुझाउनु पर्ने रकम अन्य भूक्तानी भन्दा अग्राधिकार दिनुपर्ने।
- दफा १०४ बक्यौता राख्ने व्यक्तिको सम्पत्तिमा नेपाल सरकारको दावि सिर्जना हुने।
- दफा १०५ दावि सम्पत्ति लिलाम गरी असुल गर्ने।

- दफा १०६ बक्यौता राख्ने व्यक्तिलाई देश बाहिर जान रोक लगाउने।
- दफा १०७ बक्यौता राख्ने निकायका कर्मचारीलाई कर दाखिला गर्न जिम्मेवार बनाउने।
- दफा १०८ प्रापक वा लिक्विडेटरबाट कर असुली गर्न सक्ने।
- दफा १०९ बक्यौता कर तेश्रो व्यक्तिबाट असुली गर्ने
- दफा ११० गैर बासिन्दा व्यक्ति भएमा उसको एजेन्टबाट समेत असुली गर्ने
- दफा १११ कर असुलीका लागि जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने र सो बमोजिम असुल गर्ने।
- दफा ११२ कर उन्मुक्ती दिने वा कर बक्यौता मिनाहा दिन सक्ने गरी राखिएको व्यवस्था हो। कुनै व्यक्तिले बुझाउनु पर्ने कर असुल उपर गर्न नसकिने भएमा नेपाल सरकारले त्यस्तो कर तथा त्यसमा लागेको शुल्क तथा ब्याज समेत पूरै वा आंशिक रुपमा मिनाहा दिन सक्ने।

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ मा कर बक्यौता असुली सम्बन्धमा दफा २१ मा विविध व्यवस्थाहरू रहेका छन्:

- दफा २१(क) करदातालाई फिर्ता गर्नु पर्ने रकम भएमा त्यस्तो रकमबाट कट्टा गरेर।
- दफा २१(ख) करदाताको चल अचल सम्पत्ति कब्जा गरेर।
- दफा २१(ग) करदाताको सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरेर।
- दफा २१(घ) वित्तिय संस्थामा रहेको करदाताको रकमबाट कट्टा गर्न लगाएर।
- दफा २१(ङ) सरकारी निकायबाट करदाताले पाउने रकमबाट कट्टा गर्न लगाएर।
- दफा २१(च) करदातलाई तिर्नु पर्ने दायित्व भएको तेश्रो व्यक्तिबाट दावि गरेर।
- दफा २१(छ) करदाताको आयात निर्यात वा अन्य कारोबार रोक्का गरेर।
- दफा २१(ज) करदातालाई नेपाल बाहिर जान रोक लगाएर।

यसैगरी अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा २२ मा बक्यौता अन्तःशुल्क असुलीको प्रक्रिया तोकिएको छ। अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको भौतिक नियन्त्रण प्रणालीमा अग्रिम अन्तःशुल्क असुलीको व्यवस्था भए तापनि कर निर्धारण वा अन्य निर्णयबाट भएको अन्तःशुल्क बक्यौता रकम असुल गर्न प्रति दिन बक्यौता रकममा ०.०५ प्रतिशतले विलम्ब शुल्क लाग्ने व्यवस्था समेत रहेको छ।

४. कर विवाद तथा विवादको न्यायिक निरोपणको अवस्थाः

नेपालको संविधानले कानून बमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन भन्ने सिद्धान्तको आधारमा कर प्रणालीको विकास र कार्यान्वयनका लागि कानूनी व्यवस्था गर्न निर्देश गरेको छ। कार्यकारिणीबाट भएका कर प्रणालीसँग सम्बन्धित निर्णयको न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने निकायबाट हुने पुनरावलोकनलाई कानुनी शासनको आधारस्तम्भको रूपमा लिइन्छ। नेपालको कर प्रणालीको प्रारम्भ देखि नै करदाताले पेश गरेका कर विवरणको छानबिन पश्चात थप कर निर्धारण हुन सक्ने र सो निर्णय उपर करदाताको चित्त नवुझेमा दुई तहको पुनरावलोकन र पुनरावेदन गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। विश्वमा नै यो आधुनिक कर प्रणालीको कर विवाद निरूपण गर्ने स्थायी व्यवस्था हो। विश्व बैङ्कका अनुसार, कर पुनरावलोकनको उद्देश्य विश्वसनीय, स्वतन्त्र एवं शीघ्र प्रक्रियाद्धारा करदाताको मर्काको सम्बोधन, कर प्रणालीप्रति करदाताको विश्वास कायम र भ्रष्टाचारजन्य एवं दुर्व्यवहारका कार्यको न्यूनीकरण गर्नु रहेको छ। ओइसीडीले प्रशासकीय पुनरावलोकनलाई करदाताका अधिकारको रक्षा एवं कर अधिकारीको सदाचारिताको सुनिश्चितता गर्ने संयन्त्रको रूपमा परिभाषित गरेको छ। यसैगरी न्यायिक प्रक्रिया सुस्त भएको अवस्थामा आन्तरिक पुनरावलोकनले न्यून आय भएका करदाताहरूको संरक्षण गर्न सक्ने, व्यवसायिक लागत घटाउन र समय घटाउन मद्दत गर्ने मान्यता समेत राखेको छ।

४.१.कर विवाद निरोपणका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासः

भारतमा कर निर्धारण गर्ने कर निकायकै शाखामा नै पुनरावलोकन गर्न पाइने व्यवस्था रहेको भए तापनि प्रशासनिक तहमा दोस्रो तहको पुनरावलोकन र न्यायिक पुनरावलोकनपूर्व बाध्यात्मक प्रशासनिक पुनरावलोकनको व्यवस्था भएको देखिदैन। भारतमा न्यायिक पुनरावलोकनको लागि न्यायाधिकरण, उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतको व्यवस्था रहेको छ।

जापानमा कर निर्धारण गर्ने कर निकायकै शाखामा नै पुनरावलोकन गर्न पाइने व्यवस्थाको साथसाथै प्रशासनिक तहमा दोस्रो तहको पुनरावलोकनको लागि राष्ट्रिय कर न्यायाधिकरण र न्यायिक पुनरावलोकनपूर्व बाध्यात्मक प्रशासनिक पुनरावलोकनको व्यवस्था समेत भएको देखिन्छ। जापानमा विशिष्टीकृत कर अदालत वा अर्द्धन्यायिक प्रकृतिको न्यायाधिकरणको व्यवस्था गरिएको पाइदैन। जापानमा जिल्ला अदालत, उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतबाट न्यायिक पुनरावलोकन हुने व्यवस्था गरिएको छ।

सिङ्गापुर, डेनमार्क र हङ्कङ्गमा कर कार्यालयबाट भएका निर्णय उपर कानुनी तथा लेखा नियमको कसीमा रही पुनरावेदन सुन्न बोर्ड, प्यानल तथा प्रशासकीय कर न्यायाधिकरणको व्यवस्था रहेको छ।

क्यानडा, जर्मनी, बेलायत लगायतका देशहरूले कर प्रशासनभित्रैबाट एक तहको मात्रै कर विवादको छिनोफानो गर्न आन्तरिक पुनरावेदनको मौका दिने गरेका छन, यद्यपी कर प्रशासनबाट भएका निर्णयको विरूद्धमा सिधै अदालतमा चुनौती दिन सकिने व्यवस्था समेत ती देशहरूले गरेको पाइन्छ।

अष्ट्रेलियामा न्यायाधिकरणमार्फत पुनरावलोकन हुने गरी दुई पटकसम्म पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यो व्यवस्था अन्तर्गत प्रक्रिया केही लामो हुने भए तापनि स्व-नियन्त्रणको सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गर्नुको साथै करदाताको न्यायको परिधिलाई फराकिलो बनाएको देखिन्छ।

४.२. कर विवादको निरोपणमा नेपालको अभ्यासः

नेपालमा पनि कर विवाद निरोपण र समाधान गर्न प्रचलित कर कानूनमा प्रशासकीय पुनरावलोकन र पुनरावेदनको व्यवस्था गर्नुका साथै सबै कर बक्यौता असुल नहुन सक्छन् भन्ने मान्यता राखेर मिनाहाको व्यवस्था पनि गरिएको छ। कर अधिकृतले गरेको कर निर्धारण तथ्यपूर्ण नभएको वा प्रचलित कानूनी आधारभन्दा फरक परेको कारणले करदाताको चित्त नबुझी विवाद उत्पन्न भएमा आन्तरिक राजस्व विभागका महानिर्देशक) समक्ष पुनः परीक्षण गराई पाउन करदाताले निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। कर अधिकृतबाट भएको कर निर्धारणका सम्बन्धमा वा विभागद्धारा भएका आदेश, पूर्वादेश र निर्णय उपर करदाता सहमत नभई चित्त नबुझेको आधार र कारण स्पष्ट खुलाई महानिर्देशक समक्ष पुनरावलोकनको निवेदन दिने व्यवस्था रहेको छ। महानिर्देशकबाट पुनरावलोकनको निवेदन उपर छानबिन गर्दा कार्यालयबाट भएका निर्णय कानून, विधि र प्रक्रियासम्मत नभएको हदसम्म त्यस्ता निणर्य वा आदेश बदर गर्न वा कर अधिकृतको निर्णयलाई सदर गर्न वा पुनः कर निर्धारणको लागि लेखी पठाउने अधिकार कानूनले विभागका महानिर्देशकलाई दिएको छ। करदाताले देहायका कानूनी दफाहरूको प्रयोग गरी विवाद निरोपणका लागि तोकिएको निकायसम्म जान पाउने व्यवस्था गरिएको छः-

- आयकर ऐन, २०५८ मा प्रशासकिय पुनरावलोकन सम्बन्धी व्यवस्थाः दफा ११४ र ११५ बमोजिम कर अधिकृतले गरेको कर निर्धारणको निर्णय उपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले त्यस्तो सूचना पाएको मितिले तीस दिनभित्र त्यस्तो निर्णय विरुद्ध महानिर्देशक समक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ।
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा ३१क.(१) बमोजिम कर अधिकृतले गरेको कर निर्धारणको निर्णय उपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले त्यस्तो सूचना पाएको मितिले तीस दिन भित्र त्यस्तो निर्णय विरुद्ध महानिर्देशक समक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

- अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १९(१) बमोजिम अन्तःशुल्क अधिकृतले अन्तःशुल्क निर्धारण तथा असुलीका सम्बन्धमा गरेको निर्णय उपर चित्त नबुझेमा त्यस्तो सूचना प्राप्त भएको मितिले तीस दिनभित्र पुनरावलोकनको लागि महानिर्देशक समक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

म्याद थप हुन सक्ने व्यवस्थाः आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११५, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा ३१क.(१), अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १९(१) बमोजिम निवेदन दिन म्याद गुज्रिन गएमा त्यस्तो म्याद गुज्रेको मितिले सात दिनभित्र म्याद थपको लागि विभाग र महानिर्देशक समक्ष निवेदन दिन सक्ने र त्यस्तो निवेदनमा उल्लिखित कारण मनासिव देखिएमा महानिर्देशकले म्याद गुज्रेको मितिबाट तीस दिनको म्याद थप गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न सक्ने अवस्थाः कर कानुनमा भएको प्रावधान बमोजिम प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दर्ता भएको मितिले ६० दिनभित्र छानबिन गरी निर्णय गरिसक्नु पर्दछ। करदाताले निवेदन पेश गरको ६० दिनभित्र विभागले सो निवेदन उपरको निर्णयको सूचना निवेदकलाई नदिएमा राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। यसैगरी आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन उपर भएको निर्णय, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ बमोजिम महानिर्देशकले गरेको निलम्बनको आदेश र दफा ३१ बमोजिम महानिर्देशकले गरेको निर्णय, अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ बमोजिम अन्तःशुल्क अधिकृतले कैद गर्ने गरी गरेको निर्णय र प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवदन उपर महानिर्देशकले गरेको निर्णय र कुनै किसिमको प्रशासकीय पुनरावलोकन हुन सक्ने निर्णय स्वयं महानिर्देशकले गरेको रहेछ भने त्यस्तो निर्णय उपर निर्णय वा आदेशमा सो मितिले र निर्णय वा आदेश भएको भन्ने जानकारी वा सूचना म्याद तामील भएकोमा सो मितिले ३५ दिनभित्र राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ बमोजिम न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

सर्वोच्च अदालतमा अनुमतिको व्यवस्थाः सामान्यतया राजस्व न्यायाधिकरणले गरेको फैसला अन्तिम हुन्छ। न्यायाधिकरणको फैसला उपर सिधै पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था रहेको छैन। राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को दफा ८ बमोजिम अधिकार क्षेत्रको प्रश्न, बुझ्न पर्ने प्रमाण नबुझेको वा बुझ्न नहुने प्रमाण बुझेको प्रश्न, बाध्यात्मक रूपमा पालन गर्नुपर्ने कार्यविधि सम्बन्धी कानुनको उल्लङ्घन भएको प्रश्न र गम्भीर कानूनी त्रुटि सम्बन्धी प्रश्नका विषयमा न्यायाधिकरणको फैसला पूर्ण वा आंशिकरूपमा उल्टी हुनसक्ने देखी सर्वोच्च अदालतले आफूसमक्ष पुनरावेदन गर्न अनुमति दिएमा भने न्यायाधिकरणको फैसला उपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्दछ।

कर फस्यौंट आयोगः कर फस्यौंट आयोग ऐन, २०३३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी कर सम्बन्धी जटिलता एवं कानुनी समस्याहरूको समाधानका लागि विगतमा आयोग गठन भएको

देखिन्छ। उक्त ऐन बमोजिम विक्रम संवत २०५१, २०५८, २०६३ र २०७१ मा गठित कर फस्यौट आयोग केही उदाहरण हुन। लामो समयदेखि कार्यालय र करदाताका बीचमा रहेका कर सम्बन्धी विवादहरू एवं कर बक्यौता व्यवस्थापन गरी कर सङ्कलन गर्न, कर प्रशासनलाई चुस्त तथा दुरूस्त बनाउन, करदातालाई लामो कानुनी प्रक्रियाबाट मुक्त गरी उनीहरूको व्यावसायिक लागत कम गर्नका लागि यी आयोगहरू औचित्यपूर्ण र सहयोगी मानिदै आएको भए तापनि आयोगका कतिपय निर्णयहरू विवादित हुन गएकोले कर फस्यौंट आयोग ऐन, २०३३ खारेज गरी त्यसमा रहेको आपसी वार्ताका आधारमा कर विवादको निरोपण हुने व्यवस्थाको अन्त्य भएको छ।

५. उपसंहार

कर बक्यौता राख्ने र कर सम्बन्धी विवाद हुने कुरा विषय पहिला देखि चलि आएकोले यो एक प्रकारको प्रचलन नै मानिन्छ। आफूले तिर्नु पर्ने कर दायित्व विविध कारणले निश्चित समय सीमामा दाखिला नगरेको रकम बक्यौता रकम भएकोले यसको अभिलेख व्यवस्थापन र कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी असुल उपर गर्ने कार्य सरल छैन्। कानूनी रुपमा करदातालाई राज्यले बढी कर लगाएको भन्ने महसुस गरेर न्यायिक निरोपणको बाटो अपनाउनु करदाताको अधिकार नै हुने भएकोले विवादित करको विषयमा समयमै विवादको निरोपण हुने र बक्यौता असुल गर्न सक्ने व्यवस्थामा राजस्व प्रशासनले ध्यान दिनु पर्दछ। आर्थिक क्रियाकलापमा आएको सुस्तता र मन्दीको मारमा परेको कारणले होस् वा सुशासन र पारदर्शितामा देखिएको संकटले गर्दा होस् करदाताले आफ्नो नाममा रहेको बाँकी कर बुझाउन सहज मानी रहेको पाइदैन। **कर करले होइन, रहर र इज्जतले तिर्न** पाउनु पर्छ भन्ने आवाज पनि सर्वत्र सुनिएको छ। आन्तरिक राजस्व विभाग अन्तर्गतका कार्यालयले करदातासँग उठाउनु पर्ने बक्यौता रकमको अभिलेख व्यवस्थापन र कर विवादको अभिलेख निकै चुनौतिपूर्ण हुँदैछ। विद्युतीय सेवा प्रणालीको प्रयोग गरी राखिने यस प्रकारको बक्यौता आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ सम्म रु. २५४०४ करोडमध्ये रु. १२३८० करोड विवादित रकम देखिएकोले यसको प्रशासकीय र अदालती निर्णय प्रक्रिया पूरा गरी बक्यौता हटाउने काम समेत अस्तव्यस्त भैरहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। आयकर ऐन, २०५८ मूल्य अभिवृद्धि ऐन, २०५२ तथा अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ ले गरेको व्यवस्था अनुसार स्वयम् कर निर्धारणमा आधारित भएर करदाताले कर विवरण मात्र दिने तर कर दाखिला नगरेको कारण साह्रै नगन्य मात्रमा विभाग अन्तर्गतका आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूले गरेको कर निर्धारण वा निर्णयबाट सिर्जना भएको करको विवादले सिर्जित करको दायित्व हरेक वर्ष बढी रहेको हुँदा आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११२ ले परिकल्पना गरेको कर बक्यौताको मिनाहा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरुको प्रयोग गरी कर बक्यौता रहेका कतिपय व्यक्तिले चाहेर पनि कर तिर्ने

क्षमताको अभाव, पारिवारिक विग्रह वा कुनै व्यक्ति कानूनी रुपमा लिक्वीडेसनमा गएको अवस्था समेतको मूल्याङ्कन गरी नेपाल सरकारले नियमित प्रक्रिया भन्दा विशेष किसिमको संरचनाको परिकल्पना गरी विवाद निरोपण गर्ने तथा बक्यौता कर असुली वा मिनाहा गर्ने कारवाहीमा जानु जरुरी देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२: कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं
- अन्तःशुल्क ऐन, २०५८: कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं
- आयकर ऐन, २०५८: कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं
- कर प्रणाली सुधार सम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव समितिको प्रतिवेदन, २०८०
- वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०८०/०८१, आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट
- वेवसाइडः www. ird.gov.np. आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट, काठमाडौं

स्थानीय तहको बेरुजु व्यवस्थापन

✍ यम प्रसाद ढुगाना ♦

सारांस

कानून बमोजिमको रित प्रकृया पुरा नगरी गरिएको आर्थिक कारोवार बेरुजु हो । संघीय सरकारका लागि बेरुजु फछ्र्यौट गर्ने कानूनी र प्रणालीगत ब्यवस्था रहेको छ । तर स्थानीय तहमा भने अझै प्रणाली स्थापित हुन सकेको छैन । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले पालिकाको हकमा सार्वजनिक लेखा समिति र लेखा उत्तरदायी अधिकृतको स्पष्ट परिभाषा र प्रणालीको प्रवन्ध नगर्दा बेरुजु फछ्र्यौट तथा सम्परीक्षणको लागि द्विविधा उत्पन्न भएको अवस्था छ ।यसले स्थानीय तहमा वित्तीय अनुशासन कमजोर हुनुका साथै बेथिति पनि बढाएको अवस्था छ।स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन र आर्थिक कार्य विधि तथा बित्तय उत्तरदायित्व कानूनहरु अविलम्ब परिमार्जन गरी बेरुजु फछ्र्यौट र सम्परीक्षणको लागि स्पष्ट व्वस्था गरिनु पर्ने अत्यावश्यक देखिन्छ । प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतलाई लेखा उत्तरदायी अधिकृत तोकेर लेखा समिति निर्माण गरी सन्तुलन तथा नियन्त्रणको ब्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

क) को अर्थः

सामान्य अर्थमा भन्नाले प्रचलित कानून वमोजिम पुर्यनउनुपर्ने रित प्रक्रिया पुरा नगर्दा रुजु नभएको आर्थिक कारोवारलाई बुझाउँदछ । प्रचलित कानून वमोजिम पुर्याउनुपर्ने रीत नपुर्याइ कारोवार गरेको वा राख्नु पर्ने लेखा नराखेको तथा अनियमित वा वेमुनासीव तरिकाले गरेको आर्थिक कारोवारबाट देखाइएको कैफियत नै हो। यसबाट कानुनी प्रक्रिया पुरा नगरेको कारोवार, लेखा नराखेको कारोवार,अनियमित भएको कारोवार र वेमनासिव रुपमा गरिएको कारोवारलाई भन्न सकिने देखिन्छ ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ बमोजिमको परिभाषा

प्रचलित कानून बमोजिम पुर्याउनु पर्ने रीत नपुर्याई कारोबार गरेको वा राख्नु पर्ने लेखा नराखेको तथा अनियमित वा बेमनासिब तरिकाले आर्थिक कारोबार गरेको भनी लेखापरीक्षण गर्दा औंल्याइएको वा ठहर्याइएको कारोबार।

♦ उपसचिव नेपाल सरकार

सम्परीक्षण

आन्तरिक वा अन्तिम लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा औंल्याइएको को सम्बन्धमा पेश हुन आएका स्पष्टीकरण वा प्रतिकृया साथ संलग्न प्रमाण तथा कागजातको आधारमा गरिने फस्यौंट सम्बन्धी कार्य। प्रतिनिधि सभाको सार्वजनिक लेखा समितिबाट प्राप्त सुझाव वा निर्देशनका आधारमा गरिने फछ्यौंट समेत।

सारांशमा रित, प्रक्रिया, विधि, प्रचलित कानून कार्यविधि पुरा नगरी आर्थिक कारोवार गरेको व्यहोराले बेरुजुलाई सङ्केत गर्दछ। भनेको नियम, कानूनको रित प्रकृया विपरितको कारोवार हो।

ख) र भ्रष्टाचार बिचको अन्तरसम्बन्धः

नेपालको कानूनले परिभाषा गरे अनुसार बेरुजु भनेको रित नपुर्याइ कारोवार गरेको, लेखा नराखेको कारोवार, अनियमितता भएको कारोवार र वेमनासिवको कारोवार हो । बेरुजुलाई नियमित गर्नुपर्ने, असुल उपर गर्नुपर्ने गरी मोटामोटी दुई भागमा बाँडिएको छ । नियमित गर्नुपर्ने बेरुजु भित्र सरकारी हानी नोक्सानी नभएको केवल पुर्याउनु पर्ने रित वा प्रक्रिया मात्र नपुर्याइएको रकम कलमलाई राखिएको छ भने असुल उपर गर्नुपर्नेमा मा हिनामिना, हानी नोक्सानी, बढी भुक्तानी, बील वेगरको भुक्तानी आदिलाई राखिएको छ । यहाँ असुल उपर गर्नुपर्ने बेरुजुको प्रकृति हेर्दा सोझै भ्रष्टाचार जस्तो देखिन्छ । तर भ्रष्टाचार हुनको लागि मनसाय र कार्य दुबैको उपस्थिति आवश्यक पर्ने हुनाले जुन कारोवार गर्दा कारवाही मात्र हुन्छ अथवा गलत मनसाय हुँदैन त्यस्तो कारोवारलाई मात्र भन्न सकिन्छ । त्यसैले भ्रष्टाचारमा उल्लेखित दुबै तत्वहरु उपस्थिति रहने भएकाले सबै भ्रष्टाचार बेरुजु हुन तर सबै बेरुजु भ्रष्टाचार हुन सक्दैनन् । तर नेपालमा भने बेरुजुको कानुनी परिभाष हेर्दा वेमनासिव पनि राखिएकोले बेरुजु र भ्रष्टाचार विच फरक छुट्याइएको पाईंदैन । हिनामिना, मस्यौट, सरकारी हानी नोक्सानी जस्ता रकमहरु पनि बेरुजु भित्रै राखी सामान्य तरिकाले असुल उपर गर्ने गरिन्छ । पछिल्लो समयमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयले लेखापरीक्षणको क्रममा गम्भीर प्रकृतिको भ्रष्टाचारजन्य कार्य गरेको पाइएमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा लेखि पठाउने गरेको त छ तर यस सम्बन्धी स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाको अभाव छ । बेरुजुको परिभाषामा नै त्रुटीं छ । जहाँ गलत मन्साय राखेर कारोवार गरिन्छ ती सबै भ्रष्टाचार भित्र राख्नेगरी बेरुजुलाई पुनःपरिभाषित गर्न आवश्यक छ । बेरुजु भित्र कानून विपरितको कारोवारलाई राख्नु हुदैंन । केवल कार्यविधिगत र प्रक्रियागत भूल, त्रुटी र गल्तीलाई मात्र राख्न उपयुक्त हुन्छ।

ग) फछ्र्यौट सम्बन्धी व्यवस्थाहरु

१. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनको व्यवस्था

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनमा लेखापरीक्षणबाट औंल्याइएको बेरुजु सम्बन्धमा प्रमाण पेश गरी वा नियमित गरी गराई वा असुल उपर गरी फछ्र्यौट गर्ने दायित्व जिम्मेवार व्यक्तिको हुने व्यवस्था गरेको छ । त्यसरी फछ्र्यौट गरे नगरेको रेखदेख गरी गर्न लगाउने दायित्व लेखा उत्तरदायी अधिकृतको हुने व्यवस्था छ । मलेपबाट औंल्याइएको को सूचना पाएको ३५ दिनभित्र फछ्र्यौट गरी सम्परीक्षण गराउनु पर्ने, यदि उक्त म्यादभित्र नसकिने भएमा मलेपलाई अनुरोध गरेमा मनासिव माफिकको कारण भएमा म्याद थप गरी दिन सक्ने र त्यस्तो म्याद भित्र पनि फछ्र्यौट नगराएमा लेखा उत्तरदायी अधिकृतलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था छ । लेखा उत्तरदायी अधिकृतले जानकारी बमोजिमको कारवाही गर्नुपर्ने, नगरेमा मन्त्रीलाई जानकारी दिने व्यवस्था छ । को लगत केन्द्रीयस्तर र कार्यालयस्तरमा राख्नुपर्ने, हिनामिना भएको वा नियमित हुन नसकेको रकम जिम्मेवार व्यक्तिबाट असुल उपर गर्नुपर्ने, असुल उपर गर्न सकिएन भने केन्द्रीय तहसिल कार्यालयमा पठाई लगत कट्टा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । वार्षिक प्रतिवेदनमा औंल्याइएका हरुको बारेमा सार्वजनिक लेखा समितिमा प्रतिक्रिया दिने उत्तरदायित्व लेखा उत्तरदायी अधिकृतको हुने, सार्वजनिक लेखा समितिको निर्देशन कार्यान्वयन गर्ने गराउने कर्तव्य मन्त्रालयको हुने, असुल उपर गर्न लगत कसिएको असुल हुन सकेन भने केन्द्रीय तहसील कार्यालयमा लगत कसी सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरिने, सामान्य प्रक्रियाबाट फछ्र्यौट हुन नसकेका का लागि महालेखापरीक्षकको राय लिई निम्न पदाधिकारी भएको फछ्र्यौट समिति गठन गरी फछ्र्यौट गराउने व्यवस्था छः

सार्वजनिक लेखा समितिले तोकेको समितिको सदस्य	अध्यक्ष
महालेखापरीक्षकले तोकेको उप/नायब महालेखापरीक्षक	सदस्य
अर्थ सचिव वा सह सचिव अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
महालेखा नियन्त्रक वा सह महालेखा नियन्त्रक	सदस्य
नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेन्टस संस्थाले मनोनयन गरेको एक सिए	सदस्य
नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति	सदस्य सचिव

उपरोक्त समितिले मस्यौट, हिनामिना र असुल गर्नुपर्ने बाहेकको सामान्य नियमित प्रक्रियाबाट फछ्र्यौट हुन नसकेको हरु सिफारिस भई आएमा औचित्यको आधारमा नियमित वा मिनाहा गर्ने कार्य गर्दछ ।

२. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावलीको व्यवस्थाः

आन्तरिक लेखापरीक्षणबाट निस्केको अन्तिम लेखापरीक्षण हुनुभन्दा अगावै फट गर्नुपर्ने, त्यसको अनुगमन तालुक कार्यालयले गर्नुपर्ने, अनुगमनको क्रममा फछ्र्यौट नगरेको पाइएमा विभागीय कारवाही गर्नुपर्ने, अन्तिम लेखापरीक्षण अगावै विशेष कारणले फछ्र्यौट हुन नसकेमा अन्तिम लेखापरीक्षक समक्ष लिखित स्पष्टीकरण दिनुपर्ने, अन्तिम लेखापरीक्षक भएपछि आन्तरिक लेखापरीक्षकको नरहने व्यवस्था नियमावलीमा गरिएको छ । अन्य व्यवस्थाहरु निम्नानुसार छनः

- फछ्र्यौट जिम्मेवार व्यक्तिबाट गर्न लगाउने, त्यसको अनुगमन गर्ने दायित्व लेखा उत्तरदायी अधिकृतको हुने, फछ्र्यौट गर्ने दायित्व जिम्मेवार व्यक्तिको हुने । त्यस्तो व्यक्ति अवकाश वा सरुवा भएमा को पनि बरबुझारथ गर्नुपर्ने ।
- लेखापरीक्षकबाट को पत्र प्राप्त भएमा पत्रमा उल्लेखित म्याद वा ३५ दिन भित्र फछ्र्यौट गरी जवाफ पठाउनुपर्ने, प्रमाण सम्वन्ध लेखापरीक्षकले बन्द सवाल पनि गर्न सक्ने, उक्त म्यादभित्र नसक्ने भएमा म्याद थप मागी सो भित्र गर्नुपर्दछ ।
- लेखा उत्तरदायी अधिकृतले नियमित गर्न मिल्ने आफैं गर्नुपर्ने र कुनै कर्मचारीलाई बुझेर गर्नुपर्ने भए बुझी नियमित गर्नुपर्ने, प्रचलित कानूनको रित पुर्याउनुपर्नेमा सो रीत नपुर्याइ अनियमित भएको तर सरकारी हानी नोक्सानी भएको नदेखिएको कार्यालय प्रमुख र विभागीय प्रमुखको सिफारिसमा लेखा उत्तरदायी अधिकृतले नियमित गरी फछ्र्यौट गर्न सक्ने । त्यसरी नियमित गर्दा हानी नोक्सानी नभएको कारण प्रष्ट पार्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा मिनाहा दिनुपर्ने भएमा ३ लाखसम्म मन्त्रालयको सचिवले र मूख्य सचिव, अर्थ सचिव, महालेखा नियन्त्रक र केन्द्रीय तहसिल कार्यालयको प्रमुख सहितको मिनाहा समितिको सिफारिसमा ५ लाखसम्म मन्त्रालयले र सो भन्दा बढीको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्ले दिन सक्ने व्यवस्था पनि रहेको छ।
- बेरुजु फछ्र्यौटको अनुगमन गरी फछ्र्यौटमा प्रभावकारिता ल्याउन मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा फछ्र्यौट मूल्याङ्कन र अनुगमन समिति रहने, उक्त समितिले को लेखाजोखा तथा मूल्याङ्कन गर्ने, फछ्र्यौट नगर्नेलाई झिकाई छलफल गर्ने, कारबाहिको लागि निर्देशन दिने, त्यस्तो निर्देशन पालना नगर्नेलाई विभागीय कारवाहीका लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने, आवश्यक अनुगमन गर्ने, प्रत्येक ६ महिनामा प्रगति विवरण प्रधानमन्त्री कार्यालयमा र वार्षिक प्रतिवेदन मन्त्रिपरिषद्मा पेश गर्नुपर्ने,

- असुल गर्नुपर्ने सम्वन्धित कार्यालयले नै गर्नुपर्ने, एक वर्षभित्र पनि असुल हुन नसकेमा कारण खोली लेखा उत्तरदायी अधिकृत समक्ष पठाएपछि लेखा उत्तरदायी अधिकृतले तोकिएको ढाँचा (अनुसूची १५) भरी केन्द्रीय तहसिल कार्यालयमा लगत कस्न पठाउनुपर्ने, उक्त कार्यालयले रित पुगेको भए ७ दिन भित्र लगत कसी जानकारी पठाउनुपर्ने, त्यस्तो जानकारी आएपछि लगत कट्टा गरिने व्यवस्था छ । केन्द्रीय तहसिल कार्यालयले तलब, भत्ता, पेन्सन, उपदान लगायत भुक्तानी पाउने जुनसुकै रकम रोक्का राख्ने, राहदानी रोक्न सम्वन्धित निकायमा लेखी पठाउने, जमानीको जायजेथा खोजतलास गरी रोक्का राख्ने र लिलाम गर्ने, केन्द्रीय तहसिल कार्यालयले शुरुमा ३५ दिनभित्र दाखिला गर्न पत्र पठाउने र म्याद ६ महिनासम्म थप गर्न सक्छ। उक्त म्यादभित्र सरकारी बाँकी तलब/पेन्सन कट्टा गर्न सम्वन्धित जिम्मेवार व्यक्तिलाई लेखी पठाउने, यदि नगरेमा विभागीय कारवाहीको लागि पनि लेखी पठाउने व्यवस्था छ । जायजेथाको लागि मालपोत कार्यालयबाट विवरण लिई लिलाम गर्ने, दाखिला गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई उपस्थिती गराउन प्रहरीलाई लेखी पठाउने र थुनामा राख्न सक्ने सम्मको व्यवस्था गरिएको छ ।

३. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन,२०७४ मा भएको ब्यवस्थाः

दफा ७७. लेखापरीक्षण

- स्थानीय तहले आफ्नो आय तथा व्ययको अन्तिम लेखापरीक्षण महालेखा परीक्षकबाट गराउनु पर्नेछ ।
- स्थानीय तहले कानून बमोजिम आफ्नो आय र व्ययको आन्तरिक लेखा परीक्षण गराउनु पर्नेछ ।
- आन्तरिक लेखापरीक्षणले औंल्याएका कैफियत सम्बन्धित अधिकारीले अन्तिम लेखापरीक्षण हुनुभन्दा अगावै सम्परीक्षण गराउनु पर्नेछ ।
- आन्तरिक लेखा परीक्षणको एक प्रति अन्तिम लेखापरीक्षणका लागि खटिने डोर वा महालेखा परीक्षकले तोकेको व्यक्ति वा निकायलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- दफा ७८. आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कार्यान्वयन गर्नु पर्ने
- स्थानीय तहले आफ्नो कार्यालयबाट सम्पादन गरिने कार्य मितव्ययी, प्रभावकारी, नियमितता र कार्यदक्षतापूर्ण ढङ्गबाट सम्पादन गर्न, वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीलाई विश्वसनीय बनाउन तथा प्रचलित कानून बमोजिम कार्य सम्पादन गर्न आफ्नो कामको प्रकृति अनुसारको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ।

- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गर्दा कामको प्रकृति अनुरूप जोखिम क्षेत्रको पहिचान, नियन्त्रणको वातावरण, सूचनाको आदान प्रदान, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन जस्ता विषयलाई समेत समेट्नु पर्नेछ ।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको अनुगमन गर्नको लागि गाँउपालिका वा नगरपालिकाको अध्यक्ष, प्रमुख वा जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख आफैले वा जिम्मेवार अधिकारी तोकी अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।
- अनुगमनबाट देखिएका त्रुटिलाई सुधार गरी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने जिम्मेवारी सम्बन्धित अध्यक्ष, प्रमुख वा जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुखको हुनेछ ।
- गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई पारदर्शी, उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन सार्वजनिक परीक्षण, सामाजिक परीक्षण तथा सार्वजनिक सुनुवाई जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्नेछ ।

दफा २२. समितिको गठन

- सभाले आफ्नो कार्यप्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न नियमावली बनाई कुनै सदस्यको संयोजकत्वमा लेखा समिति, विधायन समिति, सुशासन समिति लगायत आवश्यकता अनुसार अन्य समिति र विशेष समिति गठन गर्न सक्नेछ ।

यसरी फछ्र्यौट सम्वन्धी संघीय सरकारको लागि कानुनी व्यवस्थाहरु गरिएतापनि स्थानीय तहको लागि फछ्र्यौट र सम्परीक्षणको ब्यवस्थाको लागि स्पष्ट कानूनी र प्रणालीगत व्यवस्थाको अझै अभाव देखिन्छ । प्रस्तुत कानुनी व्यवस्थाले लामो प्रक्रियागत झन्झट, न्यूनतम जरिवानको व्यवस्था, हिनामिना र मस्यौटको उपचारगर्ने कार्यविधि प्रष्ट नभएको, विभागीय मन्त्रीलाई पूर्ण जिम्मेवार नबनाएको जस्ता कानुनी त्रुटीहरु बाँकी नै छन् । हरेक वर्षको पहाड बढ्दै गई वित्तीय अनुशासनमा ह्रास आइरहेको छ। र भ्रष्टाचारका विचको अन्तरसम्वन्धलाई पुनः परिभाषित गर्दै कानुनी त्रुटीलाई सच्याउन आवश्यक छ।

घ) स्थानीय तहहरुमा को प्रकृत्ति

१. आन्तरिक नियन्त्रण तथा लेखापरीक्षणः

- जोखिम क्षेत्रको पहिचान गरी आन्तरिक प्रणार्ली तयार नगरेकोले तोकिए बमोजिम आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउनुपर्दछ ।

२. न्यायिक समितिः

- न्याय सम्पादन प्रक्रिलाई ऐनले तोकेको म्याद भित्र फछ्र्यौट वा कार्बाही गरी किनारा लगाउनुपर्ने छ

३. पदाधिकारी सुविधाः

- ऐन नियममा व्यवस्था भए भन्दा बाहिर रहेर पदाधिकारीहरुको सेवा सुविधा खर्च लेख्ने कानून सम्मत नदेखिएको

४. गतविगत बर्षको भुक्तानीः

- भुक्तानी दिन बाँकीको विवरण कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट कच्चावारी प्रमाणित गराई भुक्तानी गर्नुपर्ने वेगर गत विगत वर्षको भुक्तानी गरेको

५. कल्याण कोषः

- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा ९१ बमोजिम अवकास कोष सम्बन्धि व्यवस्था छ। सो अनुरुप स्थानीय तहहरुले स्थानीय सेवामा आफ्नो दरबन्दीमा कार्यरत कर्मचारीहरुलाई खाईपाई आएको मासिक तलवबाट १०% कट्टा गरी सो रकम बरावरले हुन आउने रकम थप गरी कोषको व्यवस्थापन नगरेको ।

६. कानून निर्माणः

- स्थानीय तहहरुले आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्रका विषयमा ऐन तथा सोको अधिकारमा रही नियम, निर्देशिका, कार्यविधि र मापदण्ड बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्नेमा कानून निर्माणमा स्थानीय तहहरु थप सक्रिय हन सकेको देखिएन ।

७. विनियोजन भन्दा बढी खर्चः

- आर्थिक वर्षको योजना तथा कार्यक्रम र आय-ब्ययको अनुमानित विवरण खुलाई बजेट बनाउनु पर्नेमा बजेट सीमा नाघ्ने गरी खर्च गर्ने गरिएको ।

८. बेरुजु फछ्र्यौटः

- स्थानीय तहहरुको फछ्र्यौट गर्न गराउने काम कर्तब्य प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको हुने व्यवस्था छ । स्थानीय तहहरुले फछ्र्यौट गर्न गराउने कार्यलाई व्यवस्थित गर्न कानूनको तर्जुमा गरी बेरुजू फछ्र्यौट कार्य गरेको पाईएन ।

९. स्थानीय तहको सेवा प्रभावकारी हुनुपर्दछः

- स्थानीय तहको गाउँ वा नगर सभाबाट धेरै संख्यामा साना साना टुक्रे योजना पा,रित हुने, पारित योजनाहरु कार्यान्वयन नगरी योजनाको रकम अन्य शिर्षकमा रकमान्तर गर्ने, अनुत्पादक र वितरणमुखी कार्यक्रममा बढी खर्च हुने, खरिद प्रक्रिया कनून अनुसार नहुने, दिगो योजना नबनाउने लगायतका विविध समस्याहरु रहेका छन्। स्थानीय तहहरुले आफैले गर्ने, निजि,क्षेत्रले गर्ने साझेदारीमा गर्ने गराउने र नागरिक संस्था मार्फत गराउने कार्यको पुनरावलोकन नहुँदा सेवा प्रवाहमा प्रभावकारी हुन नसकेको भनी मलेपको साठीऔं वार्षिक प्रतिवेदनले औंल्याएको छ ।

ङ) सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रहरु

स्थानीय सञ्चालनको लागि आवश्यक कानून निर्माण नीति निर्धारण संगठन संरचना श्रोतको व्यवस्थापन गरी विषयगत शाखाबाट कार्य सम्पादन गर्ने व्यवस्थानपन मिलाउनु पर्दछ ।

स्थानीय सरकार ऐन , २०७४ को व्यवस्था तथा प्रत्येक स्थानीय तहको भौगोलिक अवस्था खर्चको आवश्यकता प्रवाह गर्नुपर्ने सेवा समेतको आधारमा दरबन्दी यकिन गरी तथा रिक्त दरबन्दी समयमै पदपूर्ति गरी सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ । साथै स्थानीय तहका पदाधिकारी तथा कर्मचारीका सेवा सुविधा सम्बन्धी मापदण्ड बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ

स्थानीय तहमा महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट जारी भएको प्रतिवेदन उपर प्रचलित कानुनबमोजिम गाउँ सभा वा नगर सभामा प्रस्तुत हुने लेखा समिति गठन गरी छलफल एवं फछ्र्यौट गर्ने ब्यवस्था छ। सभाका पदाधिकारी तथा पालिकाका कर्मचारीबाट सम्पादन भएको कार्य उपर देखिएको सम्बन्धमा सभाबाट फछ्र्यौट गर्दा स्वार्थ नबाझिने सुनिश्चित गरी आवश्यक नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्थामा सुधार गर्नुपर्दछ ।

- स्थानीय तहको आन्तरिक लेखापरीक्षण ब्यवस्थालाई स्वतन्त्र, विश्वसनिय र प्रभावकारी बनाई सबै स्थानीय तहको लेखापरीक्षण समयमै गर्न आवश्यक व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ को दफा २१४ मा प्रदेश तथा स्थानीय तहले उठाएको राजश्व र यस ऐन बमोजिम प्राप्त हुने राजश्व बाँडफाँड रकमबाट प्रशासनिक खर्च पुग्ने गरी राजश्व तथा ब्ययको अनुमान पेस गर्नुपर्ने ब्यवस्था भएकोमा कतिपय स्थानीय तहले प्रशासनिक कार्यमा बढी रकम विनियोजन गर्ने गरेकाले सो मा नियन्त्रण हुनुपर्दछ
- दिगो विकास लक्ष्य संघीय आवधिक योजना र प्रादेशिक आवधिक योजनासँग सामाञ्जस्य हुने गरी स्थानीय स्तरमा आवधिक योजना निर्माण र सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिनु पर्छ।

- अनुत्पादक एवं वितरणमुखी टुक्रे आयोजना र कार्यक्रम छनोट गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरी उत्पादनमूलक तथा स्थानीय जनताको आवश्यक्तालाई सम्बोधन गर्ने प्रतिफल मुखी योजना कार्यान्वयन गर्ने तर्फ ध्यान दिनु पर्छ ।
- स्थानीय तहको वित्तीय लेखाङ्कनमा प्रयोग भएको सुत्र सफ्टवेयरमा थप परिमार्जन गरी सबै पालिकाले पूर्णरुपमा प्रयोग गर्ने र लेखा राख्ने जनशक्तिको क्षमतासमेतको अभिबृद्धि गरी उक्त प्रणालीबाट तयार हुने बित्तीय प्रतिवेदनले स्थानीय तहको सबै कारोबार समेटी यथार्थ चित्रण गर्न सक्ने बनाउनु पर्छ ।
- स्थानीय तहमा महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट जारी भएको प्रतिवेदन उपर प्रचलित कानुन बमोजिम गाउँ सभा वा नगर सभामा प्रस्तुत हुने र लेखा समिति गठन गरी छलफल एवं फछ्र्यौट गर्ने ब्यवस्था छ। सभाका पदाधिकारी तथा पालिकाका कर्मचारीबाट सम्पादन भएको कार्य उपर देखिएको का सम्बन्धमा सभाबाट फछ्र्यौट गर्दा स्वार्थ नबाझिने सुनिश्चित गरी आवश्क नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्थामा सुधार हुनुपर्दछ।
- अनुगमनः- गत विगतका भुक्तानी गरेको, बीमा नगरेको, सोझै खरिद गरेको, निर्माण कार्यमा समन्वय नगरेको, तेश्रो चौमासिकमा बढी खर्च भएको, खरिद सम्झौता प्रथम चौमासिकमा नभएको, पेश्की फछ्र्यौट नभएको, प्राकृतिक श्रोतको ठेक्का रकम असुली नभएको, बहाल रकम असुली हुन नसकेको, असम्बन्धित काममा भुक्तानी गरेको बैंक समायोजन हिसाब तयार नगरेको, बजेट भन्दा बढी खर्च गरेको लगायतका व्यहोरा औंल्याइएकोमा सुधार भएको देखिएन। विगतका ब्यहोरा पुनराबृत्ति नहुने गरी कार्य सम्पादन गर्नुपर्दछ ।

च) नेपालमा वर्षनी बेरुजु बढ्दै जानुका कारणहरुः

नेपालमा महालेखा परीक्षकले राष्ट्रपती समक्ष पेश गर्ने वार्षिक प्रतिवेदनमा वर्षेनी बेरुजुको अङ्क बढ्दै जाने गरेको छ । यसका प्रमुख कारणहरुलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- जवाफदेहिता र आर्थिक अनुशासनको स्पष्ट कानुनी व्यवस्था नहुनु,
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रभावकारी नहुनु,
- बजेट खर्च व्यवस्थापनमा सुधार नहुनु,
- विकास निर्माण र आयोजना व्यवस्थापनमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण नहुनु,
- बेरुजु र भ्रष्टाचार बीचको स्पष्ट परिभाषा नगरिनु,
- राजस्व प्रशासनमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण नहुनु,
- स्थानीय र प्रदेश तहका सरकारहरुको वित्तीय जवाफदेहितामा उदासिनता हुनु,

- सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता आउन नसक्नु,
- लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणालीमा सुधार आउन नसक्नु,
- सार्वजनिक सम्पत्तिको उपयोग र संरक्षण प्रभावकारी नहुनु र
- लेखापरीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयनमा उदासिनता आदि

छ) हनु नदिन के गर्नु पर्ला त ?

- वित्तीय जवाफदेहिता सम्बन्धी कानून निर्माण गरी इमान्दारी पूर्वक कार्यान्वयन गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद प्रणालीमा सुधार गर्ने,
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा सुधार गर्ने,
- बेरुजु र भ्रष्टाचार बीच सीमाङ्कन गर्ने,
- बेरुजुको व्यापारको अन्त्य गर्ने,
- आन्तरिक लेखापरीक्षणमा सुधार गर्ने,
- स्थानीय तहमा वित्तीय जवाफदेहिता स्पष्ट पार्ने,
- अन्तिम लेखापरीक्षणमा सुधार ।

सार्वजनिक लेखा समिति र महालेखा परीक्षकको कार्यालयका बीचको विवादलाई कानून परिमार्जन गरेर सम्परीक्षणको अधिकार महालेखा परीक्षकको कार्यालयलाई नै प्रदान गरी समाधान गर्ने ।

निष्कर्षः

संघीय शासन प्रणालीको अवलम्बन सँगै स्थानीय तहहरु अधिकार सम्पन्न सरकारको रुपमा स्थापित छन्। आर्थिक र वित्तीय अधिकार सहित स्थानीय तह संबैधानिक र कानुनी रुपमा सक्षम शासकीय तहको रुपमा राज्य शक्तिको प्रयोग गर्दै आएका छन्। तर र वित्तीय जवाफदेहिताको स्पष्ट कानुनी र प्रणालीगत प्रबन्ध नहुँदा स्थानीय तहहरुमा वित्तीय अनुशासन ह्रास हुँदै गएको छ। यस समस्याको दिगो समाधानका लागि तत्काल आवश्यक कानून र पद्दतिको निर्माण गरिनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान (२०७२),
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- नेपाल सरकारको लेखा निर्देशिका, २०७३
- महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका विविध पक्षहरु

✍ दिलिपकुमार श्रीवास्तव ♦

साराँश

सार्वजनिक क्षेत्रको स्रोतसाधन तथा सम्पत्तिको मितव्ययिता, दक्षता र प्रभावकारी रुपमा उपयोग र हानी नोक्सानी न्यूनीकरण गर्न तथा जिम्मेवार पदाधिकारीमा वित्तीय उत्तरदायित्व तथा जिम्मेवारी वहन गराई आर्थिक अनुशासन कायम गर्न, वित्तीय पारदर्शिता र जवाफदेहीता अभिवृद्धि गर्न गरिएको प्रणाली नै सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन हो। वित्तीय व्यवस्थापन साधन स्रोतको परिचालनसँग सम्बन्धित भएको र र्सावजनिक वित्तीय व्यवस्थापन भन्नु नै सरकारी कोष व्यवस्थापन हो। राज्यले प्रभावकारी सेवा व्यवस्थापन र स्वच्छ राजस्व परिचालन एवं जिम्मेवारीपूर्ण खर्च गर्नको निम्ति प्रभावकारी सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन महत्वपूर्ण हुन्छ। राज्यसञ्चालनमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन निकै संवेदनशील मानिन्छ । सरकारको आम्दानी, खर्च, दायित्व र सम्पत्तिको व्यवस्थापन जति पारदर्शी, जबाफदेही र स्वच्छ बनाउन सकियो, त्यति नै शासकीय प्रणालीको वैधता र विश्वास देखिने गर्दछ । सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको महत्व हुनुको दुई कारणहरु मध्ये पहिलो, प्रभावकारी सेवा व्यवस्थापन र अर्को, स्वच्छ राजस्व परिचालन एवं जिम्मेवारीपूर्ण खर्च रहेका छन। विकासशील मुलकहरूमा विद्यमान गरिबी, विपन्नता बेरोजगारी र असमानता जस्ता आर्थिक- सामाजिक पछौटेपनको निवारण गर्न आर्थिक वृद्धि आवश्यक हुन्छ । यस लेखमा र्सावजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धमा सानो बिश्लेषण गर्ने जमर्को गरेको छु ।

शब्द कुञ्जीः वित्तीय व्यवस्थापन, वैधता, प्रभावकारी, राजस्व परिचालन, जवाफदेहीता ।

२. पृष्ठभूमि र विकासक्रम

नेपालमा वि. स. २००७ भन्दा अगाडी बजेट सार्वजनिक हुने गरेको पाइदैन । सरकारी आय व्ययको जानकारी सर्वसाधारणलाई दिनु आवश्यक मानिदैन्थ्यो । सरकारको आय तोकिएका अड्डाहरूले बहीखातामा राख्ने गर्दथे, खर्च लेख्ने कामचाहिँ दरबन्दी व्यवस्था अनुरूप हुन्थ्यो । अड्डाहरूमा आर्थिक वर्षभित्र खर्च गर्न पाउने रकमको कच्चावारी सहितको दरबन्दी सनद श्री ३ कमाण्डर इन चीफको छाप लागेपछि मुलुकी अड्डाले जारी गर्दथ्यो र सनद बर्षौं कायम रहन्थ्यो।

♦ वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकृत

सरकारले बजेट प्रस्तुत गर्ने चलन वि.स.२००८ देखि शुरु भएपछि आर्थिक वर्षमा हुने खर्च र आम्दानीको निर्धारण हुन थाल्यो । वि.स.२०१६ मा प्रथम जननिर्वाचित सरकारले सरकारी खर्च सम्बन्धी कार्यविधि कार्यान्वयनमा ल्याएपछि विनियोजन ऐनमा उल्लेख भएका खर्चहरू नयाँ भुक्तानी प्रणाली मार्फत हुन थाल्यो । यसले बजेट र लेखा स्रेस्तालाई पूरकका रूपमा स्थापित गरयो । उक्त कानुन अनुरूप आर्थिक कारोबारको अभिलेखन तथा प्रतिवेदन गर्न आ.ब.२०१८/१९ बाट नयाँ स्रेस्ता प्रणाली लागु गरियो । बजेट प्रथाको शुरुवातसँगै छरिएर रहेको लेखालाई एकिकृत बनाउन वि.स. २००८ मा एकाउन्टेन जनरल कार्यालयको स्थापना गरी आर्थिक कारोबारको व्यावसायिक विकासको शुरुवात गरिएको पाइन्छ। यसले खर्च जाँच गर्ने, राजस्व परिचालन, राष्ट्रिय ढुकुटी सञ्चालन र सिक्का निष्कासन जस्ता कामहरु गर्दथ्यो। वि.स.२०१५ को संविधानले लेखाप्रणाली र लेखापरीक्षणको संयुक्ततालाई स्वीकार गरेन र लेखापालन र लेखापरीक्षणलाई क्रमशः व्यवस्थापन र संवैधानिक कार्यमा अलग गरियो । नयाँ स्रेस्ता प्रणाली लागु भएपछि सरकारी कोष प्रणाली, खर्च प्रणाली, लेखा प्रणाली र बजेट सुधारका साना साना प्रयासहरू गरिदै आएको थियो । तर तीसको दशकबाट विकास प्रशासनलाई विकेन्द्रित बनाइएकाले र सरकारी क्रियाकलापको पनि विस्तार भइसकेकोले कोष प्रशासनलाई विकेन्द्रित बनाउन दबाब पर्यो ।

तत्कालीन मन्त्री डा. भेषबहादुर थापाको संयोजकत्वमा गठन गरिएको प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदनले पनि कोष निकासा तथा आन्तरिक लेखा परीक्षणलाई जिल्ला तहबाट सम्पादन गर्न सुझाव दिएको थियो । जिल्लास्थित कार्यालयमा केन्द्रबाट निकासा दिने र त्यसको फछ्र्यौटका लागि कागजातहरू केन्द्रमा नै ल्याउनुपर्ने प्रक्रिया खर्चिलो र समय लाग्ने थियो। आ.व.२०३७/३८ को बजेट वक्तव्यबाट प्रत्येक जिल्लामा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको स्थापना गरी जिल्लास्थित खर्च निकायलाई निकासा दिने, राजस्व र जिन्सीको परीक्षण एवं आन्तरिक लेखा परीक्षण गर्ने काम हुन थाल्यो। नेपालको वित्त व्यवस्थापनमा यो महत्वपूर्ण फड्को थियो। विकेन्द्रीत कोष प्रशासनले वित्तीय कारोबारलाई स्थानीयस्तरमा सहजीकरण गरेपनि नगद प्रवाह व्यवस्थापन र कोष प्रणाली बीच उपयुक्त सन्तुलन ल्याई वित्तीय व्यवस्थालाई सबल बनाउन आवश्यक थियो। बजेटले व्यवस्था गरे अनुरूप निकायहरूले निकासा लैजाने तर खर्च गर्न नसकी नगद प्रवाहलाई प्रतिकुल बनाएको थियो। कारोबार सञ्चालन भएको समयमा मात्र खर्च निकासा गर्नु जरुरी थियो। जसलाई सम्बोधन गर्न आ.व.२०६५ बाट एकल खाता कोष प्रणाली लागु गरियो। पहिलो वर्ष नमूनाका रूपमा भक्तपुर र ललितपुरबाट शुरु गरिएको यो प्रणाली आ.व.२०७१ बाट सबै जिल्लाका कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूमा सञ्चालनमा ल्याइयो। एकल खाता कोष प्रणालीले साविकमा सरकारी कार्यालयहरूका नाममा रहेका बैङ्क खाताहरू एकिकृत गरी जिल्लास्थित सबै कार्यालयको कारोबार एकल खातामार्फत सञ्चालन गर्दै आएको छ। एकल खाता भुक्तानी प्रणाली सञ्चालनका लागि महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा अनलाइनमा

आधारित प्रणाली (टी.एस.ए.) विकास गरी सञ्चालनमा ल्याएको छ । यसले सबै कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूले विनियोजन, राजस्व, धरौटी र अन्य खाताको कारोबार एकीकृत रूपमा व्यवस्थित गर्दछ। एकल खाता कोष प्रणालीबाट विनियोजन (चालू तथा पुँजीगत), वित्तीय व्यवस्था, धरौटी, राजस्व, कार्यसञ्चालन कोष तथा अन्य खाता, कोषको अवस्था, आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनका कारोबारहरू समेटिने गर्दछ । यसको कार्यान्वयनपछि खर्च प्रक्षेपणको गुणस्तर, खर्चको अनुमान, नगद प्रवाह व्यवस्थापन र खर्च प्रणालीमा सुधार भई वित्तीय अनुशासन कामय गर्न सहयोग पुगेको छ। यसै क्रममा आ.व. २०७२ मा राष्ट्रिय योजना आयोगले कार्यक्रम प्रस्ताव गर्दा नै निश्चित क्रियाकलाप सञ्चालनबाट प्राप्त हुने उपलब्धि पनि उल्लेख गर्नुपर्ने गरी मन्त्रालयगत बजेट व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (एल.एम.बी.आई.यस) लागु गरयो । बजेट छलफलको समयमा विषयगत मन्त्रालयहरूको प्रस्तावलाई प्रस्तावको औचित्य, कार्यान्वयन योग्यता र स्रोतको उपलब्धताका आधारमा अन्तिम रूप दिन थालियो । तर बजेट कार्यान्वयन गर्ने, बजेटका क्रियाकलापलाई ट्र्याकिङ् गर्ने लेखा प्रणाली विकास भइसकेको थिएन । बजेट एकातिर र लेखा अर्कोतिर जानु व्यावहारिक र वित्तीय जबाफदेहीका दृष्टिकोणमा पनि उपयुक्त थिएन । वित्तीय क्रियाकलापलाई व्यवस्थापकीय रूपमा प्रभावकारी बनाउन र संवैधानिक रूपमा पनि बजेट क्रियाकलाप उपलब्धिको आबद्धता कायम गरिनु आवश्यक थियो र यही आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न आ.व.२०१८/१९ लागु गरिएको लेखा प्रणालीलाई क्रियाकलापमा आधारित लेखा प्रणालीले विस्थापन गरी आ.व. २०७७ श्रावण १ बाट कार्यान्वयनमा ल्याइयो ।

नेपालको वित्त व्यवस्थापनमा यो अर्को युगान्तकारी फड्को हो । मौजुदा लेखा प्रणालीले खर्च शीर्षकको लेखा राख्न, प्रतिवेदन दिन र नियन्त्रण गर्न त सक्थ्यो, तर कुन कुन क्रियाकलापहरूमा कति रकम खर्च भयो भनी बास्तविक वित्तीय स्थिति र नतिजालाई समेटन नसकेकोले यो लेखा प्रणाली बजेट कार्यान्वयन/नियन्त्रणको बास्तविक संयन्त्र बन्न सकेको थिएन । सरकारको नीति संयन्त्र कार्यान्वयन नहुँदा नैतिक र व्यावाहारिक दुवै रूपमा लाजमर्दो अवस्था थियो । विषयगत मन्त्रालयहरूले मन्त्रालयगत बजेट सूचना व्यवस्थापन प्रणालीलाई अन्तरबोध गर्न सकेका थिएनन। हाल कार्यान्वयनमा ल्याइएको क्रियाकलापमा आधारित लेखा प्रणालीले एकसाथ बजेटको स्रोत तथा बजेट शीर्षक अनुसारको क्रियाकलाहरूको खर्चको लेखाङ्कन गर्न सक्षम छ । हाल प्रयोग गरिएको सरकारी लेखा प्रणाली अर्थात (सी.जी.ए.एस.) ले तीन तहका सरकारहरूको प्रत्येक क्रियाकलाप र त्यसमा हुने खर्चको वास्तविक विवरण लेखाङ्कन गर्दछ । मन्त्रालयगत बजेट व्यवस्थापन सूचना प्रणाली प्रदेश बजेट सूचना व्यवस्थापन प्रणाली र स्थानीय तह सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणालीमार्फत अर्थ बजेटहरू टी.एस.ए/एस.टी.एस.ए मा प्रविष्टि भएपछि सिधै सी.जी.ए.एस. लेखा प्रणालीले लिन्छ र खर्चको लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन गर्दछ । सी.जी.ए.एस.ले एकल खाता भुक्तानी प्रणालीसँग प्रणालीगत अन्तर आवध्दता गर्दछ र चाहिएको प्रतिवेदन समयमा

प्राप्त हुन्छ । यस प्रणालीले युटिलिटि पेमेन्टका केही क्षेत्रबाहेक सबै भुक्तानीलाई विद्युतीय पनि बनाएको छ । सबै कर्मचारीको तलब भत्ता, निवृत्तिभरण भुक्तानीजस्ता विषयलाई सेन्ट्रल पेरोल सिस्टममा लैजाने आधार यसले बनाएको छ । यो सार्वजनिक कोषको यथार्थ अवस्था चित्रण गर्न र वित्तीय कारोबारको पारदर्शिता कायम गर्न पनि सक्षम छ भने वित्तीय व्यवस्थापन सुधारका सन्दर्भमा नेपाल सरकारले विकास साझेदारहरूसँग गरेको प्रतिबद्धतालाई पनि यसले कार्यरूप दिएको छ । यसले शासकीय सुधारका अन्य पक्षलाई पनि सघाउ पुरयाउने आधार दिन्छ भने वित्तीय अनुशासन एवं स्थिरताको आधार दिएको छ । वित्तीय संघीयतालाई व्यवस्थित बनाई स्थानीय तथा प्रदेश तहहरूलाई वित्तीय अनुशानमा ल्याउन पनि यसले पृष्ठाधारको काम गर्दछ । नेपाल सरकारले वित्तीय व्यवस्थापनका सबै चरण र क्रियाकलाप समेट्ने गरी सार्वजनिक खर्च र वित्तीय उत्तरदायित्व को सुधारका आयोजना पनि सञ्चालनमा ल्याएको छ । पेफा संरचनाले मूलतः बजेटको विश्वसनीयता, सार्वजनिक वित्तको पारदर्शिता, सम्पत्ति र दायित्वको व्यवस्थापन, नीतिमा आधारित वित्तीय रणनीति र बजेट तर्जुमा, बजेट कार्यान्वयनको सुनिश्चितता र नियन्त्रण, लेखा पालन र प्रतिवेदन एवं वाह्य निगरानी र लेखा परीक्षणका स्तम्भहरूलाई समेटदछ ।

३. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका चरणहरु

संविधानको धारा ११० को उपधारा २ र ३ मा अर्थ विधेयक संसदमा पेस गर्नुपर्ने प्रावधान छ। प्रदेशको हकमा धारा १९८ को उपधारा २ र ३ तथा स्थानीय तहको हकमा स्थानीय कानुन बमोजिम स्थानीयसभाले निर्माण गरेको आर्थिक र विनियोजन ऐनमा आधारित रहेर सम्बन्धित तहका सरकारले बजेट प्रक्रिया व्यवस्थापन गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्र सरकारले गर्ने सार्वजनिक स्रोतको प्राप्ति र प्रयोगका लागि निर्धारित कार्यप्रणाली हो । इन्टरनेसनलन बजेट पार्टनरसिपले हरेक दुई वर्षमा गर्ने खुला बजेट सर्वेक्षणलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रिया अन्तर्गत १) बजेट तर्जुमा, २) बजेट अनुमोदन, ३) बजेट कार्यान्वयन र ४) बजेट निगरानी जस्ता प्रमुख चार चरणमा केन्द्रित गर्ने गरेको छ । नेपालमा सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालयले प्रकाशन गरेको सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व, हाते पुस्तिका, २०७६ मा १) आवधिक, रणनीतिक योजना निर्माण वा पुनरावलोकन र खर्च प्रक्षेपण, २) बजेट तर्जुमा ३) बजेट अनुमोदन ४) बजेट कार्यान्वयन ५) लेखाङ्कन र प्रतिवेदन र ६) बाह्य लेखापरीक्षण जस्ता ६ प्रमुख चरणलाई सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चक्रका रूपमा उल्लेख गरेको छ ।

आवधिक / रणनीतिक योजना निर्माण र आर्थिक प्रक्षेपण

सरकारका सम्बन्धित निकायले आवधिक रूपमा निर्माण गर्ने आवधिक विकास योजना वा रणनीति निर्माण तथा हरेक वर्ष बजेट तर्जुमा प्रक्रियाको शुरुआती चरणमा तयार गरिने मध्यकालीन खर्च

संरचना, आय र व्ययको प्रक्षेपण जस्ता कार्य सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रक्रियाको पूर्वतयारीका कार्यहरु हुन । नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय स्तरको आवधिक योजना निर्माण तथा मध्यकालीन खर्च संरचना तयारीका सन्दर्भमा राष्ट्रिय योजना आयोगले मुख्य समन्वयकारी निकायको भूमिका निर्वाह गर्ने गरेको छ भने अर्थमन्त्रालय लगायतका अन्य सरकारी निकायको यो प्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका रहने गरेको छ । प्रदेश तहमा प्रदेश नीति तथा योजना आयोग र स्थानीय तहमा तोकिएका संयन्त्रले यस्तो जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने गरेका छन ।

बजेट तर्जुमा

आवधिक योजना तथा मध्यकालीन खर्च संरचनाको पुनरावलोकन र समग्र आर्थिक अवस्थाको लेखाजोखा गरी सरकारको वार्षिक बजेटका सिद्धान्त तथा प्राथमिकता तयारी, आगामी आर्थिक वर्षका लागि कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव र यसको अभिन्न अंगका रूपमा रहने अर्थ विधेयक तयारी लगायतका कार्य बजेट तर्जुमा अन्तर्गत पर्दछन । नेपालमा संघीय स्तरमा अर्थमन्त्रालय, प्रदेश स्तरमा प्रदेश अर्थमन्त्रालय र स्थानीय तहमा कार्यपालिका अन्तर्गतको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा समितिले यसमा समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्दछन ।

बजेट अनुमोदन

सरकारले संसदमा बजेट प्रस्तुत गरिसकेपछि छलफल र निर्धारित मत विभाजनको प्रक्रियाबाट बजेट प्रस्ताव र सम्बन्धित विधेयकहरूलाई कानुनी हैसियत प्रदान गर्ने कार्य बजेट अनुमोदन हो। नेपालमा संघीय स्तरमा प्रतिनिधिभा र राष्ट्रियसभा, प्रदेश स्तरमा प्रदेशसभा र स्थानीय स्तरमा गाउँ/नगरसभाले बजेट अनुमोदनको भूमिका निर्वाह गर्दछन।

बजेट कार्यान्वयन

संघीयतामा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकारहरू तथा गाउँ/नगर कार्यपालिकाले बजेट कार्यान्वयन गर्दछन । यस प्रक्रियामा मूलतः निर्धारित आर्थिक ऐन बमोजिम राजस्व उठाउने र विनियोजन ऐनअनुसार खर्च गरिन्छ । आन्तरिक नियन्त्रण, अनुगमन, कार्यको गुणस्तर निर्धारण र मूल्यांकन जस्ता कार्य पनि बजेट कार्यान्वयनको अभिन्न भाग हो । बजेट कार्यान्वयनमा सबै तहका सरकार र अन्तर्गतका मन्त्रालय, विभाग, महाशाखा, शाखा, एकाइ, परियोजना कार्यालय लगायत सबै संयन्त्र कुनै न कुनै रूपमा संलग्न रहेका हुन्छन ।

लेखाङ्कन र प्रतिवेदन

लेखाङ्कन र प्रतिवेदनको कार्य बजेट कार्यान्वयनको मुख्य अंग भएकाले सम्बन्धित सबै कार्यान्वयन निकायले यो भूमिका निर्वाह गर्दछन । बजेट लेखाङ्कनको प्राविधिक जिम्मेवारी सम्बन्धित निकाय अन्तर्गत रहने लेखा तथा राजस्व हेर्ने तोकिएका संयन्त्रले लिन्छन । नेपालमा बजेट कार्यान्वयनमा

संलग्न निकायले बजेट कार्यान्वयनको प्रगति प्रतिवेदन तयार गर्ने भए पनि संघीय स्तरमा एकीकृत प्रतिवेदन अर्थमन्त्रालय, प्रदेश तहमा अर्थ तथा योजना मन्त्रालय र स्थानीय तहमा तोकिएका संयन्त्रले तयार गर्दछन । लेखाङ्कन र प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क र प्राविधिक प्रतिवेदनको आँकडा एकीकृत गर्ने र आन्तरिक नियन्त्रणको कार्य महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, प्रदेश तहको लेखा नियन्त्रक कार्यालय र जिल्लास्तरमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले गर्दछन ।

बाह्य लेखापरीक्षण र निगरानी

सरकारी लेखाको बजेट कार्यान्वनमा संलग्न नहुने संवैधानिक निकायले गर्ने लेखापरीक्षण र संसद र संसदीय समितिले बजेट कार्यान्वयनमा संलग्न निकायको कार्य तथा महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित पक्षलाई जिम्मेवार बनाउन निर्वाह गर्ने भूमिकालाई बाह्य लेखापरीक्षण र निगरानीको कार्यका रूपमा लिन सकिन्छ ।

५. सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका उद्देश्यहरु

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका सैद्धान्तिक, संवैधानिक र व्यवस्थापकीय आशय रहन्छन । सैद्धान्तिक आधारमा जनताको साधन कै लागि उनीहरूको उच्चतम आवश्यकताको क्षेत्रमा सदुपयोग भएको पुष्टि गर्नुपर्दछ । संवैधानिक रूपमा आयव्यय सम्बन्धित कार्य संसदीय स्वीकृति र निगरानीको विषय हो । व्यवस्थापकीय रूपमा वित्तीय कारोबारका सबै आयाम सम्पादन गरिनु पर्दछ । सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका उद्देश्य निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- उपलव्ध श्रोत साधनको विवेकपूर्ण तरीकाले वितरण र प्रयोग गर्ने गराउने ।
- वित्तीय अनुशासन कायम राख्ने ।
- प्रभावकारी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन मार्फत सेवा प्रवाह, विकास निर्माण र सुशासन मार्फत देशको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणलाई प्रभावकारी र समृद्ध बनाउने ।
- सरकारको योजना तथा बजेट तर्जुमा, कार्यान्वयन अनुगमन र मूल्यांकन प्रणालीमा अभिवृद्धि गर्ने।
- वित्तीय क्षेत्रमा पारदर्शिता र उत्तरदायी संस्कारको विकास गर्ने ।
- श्रोत प्राप्ति, परिचालन र विवेकपूर्ण उपयोगमा सहयोग पुरयाउने ।
- राजश्व, खर्च तथा ऋणको प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्ने ।
- आर्थिक स्थायित्व कायम राख्ने ।
- सरकारका प्रथामिकता प्राप्त तथा रणनीतिक महत्वका क्षेत्रहरूमा साधनको परिचालन गर्ने लगायत ।

६. वित्तीय व्यवस्थापनको चुनौतीहरु

नेपालको वित्त व्यवस्थापनमा केही महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएता पनि यसका चुनौतीहरु निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- बजेट बाहिरको खर्च जनताका नाममा भित्रिएको सहयोग र प्राविधिक सहायतालाई राष्ट्रिय प्रणाली र प्राथमिकतामा ल्याई त्यसलाई जबाफदेही बनाउने काम हुन सकेको छैन । संविधानको धारा ११६ अनुरूप गुठी रकम बाहेक सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका प्राप्ति संघीय कोषमा दाखिल गर्ने, संसदीय स्वीकृति र लेखा परीक्षण गरी सार्वजनिक गर्ने भनिए पनि त्यो काम पुरा भएको छैन ।
- नेपालको लेखा प्रणाली 'होल अफ दी गभर्नमेन्टलाई समेट्ने गरी एकीकृत प्रणाली बनिसकेको छैन। सरकारका तहहरू र एक्स्ट्रा बजेटरी एकाइका सबै वित्तीय कारोबार (प्राप्ति, खर्च, दायित्व,प्रतिबद्धता, धरौटी, सम्पत्ति, विविध कोष) को एकीकृत वित्तीय प्रतिवेदन र लेखा परीक्षण गर्ने काम अझै भइसकेको छैन ।
- नेपालको संसद बजेट प्रक्रियाका दृष्टिमा बजेटलाई स्वीकृत गर्ने संसद हो, बजेटलाई प्रभाव पार्न वा बजेट बनाउन संसद होइन । संसदले सरकारले प्रस्तुत गरेको बजेटलाई स्वीकृत गर्दछ, संशोधन वा अस्वीकृत गर्दैन । नीति अस्वीकृत गर्न सक्छ तर परिमार्जन गर्दैन । कार्य सञ्चालन कोष, एकस्ट्रा बजेटरी कोष र सार्वजनिक ऋणको परीक्षण गर्न सक्दैन । त्यस्तै समष्टिगत नीतिको समीक्षा गर्ने अवसर छ तर क्षमता विकास भइसकेको छैन ।
- विकास साझेदारी खर्चको पोर्टफोलियो प्रवृत्ति फेरिएको छ। असीको दशकदेखि विश्वव्यापी रूपमा नै अनुदानका ढोकाहरू गैरसरकारी संस्थाहरूको लागि खुलेका छन। आन्तरिक रूपमा पनि सहलगानीका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न क्रम विस्तार भएको छ। यस किसिमको वित्तीय स्रोत परिचालनको प्राथमिकीकरण, अभिलेख र प्रतिवेदनमा समेटिदैनन ।
- संविधानको धारा १२४ अनुरूप विपद व्यवस्थापनका लागि आकस्मिक कोषमा समय समयमा रकम जम्मा गरी त्यसबाट भएको खर्च यथाशीघ्र शोधभर्ना गर्ने भनिएको छ। तर विपद् व्यवस्थापनका नाममा विभिन्न कोषहरू, जस्तो कि, दैवी प्रकोप उद्धार कोष, प्रधानमन्त्री राहत कोष, कोरोना कोष जस्ता कोषहरू सङ्घीय तहमा छन भने प्रदेश तथा स्थानीय तहमा पनि यसप्रकारका कोषहरू देखिदै छन। यस्ता कोषहरूले संविधानको भावनालाई सम्बोधन गर्दैनन भने सर्वोच्च नागरिक संस्था संसदको जानकारी, स्वीकृति र दृष्टिगोचरभन्दा बाहिर समेत छन। राहत, उद्धार लगायत आकस्मिक कार्यमा यसले सहयोग त पुर्याएको छ तर विपदमा अनियमितताको सम्भावना हुँदैन भन्ने ग्यारेन्टी के ?

- राजनैतिक हस्तक्षेप, सार्वजनिक साधनस्रोतको बाँडचुँड गर्ने संस्कार, सबल कानुनी प्रावधानहरु कमजोर कार्यान्वयन, ठूलो रकम बजेट भन्दा बाहिर, नतिजा उपर सम्झौता गर्ने प्रवृत्ति र जनशक्ति विकासमा उदासीनता आदि ।

७. सुझाव

सार्वजनिक क्षेत्र सुधारको केन्द्रमा रहने वित्तीय व्यवस्थापनलाई निरन्तर गतिशील र समय सापेक्ष बनाउँदै लैजानु पर्दछ । यसको सुझावहरु निम्ननुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- वित्तीय व्यवस्थापन सुधारको शुरुवात बिन्दु बजेट हो । बजेटलाई वास्तविक बनाएपछि नीति र नतिजाबिचको फरक पत्ता लगाउन सकिन्छ । यो नै समष्टिगत वित्तीय अनुशासनको आधार हो । बजेटलाई वास्तविक नीति संयन्त्र बनाउन सरकारभन्दा बाहिरका पात्र परिचालन गर्ने नीतिआधार, सरकारी साधनको आकलनलाई वास्तविक बनाउने सूचना तथा विश्लेषण आधार र स्रोत विनियोजनका आधारहरू स्थापना गर्नु पर्दछ ।
- आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना र आयोजना बैंकबीचको तार्किक सम्बन्ध कायम गर्नुपर्दछ ।
- वित्तीय कारोबारको सबै क्रियाकलापलाई स्वचालितमा प्रणालिमा लैजान आवश्यक छ। पार्टीले बिल प्रस्तुतगर्ने, त्यसका भेरिफिकेशन गर्ने, खर्च भुक्तानी गर्ने क्रियाकलापलाई एकै डिजिटल प्लेटफर्म मार्फत हुने प्रणाली विकास गर्न आवश्यक छ ।
- सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनलाई सुधार गर्न अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सार्वजनिक खरिद कानुन कार्यान्वयनमा छ र सरोकारवालाहरूको प्रतिस्पर्धा र पहुँच विस्तारका लागि इलेक्ट्रोनिक बिडिङ प्रणाली पनि विकास भएको छ । तर यसलाई पूर्ण रूपमा एकीकृत योग्यता सर्तमा पुग्ने गरी सूचना समावेश गरी खरिद प्रणाली नै सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। त्यसो गर्न सकिएमा खासनिर्माण व्यवसायी/आपूर्तिकर्ताले कहाँकहाँ कुनकुन काम गरिरहेको छ, उसले लिएको कामकति बाँकी छ, बाँकी काम कहिले पुरा गर्नेछ लगायतका सबै विवरण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- बजेटभन्दा बाहिरका सार्वजनिक निकायहरू आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ अनुरूप जिम्मेवारी निर्वाह र प्रतिवेदनमा समेटिइसकेका छैनन । उदाहरणका लागि, विश्वविद्यालयहरूमा प्रतिवर्ष अर्बौं रूपैया अनुदान जान्छ, आफैले पनि करोडौ सेवा शुल्क असुल गर्दछन्, जसको एकीकृत प्रतिवेदन लिने, जिम्मेवारी वहनको समीक्षा गर्ने परिपाटी छैन। यस्ता एक्स्ट्राबजेटरी इन्टीटीहरूलाई वित्तीय जिम्मेवारीमा समेट्ने कार्यनिर्देशिका र प्रतिवेदन प्रणाली विकास गरी आई.एफ.एम.आई एस. सँग एकीकृत गराउनु जरुरी छ ।

- वित्तीय व्यवस्थापन सुधारका लागि अभ्यासमा ल्याइएका प्रणालीहरूको प्रभावकारिताका नियमित अनुगमन, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, सम्पत्ति व्यवस्थापन र आर्थिक अनुशासनका समग्र पक्षमा जिम्मेवार पदाधिकारीहरूले नियमित अनुगमन गर्न पर्दछ। सबैजसो प्रणाली अनलाइनमा आधारित बनाउँदै लगिएको सन्दर्भमा प्रणालीको विश्वासनीयताको आवधिक अनुगमन आवश्यक छ ।
- स्थानीय तहमा नियन्त्रण र सन्तुलनको संयन्त्र विकास गरिनु पर्दछ । पालिकाहरूमा बजेट कार्यक्रम तर्जुमा, त्यसलाई सभाबाट अनुमोदन गराउने, स्वीकृत बजेट कार्यान्वयन गर्ने र त्यसमाथि महालेखा परीक्षकले दिएको सुझाव कार्यान्वयन (बेरुजु फछ्र्यौट परामर्श कार्यान्वयन) पनि कार्यपालिकाले नै गर्ने गर्दछ । यसले नियन्त्रण र सन्तुलनको प्रक्रिया व्यवस्थित गर्नुपर्ने माँग गरेको छ । जसका लागि तदर्थ रूपमा भएपनि स्थानीय विज्ञ समूह जस्ता अनौपचारिक परिचालन गरी वित्तीय कारोबारलाई विस्वासनीय अनि नागरिकमैत्री बनाउन सकिन्छ ।
- यसका अलावा स्वच्छता र नैतिक पक्षमा जोड दिने, मानव साधनमा लगानी, संरचनाका साथै संस्कृति निर्माण, नतिजामा जोड दिने, नजितामा आधारित जाँचपरख, वैदेशिक सहायताको लाभ लागत विश्लेषण, आन्तरिक क्षमता विकास, इमान्दारहरुलाई जिम्मेवारी र संसदको कार्यमुलक भूमिका आदि ।

उपसंहार

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई सबल, गुणस्तरीय, विश्वसनीय र प्रविधिमैत्री बनाउने काम उच्च प्राथमिकतामा छन । सूचना प्रविधिमा आधारित सरकारी लेखा प्रणाली लगायतका प्रणालीहरूले उल्लेख्यनीय उपलब्धि दिनसक्ने पूर्वाधार विकास भएको छ । तर तीन शासकीय तहका सञ्चित कोष, छरिएका कार्यसञ्चालन कोष, बजेट बाहिरका वित्तीय कारोबार र मुलुकभित्र बजेट तथा राष्ट्रिय प्रणाली छलेर विभिन्न सजिला छिद्रबाट भएका खर्चको बास्तविक समयमा आधारित यथार्थमूलक प्रतिवेदन लिने र त्यसलाई राइट ट्र्याकिङ् गर्ने सबल प्रणाली स्थापना गर्न जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान २०७२
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन २०७६
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली' २०७७
- महालेखापरीक्षकको अन्ठाउन्नौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७८
- मैनाली, गोपीनाथ । (असार २८, २०७८) नयाँ पत्रिका
- मैनाली, गोपीनाथ सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनः वर्तमान अवस्था र भावी कार्यदिशा पेज (२५० र २५१) (Nepal Public Policy Review and peer-review under responsibility of Policy Research Institute)
- सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधार कार्यसञ्चालन निर्देशिका, २०७५
- सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन रणनीतिक खाका २०७७/७८'२०८१/८२
- https://www.lawcommission.gov.np/np/wp-content/uploads/2018/09/
- https://www.lawcommission.gov.np/np/wp-content/uploads/2021/01/
- https://www.lawcommission.gov.np/np/wp-content/uploads/2021/05/
- https://oag.gov.np/uploads/files
- https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/65756/2021-06-17
- https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/66896/2021-07-12
- https://nepalwatch.com/2022/12/05/93878

नेपाल सरकारको वित्तीय प्रतिवेदन सम्बन्धी व्यवस्था र कार्यान्वयन

✍ गोकुल बाँस्तोला ♦

विषय प्रवेश

सरकारले सञ्चित कोष एवं अन्य सरकारी कोषमा विभिन्न स्रोतबाट प्राप्ती र खर्च गर्दछ । मुलतः करदाताले तिरेको करको रकम नै राज्य कोषको मुलस्रोत भएको हुनाले राज्यकोषमा हुने आम्दानी र कोषबाट हुने खर्चको यथार्थ विवरण आम जनता र अन्य सरोकारवाला पक्षलाई यथासमयमा प्रस्तुत गर्नु राज्यको दायित्व हुनजान्छ। सार्वजनिक निकायहरूले आफ्नो जिम्मेवारीको कार्यसम्पादन गर्ने क्रममा सरकारी कोषको प्रयोगबाट गर्ने आर्थिक कारोबार पश्चात उत्तरदायित्व एवं जवाफदेहिता वहनका लागि पनि समयमै विभिन्न विवरण वा प्रतिवेदनहरू तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। मुलुकको संविधान एवं अन्य प्रचलित कानूनका अलावा अन्तर्राष्ट्रियस्तमा विकास र अभ्यास हुँदै आएका मानदण्डहरूलाई आधार मानी सार्वजनिक कोषबाट भएका कारोबारको विवरण सम्बन्धित निकायमा पेश गर्ने एवं सार्वजनिक समेत गर्ने गरिन्छ।

कारोबार, लेखा प्रणाली, वित्तीय प्रतिवेदन एवं विवरण

सञ्चित कोष, लगायत अन्य सरकारी कोषबाट प्रचलित कानून बमोजिम निर्धारित काममा गरिने खर्च वा राजस्व दाखिला सम्बन्धी काम, वित्तीय हस्तान्तरण, राजस्व सङ्कलनका अलावा अनुदान तथा ऋण प्राप्त गर्ने, खर्च गर्ने तथा तत सम्बन्धी विषयहरूलाई सरकारी आर्थिक कारोबार मानिन्छ। यस्ता आर्थिक कारोबार भएको व्यहोरा देखिनेगरी प्रचलित कानून बमोजिम राखिने प्रारम्भिक प्रविष्टिको गोश्वारा भौचर तथा सो आधारमा तयार गरिने अभिलेख, खाता, किताब आदि र सो कारोबारलाई प्रमाणित वा पुष्टि गर्ने प्रमाण कागजात र सोको आधारमा तयार गरिने वित्तीय विवरण तथा प्रतिवेदनका विद्युतीय माध्यमबाट राखिएको अभिलेख तथा कारोबारलाई प्रमाणित गर्ने विद्युतीय अभिलेख समेतलाई सरकारी कारोबारको लेखाको रुपमा कानूनले परिभाषित गरेको छ।

सामान्यतया कुनै निश्चित अवधिमा भएको आर्थिक कारोबारको अवस्था झल्काउने विवरणलाई वित्तीय विवरणको रुपमा चिनिन्छ। वित्तीय विवरणले सरकारी कोषबाट भएको आर्थिक कारोबार वा वित्तीय कार्य सम्पादनको समग्र अवस्था मात्र नभएर सरकारको सम्पत्ति तथा दायित्वको अवस्था पनि झल्काउँछ। कानूनले नै वित्तीय विवरण तयार गर्नु अनिवार्य गरेको हुन्छ भने विभिन्न

♦ उपमहालेखा नियन्त्रक, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

सरोकारवाला पक्षहरू सूचना सम्प्रेषण पनि यी विवरणहरूले गर्दछन। यसका अलावा वित्तीय विवरणहरू लेखापरीक्षण प्रयोजनका लागि पनि तयार गरिन्छन। समग्र वित्तीय प्रतिवेदनको गुणस्तरीयता एवं विश्वसनीयताका लागि प्रतिवेदनले समेटेको क्षेत्र (Scope) प्रतिवेदनको समय (Timing) तथ्याङ्कको शुद्धता र तुलनायोग्यता (Data Integrity) जस्ता बिषयमा निर्भर गर्दछ ।

आर्थिक कारोवारको अभिलेख राख्ने, वर्गीकरण गर्ने, संक्षेपीकरण गर्ने, विश्लेषण तथा व्याख्या गर्ने, वित्तीय विवरण तथा प्रतिवेदन तयार गर्ने र सम्बन्धित निकायहरू तथा सरोकारवालाहरूलाई सूचना सम्प्रेषणको समग्र कार्यहरू नै आर्थिक प्रशासनको प्रमुख कार्यहरू हुन। कानुन बमोजिम सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारको आम्दानी र सरकारी कोषबाट हुने सबै खर्च (प्राप्ति र भुक्तानी) लाई व्यवस्थित रुपमा लेखाकंन गर्ने, अभिलेख राख्ने, प्रतिवेदन गर्ने र परीक्षण समेत गर्न गराउनका लागि अवलम्वन गरिएको समग्र प्रणालीलाई सरकारी लेखा प्रणाली मानिन्छ। यस प्रणालीमा आर्थिक कारोबारको घटनालाई आगत (Input) हो भने वित्तीय विवरणहरू एवं प्रतिवेदनहरू निर्गत (Output) हो जसले आर्थिक कारोबारको यथार्थ अवस्था झल्काउँछ। आर्थिक कारोबारको शुरुवात लेखाङ्कनबाट हुन्छ भने आर्थिक कार्यप्रणाली अन्तिम चरणको रुपमा प्रतिवेदनको कार्य पर्दछ जुन कारोबारको सरकारी कारोबारको लेखाङ्कन र अभिलेखाङ्कन जत्तिकै महत्वपूर्ण कार्य प्रतिवेदन पनि हो। आर्थिक कारोबारबाट भएको कार्यसम्पादनको नतिजालाई वित्तीय विवरणले प्रस्तुत गर्ने गर्दछन।

नेपालको वर्तमान कानूनी व्यवस्था अनुसार सङ्घीय सञ्चित कोष र अन्य सरकारी कोषको संचालन तथा व्यवस्थापन, बजेट तर्जुमा, सरकारी कोषबाट रकम निकासा तथा खर्च, कारोबारको लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन, आन्तरिक नियन्त्रण, लेखापरीक्षण एवं बेरुजु फछर्यौट लगायतका आर्थिक गतिविधिलाई व्यवस्थित गर्ने कार्यलाई आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ तथा नियमावली, २०७७ बाट निर्देशित गरिएको छ ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ ले नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको लेखामान बमोजिम कुनै निश्चित अवधिमा भएको कारोवारको समष्टिगत स्थिति दर्शाउने उद्देश्यले शिर्षक समेत खुल्ने गरी तोकिएको लेखामान बमोजिम तयार गरिएको विवरणलाई वित्तीय विवरणको रुपमा परिभाषित गरिएको छ। कारोवारको स्थिति दर्शाउने गरी शिर्षकको आधारमा बनाइएको बजेट अनुमान, निकासा, खर्च, आम्दानी दाखिला र बाँकी रकमसमेत खुलाईएको प्राप्ति र भूक्तानी विवरण र सोसँग सम्बन्धित लेखा टिप्पणी तथा खुलासा समेतलाई वित्तीय विवरण भनिएको छ। यस परिभाषाले अंक वा तथ्याङ्क मात्र भएको विवरण वित्तीय विवरण नभएर आर्थिक कारोबारसँग सम्बन्धित लेखा टिप्पणीहरू तथा खुलासाका बिषयहरू पनि वित्तीय विवरणकै भाग मानेको छ। यसै कानूनी परिभाषामा पनि नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको लेखामान भनिएको छ भने "नेपाल

सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (Nepal Public Sector Accounting Standard-NPSAS) नै सरकारको आधिकारिक लेखामान हो।

नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान

सरकारी एवं सार्वजनिक क्षेत्रमा हुने आर्थिक कारोबारहरूको लेखाकंन एवं प्रतिवेदनलाई व्यवस्थित तुलनायोग्य र विश्वसनीय बनाउने मानक नै लेखामान हो। लेखामानले आर्थिक कारोबारको पहिचान, लेखांकन तथा प्रतिवेदन प्रणालीलाई ठोस आधार प्रदान गर्दछ। नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्स ऐन, २०५३ ले लेखामान भन्नाले लेखा व्यवसाय र वित्तीय प्रतिवेदनलाई सुव्यवस्थित र नियमन गर्नको लागि लेखामान बोर्डबाट व्यवस्थित वा सिफारिस गरिएका लेखामान र तत्सम्बन्धी निर्देशिका तथा व्याख्यालाई लेखामान (Accounting Standard) भनिएको छ।

नेपाल सर्वजनिक क्षेत्र लेखामान (NPSAS) सार्वजनिक क्षेत्रमा लखाकंन र प्रतिवेदनको लागि नेपाल सरकारबाट स्वीकृत गरी लागू गरिएको लेखापालन एवं प्रतिवेदनमा प्रयोग गरिने आधिकारिक लेखामान हो । नेपाल सरकारले नगदमा आधारित लेखाप्रणाली अवलम्बन गरेको सन्दर्भमा नगदमा आधारित लेखाङ्कन बमोजिम सामान्य प्रयोजनको वित्तीय विवरण (General Purpose financial statements) को प्रस्तुतिकरणको खाकाको व्यवस्था यस लेखामानले गरेको छ । यस लेखामान International Public Sector Accounting Standard को नगदमा आधारमा आधारित परिमार्जन सहित विकास गरिएको हो ।

अन्तराष्ट्रिय स्तरमा अभ्यासमा रहेका लेखामानहरू मुलतः दुई तवरबाट लागू गरिन्छ। पहिलो; अन्तराष्ट्रिय स्तरमा रहेका मापदण्ड/मानदण्डहरूमा कुनै खालको परिवर्तन नगरी जस्ताको तस्तै वा हुबहु रुपमा लागू गरिने यसलाई Adoption भनिन्छ । दोस्रो; प्रचलित मानदण्ड वा लेखामानमा लागू गर्ने देशको आवश्यकता र परिवेश अनुकूल हुने गरी परिमार्जन सहित लागू गर्ने प्रकृया जस्लाई Convergence भनिन्छ । यस प्रकारको परिमार्जन गर्दा मूलः मापदण्ड/मानदण्डमा मुल स्वरुप नै परिवर्तन हुने गरी सारभूत रुपमा नै परिवर्तन वा परिमार्जन भने गर्न सकिदैन। नेपालमा नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान यही दोस्रो तवरबाट परिमार्जन र लागू गरिएको लेखामान हो।

नेपालको संविधान तथा बिषयगत कानूनी व्यवस्था अनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तिनै तहका सरकारको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका आधारभूत बिषयहरू र आर्थिक कार्यप्रणाली एकै प्रकारका छन । सरकारको विनियोजन, राजस्व, धरौटी तथा अन्य सरकारी कारोबारको लेखा नगदमा आधारित दोहोरो लेखा प्रणालीको सिद्धान्त बमोजिम राख्नुपर्ने व्यवस्था आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावलीले गरेको छ। आर्थिक कार्यप्रणाली सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा विकास र अभ्यास गरिएका प्रणालीहरू लगायत

बिषयहरू पनि एकै वा साझा जस्तै भएकोले तीनवटै तहका सरकारमा समान रुपमा वर्तमान लेखामान लागू गर्ने गरी नेपाल सरकारबाट निर्णय भएको छ ।

नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामानलाई व्यवहारमा अवलम्वन गर्दा सहजताका लागि लेखामानका प्रावधानहरू दुई प्रकारका छन अर्थात दुई भागहरू छन । पहिलो भाग बाध्यकारी छ । यस्ले नगद आधार लेखाङ्कन र सो को वित्तीय प्रतिवेदन तयारी एवं प्रस्तुतीकरणमा अनिवार्य रुपमा समावेश गर्नुपर्ने बिषयहरू उल्लेख गरिएको छ । अर्थात यी अनिवार्य पालना गर्नै पर्ने बिषयहरू हुन । मुलतः प्रतिवेदक निकायको सबै नगद प्राप्ति, भूक्तानी र मौज्दातको अभिलेखन एवं प्रतिवेदन, त्यस्तो निकायसँग सम्बन्धित तेस्रो पक्ष भूक्तानीका विवरणहरूका अलावा बजेट तथा यथार्थको तुलनात्मक विवरण प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ । लेखामानको दोस्रो भागमा प्रस्तुत वित्तीय विवरणको उपयोगिता बढाउन प्रोत्साहित गर्ने प्रकृतिका अतिरिक्त खुलासाहरूका बारेमा व्यवस्थाहरू गरिएको छ। यस्ता बिषयहरूमा थप प्रोत्साहित खुलासा, सम्पत्ति, दायित्व, प्राप्त हुनुपर्ने र भूक्तानी दिनुपर्ने आदिको प्रतिवेदन, जस्ता विषयहरू समावेश छन ।

वित्तीय प्रतिवेदन सम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्था

नेपालको संविधानले सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय आर्थिक कार्य प्रणाली र तिन वटै तहका सरकारहरूको सञ्चित कोष सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ र नियमावली, २०७७ ले तहगत सरकारहरूले सरकारी कारोबार सञ्चालन गर्ने, लेखाङ्कन र प्रतिवेदन सम्बन्धमा विभिन्न निकायहरू तथा पदाधिकारीहरूको जिम्मेवारी र कार्यविधिहरू तोकेको छ। आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ ले सङ्घीय सञ्चित कोष तथा अन्य सरकारी कोषको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, सरकारी सम्पत्तिको अभिलेख र प्रतिवेदन, आर्थिक प्रशासनको सञ्चालन सङ्घीय सञ्चित कोष तथा अन्य सरकारी कोषको सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने, चल- अचल सरकारी सम्पत्तिको अभिलेख राखी आवधिक प्रतिवेदन गर्ने जिम्मेवारी, आर्थिक प्रशासन सम्बन्धमा निर्देशन, नियन्त्रण तथा समग्र वित्तीय सुशासन कायम गर्न आन्तरिक लेखापरीक्षण, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको ढाँचा र कार्यविधि तयार गर्ने जिम्मेवारी समेत महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई प्रदान गरेको छ । यसका अलावा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तिनै तहका सरकारहरूको एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गरी पेश गर्ने जिम्मेवारी समेत महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको नै रहेको छ।

नेपाल सरकारका मन्त्रालय तथा विभिन्न निकायको आर्थिक कारोबारको सञ्चालन, लेखांकन, लेखापरीक्षण एवं प्रतिवेदनका विषयमा कानुनले सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृतहरूलाई नै जिम्मेवार बनाएको छ ।तिनै तहका सरकारको लेखा फारामहरू तथा ढाँचा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तयार गरी महालेखापरीक्षकबाट स्वीकृत गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।लेखाङ्कन तथा

प्रतिवेदन कार्यलाई व्यवस्थित र तुलनायोग्य बनाउन आर्थिक संकेत तथा वर्गीकरण स्वीकृत गरी लागू गरिएको छ ।आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा ५ को उपदफा (२) बमोजिम सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सञ्चित कोष तथा अन्य सरकारी कोषबाट हुने कारोबारहरूको यथार्थ अवस्था झल्काउने वित्तीय विवरण तयार गर्नका लागि नेपाल सरकारले नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान, २०७९ नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदबाट मिति २०७९मंसिर २० मा स्वीकृत गरी तीनवटै तहका सरकारहरूमा कार्यान्वयनमा ल्याएको हो।यस लेखामान बमोजिमका बिषयहरूलाई कार्यन्वयनमा ल्याउन महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तयार गरी महालेखापरीक्षकबाट आवश्यक फारामहरू स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आइसकेका छन ।

वित्तीय प्रतिवेदनमा समावेश हुनु पर्ने बिषयहरू र वित्तीय विवरणहरू तयार गर्नुपर्ने तहहरू

सरकारले स्वीकृत गरेको लेखामान अर्थात नेप्सासमा आधारित भएर प्रस्तुत हुने वित्तीय विवरणमा निकायको प्राप्ती तथा भुक्तानीको एकीकृत विवरण, पूर्वानुमान गरिएको तथा वास्तविक प्राप्ती र भुक्तानीको तुलनात्मक विवरण एवं लेखा नीति तथा टिप्पणीहरूको खुलासा अनिवार्यरुपमा समावेश हुनुपर्छ ।

यसै गरी एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्ने जिम्मेवारी भएका निकायहरूले तयार गर्ने एकीकृत वित्तीय विवरणमा मुख्यतः बजेटरी निकायको प्राप्ति र भुक्तानीको वार्षिक प्रतिवेदन, बजेटरी निकायको बजेटको तुलनात्मक विवरण, बजेट प्रणाली बाहिरका एक्स्ट्रा/गैर बजेटरी निकायको कुल प्राप्ति र भुक्तानीको एकीकृत वार्षिक प्रतिवेदन, संघीय सञ्चित कोषको वार्षिक आर्थिक विवरण, संघीय विभाज्य कोषको वार्षिक विवरण, सेवा तथा कार्यगत खर्चको एकीकृत विवरण, लेखा नीति तथा टिप्पणीहरू र सम्बन्धित अनुसूचीहरू समावेश गरेर वित्तीय विवरण तयार हुनुपर्दछ। यहाँ वित्तीय विवरण र एकीकृत वित्तीय विवरण गरी दुई प्रकारका विवरणहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ। यी दुवै विवरणहरू वित्तीय विवरण नै रहेका भएपनि यी दुईमा केहि अन्तरहरू रहेका छन।

क) वित्तीय विवरण

एउटा नियन्त्रित (Controlled) निकायको मात्र कारोबारलाई समेटी तयार गरिएको विवरणलाई वित्तीय विवरण भनिन्छ। यस्तो विवरणमा त्यस्तो निकायको समपूर्ण नगद प्राप्ति, नगद भूक्तानी र निकायको नियन्त्रणमा रहेको नगद मौज्दातको विवरण र निकायको तर्फबाट तेश्रो पक्षले गरेको भुक्तानीलाई छुट्टै पहिचान गर्नु पर्दछ समावेश भएको हुनपर्ने मापदण्डले तोकेको छ। वित्तीय विवरणमा नगद प्राप्ति र भुक्तानीको विवरण तथा नगद प्राप्ति भुक्तानी एवं निकायको नियन्त्रणमा रहेको नगद मौज्दात र लेखानीति तथा टिप्पणी सम्बन्धी थप खुलासा समावेश हुन्छन । सरल

तवरले बुझ्दा निकासा, खर्च, पेश्की, राजश्व, धरौटी, सम्पत्ति, प्रतिवद्धता, वैदेशिक सहायता, सोझै भुक्तानी आदिको विवरण समेश समावेश भएको हुन्छ जसले त्यस्ता निकायको आम्दानी र खर्च वा प्राप्ति र भुक्तानीको अवस्था देखाउँछ ।यस्तो विवरण लेखामान लागू हुने सबै निकायहरूले तयार गर्नु पर्दछ ।

ख) एकीकृत वित्तीय विवरण

एकीकृत वित्तीय विवरण (Consolidated financial statements) भन्नाले कुनै एउटै निकायसरह मानी नियन्त्रक निकाय र नियन्त्रित निकायहरूको नगद प्राप्ति, नगद भूक्तानी नगद मौज्दात प्रस्तुत गरिएको आर्थिक निकायको वित्तीय विवरण हो । एकभन्दा बढी निकायको कारोबारलाई समेटेर तयार गरिने वित्तीय विवरणलाई एकिकृत वित्तीय विवरण भनिन्छ । यस क्रममा नियन्त्रक (Controlling) निकाय र नियन्त्रित (Controlled) निकाय लाई एउटै निकाय सरह मानेर वित्तीय विवरण एकीकृत गर्ने कार्य हुन्छ । एकीकृत वित्तीय विवरणमा मुख्यतः कारोवारको विवरणका अतिरिक्त बजेटरी तुलना, ऋण र लगानीको सञ्चित मौज्जात जस्ता समष्टिगत अवस्थाका अलावा संचित कोषको अवस्था र नगद मौज्दातको अवस्था देखाइन्छ र यो विवरण सामान्यतयाः वार्षिक रुपमा तयार गरिन्छ ।

लेखामानमा नियन्त्रित निकाय (Controlled Entity) र नियन्त्रक निकाय (Controlling Entity) उल्लेख गरिएको छ। नियन्त्रित निकाय भन्नाले कुनै अर्को निकाय (नियन्त्रक निकाय) को नियन्त्रणमा रहेको निकाय बुझिन्छ भने नियन्त्रक निकाय भन्नाले एक वा एकभन्दा बढी नियन्त्रित निकाय भएको निकायलाई उल्लेख गरिएको छ।एकीकृत वित्तीय विवरण सबै निकायहरूले तयार गर्नु पर्दैन । आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व कानूनले निम्न बमोजिमका निकायहरूले निम्न बमोजिम वित्तीय विवरण तथा एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्नुपर्ने गरी तोकेको छ ।

भुक्तानी कार्यालयहरूले वित्तीय विवरण तयार गर्नु पर्ने

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व कानूनले सबै भुक्तानी कार्यालयका जिम्मेवार व्यक्तिले आर्थिक बर्ष समाप्त भएको २१ दिन भित्र कार्यालयको विनियोजन, राजस्व, धरौटी, पेश्की बाँकीको विवरण, भुक्तानी हुन बाँकीको विवरण, अन्य कोषको बार्षिक वित्तीय विवरण र सम्पत्ति तथा दायित्वको विवरण तयार गरी कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने र कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट आर्थिक विवरण प्रमाणित गराई त्यस्तो आर्थिक विवरण ७ दिन भित्र तालुक कार्यालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ।

यसका अलावा बजेट उपशीर्षकगत खर्चको फाँटवारी, राजश्व प्राप्तिको वार्षिक विवरण, पेश्की बाँकीको विवरण, भुक्तानी बाँकीको विवरण, कार्य संचालन तथा अन्य कोषको बार्षिक विवरण, जिन्सी

मौज्दातको बार्षिक विवरण, धरौटीको विवरण, जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली २०७७ को अनुसूची -११ बमोजिमको आर्थिक कारोवारको वार्षिक प्रतिवेदन समेत पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । कानूनले आर्थिक विवरण र वित्तीय विवरण गरी दुई प्रकारका विवरणहरू व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।नेपाल सरकारबाट लेखामान स्वीकृत नहुँदासम्म आर्थिक विवरण नै तयार गर्ने गरिएकोमा अहिले स्वीकृत लेखामान बमोजिमका मलेप फारामहरू स्वीकृत भइसकेको हुँदा अव सोही फाराम बमोजिम सबै भुक्तानी निकायहरूले वित्तीय विवरण तयार गर्नुको विकल्प अव देखिदैन ।

स्थानीय तहको वित्तीय विवरण

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन २०७६ को दफा ४(१)मा स्थानीय तहले आफ्नो कार्यक्षेभित्रका कार्यालयहरूलाई नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारबाट प्राप्त भएको अनुदान राजस्व बाँडफाँट अन्तर्गत प्राप्त रकम आन्तरिक आय ऋण तथा अनुदान र व्ययको विवरण देखिने गरी एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गरी सम्बन्धित प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय र कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा प्रत्येक वर्षको असोज मसान्त भित्रमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

प्रदेशगत एकीकृत वित्तीय विवरण

प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालयले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका कार्यालयलाई नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र राजश्व बाँडफाँट अन्तर्गत प्राप्त रकम तथा आन्तरिक आय, ऋण तथा अनुदान र व्ययको विवरण र स्थानीय तहबाट प्राप्त भएको एकीकृत वित्तीय विवरणको आधारमा प्रदेशभित्रका स्थानीय तहको आर्थिक कारोवारको एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा कार्तिक १५ गते भित्र पठाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी स्थानीय तथा प्रदेश तहले एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गरी पठाउँदा महालेखापरीक्षकले तोकेको ढाँचामा पठाउनु पर्ने र नेपाल सरकारबाट स्वीकृत लेखामान बमोजिम वित्तीय विवरण पठाउनुपर्ने व्यवस्था पनि कानूनले गरेको छ ।

जिल्लागत एकीकृत वित्तीय विवरण

सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका कार्यालयलाई नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारबाट प्राप्त अनुदान र राजश्व बाँडफाँट अन्तर्गत प्राप्त रकम, आन्तरिक आय, ऋण तथा अनुदान र व्यय विवरणका साथमा स्थानीय तहबाट प्राप्त भएको एकीकृत वित्तीय विवरणको आधारमा प्रदेशभित्रका स्थानीय तहको आर्थिक कारोवारको एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गरी प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था

पनि गरेको छ । यसप्रकार कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले जिल्लागत एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ ।

केन्द्रीय लेखा तथा एकीकृत वित्तीय विवरण

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय नेपाल सरकारको सञ्चितकोषको सञ्चालन र सो कोषबाट भएका कारोबारको विवरण तयार गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको निकाय हो। यसले मुलत: दुई प्रकारका एकीकृत वित्तीय विवरणहरू तयार गरी कानून बमोजिम महालेखापरीक्षक कार्यालय एवं अर्थ मन्त्रालय समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सङ्घीय सञ्चित कोषको एकिकृत वित्तीय विवरण

प्रत्येक निकायका लेखा उत्तरदायी अधिकृतले मातहत कार्यालयबाट विनियोजन, राजस्व, धरौटी र अन्यकोष समेतको वित्तीय विवरण प्राप्त गरी मातहतका कार्यालयसमेतको आय व्ययको केन्द्रीय वित्तीय विवरण एवं आफ्नो मन्त्रालय वा निकाय अन्तर्गतको सबै प्रकारका तल अचल सम्पत्ति र दायित्वको अभिलेख राखी सो को विवरण समेत गरी असोज मसान्तभित्र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयकको कार्यालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी केन्द्रीय निकायहरूबाट प्राप्त वित्तीय विवरणहरूका आधारमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले प्रत्येक आर्थिक बर्षको संघीय संचित कोष तथा अन्य कोष सहितको एकिकृत वित्तीय विवरण कार्तिक १५ भित्र महालेखापरीक्षकको कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने प्रावधान रहे बमोजिम महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले समयमै आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्दै आएको छ ।

तिनै तहका सरकारका सञ्चित कोष एवं अन्य सरकारी कोषको एकिकृत वित्तीय विवरण

स्थानीय तह प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालयले पेश गर्ने एकिकृत वित्तीय विवरण एवं संङ्घीय सरकारका केन्द्रिय निकायका लेखा उत्तरदायी अधिकृतहरूले पेश गर्ने केन्द्रिय वित्तीय विवरणका आधारमा संघीय संचितकोष, प्रदेश संचितकोष र स्थानिय संचितकोष तथा अन्य सरकारी कोषबाट भएको कारोबार र अवस्था समेटेर एकिकृत वित्तीय विवरण तयार गरी हरेक वर्षको पुष १५ गतेभित्रमा महालेखापरीक्षक कार्यालय र अर्थ मन्त्रालयमा पेश गर्ने जिम्मेवारी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको रहेको छ ।

यसप्रकार महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तयार गर्ने दुई एकिकृत वित्तीय विवरणहरू मध्ये पहिलो एकिकृत वित्तीय विवरणले नेपाल सरकारको सङ्घीय सञ्चितकोष र अन्य सरकारी कोषबाट भएको कारोबारका अलावा नेपाल सरकारको सम्पत्ति र दायित्वको अवस्था झल्काउँछ भने तिनै तहका सरकारको एकीकृत वित्तीय विवरणले संघीय संचितकोष, प्रदेश संचितकोष र स्थानिय संचितकोष तथा अन्य सरकारी कोषहरूबाट भएको कारोबारको यथार्थ अवस्था प्रस्तुत गर्दछ ।

वित्तीय प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित निकायहरूको नक्शाङ्कन

सरकारले सार्वजनिक सेवा प्रवाहका निमित्त कानून बमोजिम विभिन्न प्रकारका सरकारी एवं सार्वजनिक निकायहरूको स्थापना/गठन एवं सञ्चालन गरेको हुन्छ ।यस्ता निकायहरूको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा सरकारको सञ्चित कोष एवं अन्य सरकारी कोषहरूसँग जोडिएका हुन्छन । सार्वजनिक संस्थानहरू व्यवसायीक प्रकृतिका सार्वजनिक निकायहरू हुन त्यस्ता निकायहरूका लागि नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान लागू हुदैन ।नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान (NPSAS) सरकारी व्यवसायिक प्रतिष्ठान (Government Business Enterprises) बाहेकका वा नाफा आर्जन गर्ने उद्देश्य नभएका अन्य सबै सार्वजनिक निकाय सबै सार्वजनिक निकायमा लागू हुन्छ ।सबै तहका सरकारका बजेटरी निकायहरू एवं गैर बजेटरी निकायहरूले समेत लेखामान पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस प्रकार सञ्चित कोष तथा अन्य सरकारी कोषबाट आर्थिक कारोबार गर्ने सार्वजनिक निकायहरूको प्रकृति अनुसार निम्न बमोजिमका निकायहरू रहेका छन;

बजेटरी निकाय

बजेटरी निकाय भन्नाले सरकारको बजेटमा पूर्ण रूपमा निर्भर रहेर सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने निकायहरूलाई बुझिन्छ। यस्ता निकायहरूमा सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रण रहेको हुन्छ। यस्ता निकायहरू बजेटरी व्यवस्थाका लागि केन्द्रीय निकायसँग कार्यकारी, संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार रहेको हुन्छ। सरकारको बजेटमा पूर्ण निर्भर रहने निकायहरू जस्को आफ्नो कुनै स्वआर्जन हुँदैन र प्राप्त हुने सबै आय (राजश्व) सञ्चितकोषमा दाखिला गर्छन भने त्यस्ता निकायहरू बजेटरी निकाय हुन। यस वर्गमा मन्त्रालय, विभाग, आयोजना, परियोजना तथा कार्यालयहरू रहन्छन।

गैर बजेटरी निकाय

प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना वा गठन भएको बोर्ड समिति वा यस्तै प्रकृतिका अन्य संस्थाहरू मध्ये गैर व्यापारिक र गैरनाफामूलक सस्था वा निकायहरू यस वर्गमा पर्दछन। त्यस्ता निकायहरूले सरकारबाट कुनै अनुदान प्राप्त गर्न पनि सक्छन वा नगर्न पनि सक्छन तर कानूनत सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने दायित्व रहेको हुन्छ ।यस्ता निकायले आर्जन गरेको राजस्व आफ्नै कोषमा राखेर खर्च गर्ने सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको हुन्छ। यस्ता निकायहरू कानूनबाट स्थापित भएको स्वायत्त निकाय भए तापनि सरकारको स्वामित्व र नियन्त्रण हुने निकाय तथा सरकारको नीति कार्यान्वयन गर्ने सरकारको सहयोगी अंगको रूपमा रहेका हुन्छन। यी निकायहरू सरकारबाट प्रदान गर्नुपर्ने सेवा प्रवाह स्थापना वा गठन भएका हुन्छन । सरकारबाट अनुदान प्राप्त नभए पनि

आफ्नो आन्तरिक आम्दानी बाट सञ्चालित हुन पनि सक्छन । यस प्रकारका गैर बजेटरी सार्वजनिक निकायको प्रतिवेदनका बारेमा पनि आर्थिक कार्यविधि कानूनमा व्यवस्था गरिएको छ ।

गैर बजेटरी निकायसँग सम्बन्धित वित्तीय प्रतिवेदनको कानूनी व्यवस्था र अभ्यास

बोर्ड समिति वा अन्य संस्थाले लेखा तथा विवरण पेश गर्नु पर्ने प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना वा गठन भएको बोर्ड समिति वा यस्तै प्रकृतिका अन्य संस्थाले नेपाल सरकारबाट कुनै अनुदान प्राप्त गरेको भए सो अनुदान र आफ्नो आन्तरिक आम्दानी वा अन्य निकायबाट प्राप्त रकम समेत समावेश गरी आम्दानी र खर्चको त्रैमासिक र बार्षिक विवरण तयार गर्नु पर्ने र त्यसरी तयार गरेको त्रैमासिक विवरण सो अवधि समाप्त भएको सात दिनभित्र र वार्षिक विवरण आर्थिक वर्ष समाप्त भएको पैतिस दिनभित्र सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ । यस्ता गैर बजेटरी निकायसँग सम्बन्धित नेपाल सरकारको मन्त्रालय वा केन्द्रीय निकायले यस प्रकार प्राप्त विवरणको आधारमा प्रचलित लेखामान बमोजिम बजेट प्रणाली बाहिरका (Extra Budgetary) सार्वजनिक निकाय समेतको आम्दानी खर्च अनुदान लगायतका बिषय समावेश गरी नक्साङ्कन (Mapping) गर्ने र सोको आधारमा वार्षिक एकिकृत वित्तीय विवरण तयार गरी महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र महालेखा परीक्षकको कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि रहेको छ।

उपरोक्त बमोजिम कानूनी व्यवस्था रहेको भए तापनि तीनवटै तहका सरकारहरूको एकीकृत वित्तीय विवरणमा सबै गैर बजेटरी निकायका विवरणहरू समेटिन सकेका छैनन । गैर बजेटरी निकायको पहिचान मै समस्या रहेको देखिन्छ । गैर बजेटरी निकायहरूले सम्बन्धित मन्त्रालयमा आफ्नो निकायबाट भएको कारोबारको वित्तीय विवरण पेश गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सकेको छैन । कतिपय केन्द्रीय निकायसँग यस्ता गैर बजेटरी निकायसँग पूर्ण विवरण नै पनि नरहेको समेत देखिन्छ ।

वित्तीय विवरण र एकिकृत वित्तीय विवरण तयारीमा रहेका अवरोधहरू

सरकारका विभिन्न कोषहरूबाट भएका कारोबारहरूको प्रतिवेदन महत्वपूर्ण बिषय हो । वित्तीय विवरणको गुणस्तरीयताले सम्बन्धित निकायको कार्यसम्पादनको अवस्था झल्काउँछ। तोकिएको लेखामान बमोजिमका वित्तीय विवरणहरू तयार गर्ने क्रममा तपशिल बमोजिमका समस्याहरू रहेका छन ।

क. विषयवस्तुको बुझाई, ज्ञान एवं यस सम्बन्धी गाम्भिर्यताको कमी रहेको छ। स्वीकृत लेखामानका बारेमा यथोचित जानकारी सम्बन्धित तहका सरकारका निकायका जनशक्तिहरूलाई गराउन सकिएको छैन ।

ख. गैर बजेटरी निकायहरूको नक्साङ्कन र पहिचान गर्नमा कठिनायी रहेको छ। सम्बन्धित केन्द्रीय निकायहरू आफैले यस्ता निकायहरूको नक्शांकन सम्बन्धी नीति (Mapping Policy) तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा सो हुन सकेको छैन। महालेखा नियन्बक कार्यालयबाट यस प्रकारको नक्शांकन नीति (Mapping Policy) तयार भएको भए तापनि सो नीति अनुसारका पहिचान भएका गैर बजेटरी निकायहरूको वित्तीय विवरण समयमै प्राप्त नहुने अवस्था रहेको छ।

ग. गैर बजेटरी निकायहरूका लागि साझा आर्थिक संकेत तथा वर्गिकरण (Charts of Accounts) को अभाव एवं आ आफ्नो कानूनी व्यवस्था अनुसार लेखानीति, लेखाप्रणालीमा एकरुपता हुन नसक्दा वित्तीय विवरण एकीकृत गर्नमा समस्या छ ।

घ. संघ तथा प्रदेश माताहतका सबै भुक्तानी कार्यलयसम्म NPSAS अनुसारको वित्तीय विवरण तयार गर्न फारमको तर्जुमा गरी तदअनुरुपको व्यवस्था प्रयोगमा रहेका सूचना प्रणालीमा गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ।

ङ. लेखामानले माग गर्ने खुलासाको लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरूको उचित अभिलेखको व्यवस्था नहुँदा समयमानै विवरण संकलन गरी प्रतिवेदन तयारीमा असहजता हुनु ।

च. तेस्रोपक्षको भूक्तानीको यथार्थ सूचना समयमै प्राप्त गर्न नसकिंदा विवरणमा समावेश कठिनाई रहेको छ।

छ. नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान बमोजिमको प्रतिवेदन प्रणालीलाई पूर्णत स्वचालित र विद्युतीय प्रणालीमा आधारित बनाउन सकिएको छैन। यसका अलावा हाल सचालनमा रहेका सबै विद्युतीय प्रणालीहरू एक आपसमा अन्तरआवद्ता नहुँदा तथ्याङ्कको शुद्धता परीक्षण एवं प्रतिवेदन तयारीमा समेत कठिनायी परेको छ ।

निष्कर्ष

सञ्चित तथा अन्य सरकारी कोषहरूमा हुने कारोबार कानूनसमम्त भएर मात्र पुग्दैन। कानूनले तोकेबमोजिम नै जवाफदेहिता निर्वाहका अलावा पारदर्शिता प्रवर्द्धनका लागि पनि वित्तीय विवरणको आवश्कयता पर्दछ। नेपाल सरकारले नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान स्वीकृत गरी लागू गरिसकेको अवस्थामा तीनवटै तहका सरकारका बजेटरी तथा गैर बजेटरी निकायहरूको वित्तीय विवरण यस लेखामान बमोजिम गर्नुको बिकल्प छैन। मापदण्डमा आधारित भई गुणस्तरीय एवं विश्वसनीय वित्तीय विवरणहरू यथासमयमै तयार हुनु पर्दछ। यस सम्बन्धमा सरोकारवाला सबै निकायले यथोचित ध्यान पुऱ्याउनुका अलावा आवश्यक समन्वय र सहकार्यको पनि उत्तिकै जरुरत पर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६
- नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्स ऐन, २०५३
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७
- नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान- महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
- नेपाल सार्वजनिक क्षेत्र लेखामान बिषयक विभिन्न तालिममा वितिरित प्रस्तुतिकरण तथा कक्षा नोटहरू

स्थानीय तहमा वित्त व्यवस्थापनका समस्या र समाधानका उपाय

✍ कृष्णमणि पराजुली ♦

सारांश

स्थानीय तहमा वित्त व्यवस्थापनले ठूलो महत्व राखेको हुन्छ। जहिले पनि वित्त सीमित र स्थानीय जनताको आवश्यकता तथा आकांक्षा असीमित हुने हुँदा यी दुई अवयवबीच ठूलो खाडल हुने गर्दछ। अहिले स्थानीय तहमा यही अवस्था छ। वित्तीय साधन स्रोतको अभाव भए पनि यसको उपयुक्त किसिमले व्यवस्थापन गर्न सकियो भने वित्त सम्बन्धि धेरै समस्या समाधान हुन सक्दछन्। तर, अहिले स्थानीय तहहरुले कानून, कर्मचारी, बजेट तथा अन्य सहजीकरण संघबाट हुन नसकेको कुरा भनिरहेका छन्। त्यसकारण यी कुराहरुमा संघीय सरकारबाट सहजीकरण गरेर स्थानीय तहहरुको गुनासाहरुलाई सम्बोधन गर्नु पर्दछ ।

स्थानीय तहमा वित्तीय साधन स्रोत सीमित भएकोले निश्चय नै स्थानीय आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सजिलो छैन। त्यसैले आफूसँग जे जति साधन उपलब्ध छ त्यसैलाई बुद्धिमत्तापूर्वक परिचालन गरेर जनताको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नु पर्दछ । सुदृढ तथा प्रभावकारी वित्त व्यवस्थापनबाट स्थानीय तहमा धेरै सुधार ल्याउन सकिन्छ। त्यसकारण स्थानीय तहहरुले यसतर्फ ध्यान दिनु पर्दछ ।

स्थानीय तहमा बढ्दै गएको आर्थिक अनुशासनहीन क्रियाकलापले स्थानीय तहको आर्थिक प्रशासन प्रभावकारी हुन सकेको छैन। आफूलाई दिइएको बजेट जसरी खर्च गरे पनि हुन्छ भन्ने एक प्रकारको विकसित विचारको अन्त्य गरिनु पर्दछ । अहिले स्थानीय तहहरुमा फजुल खर्च बढ्दै गएको छ । वितरणमुखी बजेट अनुत्पादक हुने भएकोले यसलाई नियन्त्रण गरेर कार्यक्रममुखी बनाउनु पर्दछ । अन्यथा सीमित वित्तीय साधन स्रोतबाट पनि फाइदा लिन नसकिने हुन सक्दछ। त्यसैले स्थानीय तहले सेवामा प्रभावकारीता आउने गरी सेवा प्रवाह गर्ने र उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी प्रवाह गर्नु पर्दछ जसबाट अतिरिक्त लाभ प्राप्त गर्न सकियोस् ।

♦ पूर्व उपसचिव, नेपाल सरकार

शब्दकुञ्जीः संघ, प्रदेश र स्थानीय तह । वित्त व्यवस्थापन । कर तथा गैर कर । वितरणमुखी तथा अनुत्पादक खर्च। लगानी प्रवाह ।

विषयबस्तु

राज्यको प्रमुख उद्देश्य भनेको जनतालाई सेवा प्रवाह र विकास निर्माण कार्य गर्नु हो। मानवीय आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने सम्बन्धमा यी दुई अवयवको नै प्रमुख योगदान रहेको हुन्छ। जनतालाई सेवा प्रवाह हुन सकेन भने राज्यप्रति जनतामा वितृष्णा उत्पन्न हुन्छ। जुन राज्यको लागि ठूलो क्षति पुग्ने संभावना पनि हुन्छ। त्यसकारण राज्यले जनतालाई साधन स्रोतले भ्याएसम्म साधन स्रोतको अधिकतम परिचालन गरेर अपेक्षित सेवा उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

जनतालाई सेवा प्रवाह गर्ने कार्यमा विभिन्न चुनौती पनि रहेका हुन्छन् । कानुनी, प्रशासनिक, आर्थिक तथा अन्य चुनौती आएकै हुन्छन् । यी जटिलता मध्ये पनि आर्थिक जटिलताले धेरै असर पारेको हुन्छ। कुनै पनि संगठन संचालन गर्दा आवश्यक पर्ने आधारभूत कुरा हुँदाहुँदै पनि आर्थिक पक्ष कमजोर भएको अवस्थामा जनतालाई सेवा प्रवाह र विकास निर्माण कार्य गर्न समस्या आउने हुन्छन्। किनभने अरु पक्षको व्यवस्थापन भन्दा आर्थिक पक्षको व्यवस्थापन जटिल हुने गर्दछ।

नेपालको संविधानमा तीन तहका सरकारको व्यवस्था भएको छ। माथिल्लो तहमा संघीय सरकार, बीचमा प्रदेश सरकार र सवभन्दा तल स्थानीय सरकार छन्। यी सरकारहरुको मुख्य उद्देश्य भनेको देश र जनताको चौतर्फि विकास गर्नु हो। संविधानमा पनि यिनै कुरा उल्लेख भएका छन्। विकासको लागि आवश्यक हुने कानून, प्रशासनिक संरचना, वित्तीय साधन स्रोत र अन्य कुराहरुको आवश्यक व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि जनताको जीवनस्तर उठाउन नसकिएको अहिलेको अवस्था हो।

नेपाल जस्ता अल्पविकसित देशहरुमा मुख्य समस्या भनेकै वित्तीय साधन स्रोतको अभाव हो। तर, बुझ्न पर्ने कुरा के छ भने वित्तीय साधन स्रोत उपलब्ध भएको अवस्थामा पनि यसको उपयुक्त किसिमले व्यवस्थापन हुन नसकेको कारणले गर्दा आशातीत उपलब्धि प्राप्त हुन सकेको छैन। त्यसकारण जे जति उपलब्ध साधन स्रोत छ त्यसलाई ठीक किसिमले परिचालन गर्न सक्नु नै उत्तम विकल्प हुन सक्दछ।

तीन तहका सरकार मध्ये स्थानीय सरकार भनेको प्रत्यक्ष रुपमा भुइँ मान्छेसँग जोडिएको सरकार हो र स्थानीय जनताको आवश्यकता परिपूर्ति गरिदिने सरकार पनि हो । स्थानीय तहका जनतालाई सेवा प्रवाह गर्ने र तलै देखि विकास निर्माण कार्यको जग बसाएर विकासलाई मूर्तरुप दिने पनि स्थानीय सरकार नै हुन्। केन्दिय शासन प्रणालीमा केन्द्रबाटै शासन तथा प्रशासकीय कार्य

सन्चालन गरिँदा स्थानीय जनतालाई सरकारको अनुभूति नै हुन्थेन । सरकारको उपस्थिति नहुँदा जनताले सरकार खोज्दै हिड्नु पर्ने अवस्था थियो। तर, अहिले शासकीय स्वरुपमा परिवर्तन आएकोले पृथक अवस्था छ। पहिले सिंहदरवारबाट शासन र प्रशासन सन्चालन हुन्थ्यो भने अहिले जनताको ढोकामा सिंहदरवार पुगेको अवस्था छ । पहिले सानो तिनो सेवा लिन र विकास निर्माण कार्यको लागि केन्द्र नै धाउनु पर्ने थियो। अहिले तीन तहका सरकारलाई शक्तिको बाँडफाँड संविधानमा उल्लेख भएको कारणले गर्दा स्थानीय जनताले आफ्नो अपनत्व भएको महशुस गरेका छन् ।

स्थानीय तह भन्नाले गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला समन्वय समितिलाई लिइएको छ। जनताको घर दैलोमा पुगेर सेवा सुविधा र विकास पुर्याउने कार्य यिनै स्थानीय तहहरुले सन्चालन गरेका छन् । केन्द्रीय शासन प्रणालीमा सानातिना कामको लागि पनि केन्द्र नै धाउनु पर्ने थियो भने अहिले जनताले पाउनु पर्ने सेवा सुविधा र आफूले चाहेको विकास स्थानीय तहबाटै सम्पादन भएको कारणले गर्दा स्थानीय जनता खुसी भएको अवस्था छ।

जनताले स्थानीय सरकारबाट अपेक्षा गर्ने विषय भनेको चुस्त र दुरुस्त सेवा प्रवाह तथा विकास निर्माणका कार्य नै हुन्। यिनीहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि आर्थिक पक्षको ठूलो योगदान रहेको हुन्छ। पैसा भएन भने स्थानीय सरकारले न विकास निर्माण कार्य सन्चालन गर्न सक्दछ न जनतालाई सेवा प्रवाह नै गर्न सक्दछ। त्यसकारण स्थानीय सरकारलाई पर्याप्त वित्तीय साधन उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

यिनै कुरालाई मध्य नजर गरेर स्थानीय तहहरुलाई वित्त व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा स्थानीय सरकार सन्चालन ऐनमा विभिन्न स्रोतको व्यवस्था गरिएको छ। स्थायी र दिगो स्रोत भनेको आन्तरिक स्रोत हुने भएकोले स्थानीय सरकारहरुले कर तथा सेवा शुल्क तथा दस्तुर लगाउन पाउने कानूनले नै व्यवस्था गरेको छ।

स्थानीय सरकार आफैं केही होइन। उसले जनताबाट कर, सेवा शुल्क तथा दस्तुर असुल गरेको हुन्छ र त्यही रकमबाट जनतालाई सेवा प्रवाह तथा विकास निर्माण कार्य गरेको हुन्छ । यस प्रकारको वित्तीय साधन स्रोत स्थायी र दिगो हुने भएकोले स्थानीय सरकारहरु यस तर्फ बढी केन्द्रित भएका देखिन्छन् । किनभने स्थानीय सरकार र जनताबीच एक प्रकारको दरिलो सम्बन्ध हुने भएकोले आन्तरिक स्रोत अर्थात जनताले तिर्ने कर, सेवा शुल्क तथा दस्तुर दिगो हुने गर्दछन्। जनता पनि आफूले तिरेको करको पुरापुर फाइदा लिनको लागि स्थानीय सरकारलाई निगरानी

गरिरहेकै हुन्छन्। त्यसकारण अपेक्षित उपलब्धि हाँसिल हुने संभावना पनि बढी नै हुने गर्दछ । कुनै पनि स्थानीय सरकारले संघीय कानूनको अधिनमा रही वित्तीय स्रोत साधन संकलन गर्न सक्ने अधिकार हुन्छ। कर सम्बन्धमा सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर, मनोरन्जन कर जस्ता करहरु स्थानीय सरकारले लगाउन सक्दछन् ।

सेवा शुल्कको सम्बन्धमा भने स्थानीय पूर्वाधार तथा सेवाको शुल्क निर्धारण, संकलन र व्यवस्थापन, ट्रेकिङ्, बन्जि, र्याफ्टिङ्, मोटरबोट, केवुलकार, जडिबुटी, स्थानीय राजस्वको आधार विस्तार तथा प्रवर्धन, ढुंगा गिट्टी वालुवा, सिफारिस, दर्ता, अनुमति आदिको निर्धारण र संकलन समावेश गरिएका छन् । यसरी स्थानीय सरकारले आन्तरिक रुपमा विभिन्न कर तथा सेवा शुल्क निर्धारण र संकलन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यस्ता कर तथा सेवा शुल्कको निरन्तरताले सेवा प्रवाह र विकासमा ठूलो योगदान पुगेको देखिन्छ ।

विकासको आधारभूत स्तम्भ भनेका नै स्थानीय सरकार हुन् । विकास एकै चोटी माथिबाट आउने होइन। यसको प्रारम्भिक विन्दु भनेको गाउँ तथा नगर नै हो। अधिकांश जनसंख्या ग्रामिण क्षेत्रमा बस्ने भएकोले यो क्षेत्रको विकास नगरी नगर तथा सहरी क्षेत्रको विकास हुन सक्दैन । त्यसकारण विकासको मोडल तल देखि माथि उकासिदै गएको हुनु पर्दछ । अहिले हामी कहाँ यही प्रकृया अवलम्वन गरिए पनि विकासले गतिलिन भने सकिरहेको छैन ।

विकासको लागि मुलभूत आवश्यकता भनेको आर्थिक पक्ष हो। अर्थात वित्तीय व्यवस्थापन। विकास निर्माणको लागि आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्ति, उपकरण, निर्माण सामाग्री जस्ता साधनको संकलन तथा उपयुक्त व्यवस्थापनको लागि पनि दिगो र भरपर्दो वित्त व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्ने नै हुन्छ। सवै अवयवहरुको सन्चालन तथा व्यवस्थापन वित्तले नै गर्ने भएकोले स्थानीय तहमा सधै उपलव्ध हुन सक्ने स्थायी स्रोतको व्यवस्था गर्ने काम त्यति सहज पनि हुँदैन । किनभने वित्तीय साधन स्रोत सीमित हुने र स्थानीय जनताको आवश्यकता असीमित हुने भएकोले साधन र आवश्यकतामा सन्तुलन कायम गर्नु निकै चुनौतिको विषय हो । स्थानीय तहमा वित्तीय साधन स्रोतको खोजी गर्ने, संकलन गर्ने र संकलित रकमलाई अधिकतम रुपले परिचालन गरी अपेक्षित उपलब्धि हाँसिल गर्ने कार्य जटिल बन्दै गएको छ । कतिपय स्थानीय तहहरुले आफूसँग भएको बजेट खर्च गर्न नसकिरहेको अवस्था पनि छ। त्यसकारण वित्तीय साधन स्रोतको राम्रो व्यवस्थापन गर्न नसकेको कारणबाट पनि स्थानीय तहमा समस्या आएका देखिन्छन् ।

स्थानीय तहले संविधान बमोजिम लगाउन पाउने करलाई स्थानीय कर भनिन्छ। स्थानीय कानून र अन्य प्रचलित कानून अनुसार कर, सेवा शुल्क तथा दस्तुर लगाउन सक्ने अधिकार भएको कारणले गर्दा स्थानीय तहले आवश्यकता अनुसार आफ्नो स्रोतको व्यवस्थापन आफैले गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था छ। स्थानीय तहले सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, भूमि कर, मनोरन्जन कर, विज्ञापन कर, ब्यवसाय कर लगाउन सक्दछन् र यी करहरुलाई स्थानीय कर भनिन्छ। तर, स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्र भन्दा बाहिर गएर कर लगाउन भने पाइँदैन। स्थानीय तहले विभिन्न प्रकारका सेवा तथा प्रशासकीय सेवा उपलब्ध गराएको हुन्छ। यी सेवा उपलब्ध गराए वापत दस्तुर, शुल्क आदि लिन सक्दछन्। यी आम्दानीका स्रोतहरुलाई गैर कर राजस्व भनिन्छ ।

स्थानीय तहलाई वित्तीय साधन स्रोतको अभाव हुन नसकोस् भनेर नै अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ मा पनि श्रोत व्यवस्था भएको देखिन्छ। जस अनुसार प्राकृतिक श्रोतबाट आउने रोयल्टी र मूल्य अभिबृद्धि कर तथा अन्त शुल्कबाट आउने राजस्व स्थानीय तहले केन्द्रीय राजस्व अन्तर्गत प्राप्त गर्न सक्दछन्। रोयल्टीको शिर्षक अन्तर्गत पर्ने पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी तथा खनिज, पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतबाट आउने राजस्वको २५ प्रतिशत अंश स्थानीय तहमा जाने व्यवस्था छ। त्यस्तै गरी स्थानीय तहले मूल्य अभिबृद्धि कर र अन्तःशुल्कको राजस्वबाट सम्बन्धित स्थानीय तहमा जाने अंश १५ प्रतिशत हुने व्यवस्था पनि रहेको छ ।

स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने अर्को वित्तीय स्रोत भनेको अनुदान हो। एउटा मात्र अनुदान नभई ४ प्रकारका अनुदानको व्यवस्था भएको छ। यी अनुदान मध्ये पनि वित्तीय समानीकरण अनुदानले विशेष महत्व राखेको हुन्छ। किनभने यो अनुदान भनेको स्थानीय तहले गर्नै पर्ने खर्चको लागि संघीय तथा प्रदेश सरकारबाट उपलब्ध भएको हुन्छ । स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको अधारमा अनुदान उपलब्ध गराउने कानूनी व्यवस्था छ । यसरी जाने अनुदान रकमलाई व्यवस्थित गर्न राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा मात्र वित्तीय समानीकरण अनुदान उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ ।

सशर्त अनुदान भन्नाले शर्त राखेर दिइने अनुदान हो। संघीय शासन प्रणालीमा केन्द्र सरकारले पनि आफ्ना केही आयोजना तथा कार्यक्रम प्रदेश तथा स्थानीय तह मार्फत सन्चालन गर्ने व्यवस्था गरेको हुन्छ। त्यसै अनुरुप राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले तोकेको आधारमा स्थानीय तहलाई सशर्त अनुदान प्रदान गरिने व्यवस्था छ। प्रदेश सरकारले पनि स्थानीय तहलाई प्रदेश

कानून बमोजिम राष्ट्रिय प्रकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिस अनुसार नै उपलब्ध गराएको हुन्छ ।

समपूरक अनुदान भनेको त्यस्तो अनुदान हो जुन अनुदान प्रदेश तथा स्थानीय तहले सन्चालन गर्ने निश्चित योजनाको लागि उपलब्ध गराइएको हुन्छ । अनुदान उपलब्ध गराउँदा पूरै रकम नदिई कुल लागतको केही अनुपात मात्र दिइने भएकोले यसलाई समपूरक अनुदान भनिएको हो। नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई दिएको हुन्छ भने प्रदेश सरकारले पनि स्थानीय तहलाई दिएको हुन्छ। रकम उपलब्ध गराउँदा योजनाको संभाव्यता, योजनाको लागत, योजनाबाट प्राप्त हुने प्रतिफल, योजना कार्यान्वयन गर्न सक्ने वित्तीय तथा भौतिक क्षमता र योजनाको आवश्यकता र प्राथमिकताको आधारमा प्रदान गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

नेपाल सरकारले कुनै खास उद्देश्य राखेर प्रदेश वा स्थानीय तहलाई निश्चित योजना सन्चालन गर्नको लागि दिइने रकमलाई विशेष अनुदान भनिन्छ। यस्ता योजनाहरुमा शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता आधारभूत सेवाको विकास गर्न, अन्तर प्रदेश वा अन्तर स्थानीय तहको सन्तुलित विकास गर्न र आर्थिक सामाजिक वा अन्य कुनै प्रकारले विभेदमा परेको वर्ग वा समुदायको उत्थान वा विकास गर्नको लागि अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ। यसै गरी प्रदेश सरकारले पनि स्थानीय तहलाई विशेष अनुदान उपलब्ध गराउन सक्दछ।

नेपाल जस्तो अल्पविकसित देशमा वित्तीय साधन स्रोतको जहिले पनि अभाव भएको हुन्छ। त्यसकारण जे जति साधन उपलब्ध छ त्यसको अधिकतम फाइदा आउने गरी परिचालन गर्न सक्नु पर्दछ। सीमित साधन स्रोत पनि जथाभावी खर्च गर्ने हो भने जनताका अपेक्षा परिपूर्ति हुन सक्दैनन्। त्यसकारण नेपाल सरकारले स्थानीय तहलाई अनुदान उपलब्ध गर्दा राष्ट्रिय नीति, आवश्यकता, स्थानीय तहको स्वायत्तता, पुर्याउनु पर्ने सेवा जस्ता कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ । साथै आर्थिक अधिकार, राजस्व उठाउन सक्ने क्षमता, राजस्वको संभाव्यतामा पनि ध्यान दिनु पर्दछ।

नेपालको संविधान, स्थानीय सरकार सन्चालन ऐन, अन्तर सरकार वित्त व्यवस्थापन ऐन जस्ता ऐन कानूनमा भएको व्यवस्था अध्ययन गर्दा स्थानीय तहलाई वित्तीय समस्या आउन नदिनको लागि विभिन्न वित्तीय स्रोतको निर्माण गर्ने, संकलन गर्ने, बजेटमा समावेश गर्ने, बजेट स्वीकृती गर्ने, खर्च गर्ने, लेखापरीक्षण गराउने, बेरुजु फर्छ्यौट गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरु स्थानीय तहले सन्चालन गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। यस किसिमको सहज व्यवस्था हुँदा पनि स्थानीय तहहरुले राम्रो नतिजा दिन नसकेको अहिलेको अवस्था हो।

नेपालको शासकीय प्रणालीमा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकार गरी ३ तहको सरकार रहने व्यवस्था भए पनि स्थानीय सरकार प्रत्यक्ष रुपमा जनतासंग हातेमालो हुने व्यवस्थाले गर्दा अझ बढी महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। तीनै तहको अधिकार बाँडफाँट गरिएको हुनाले अधिकार दोहोरिने कुरा देखिदैन। स्थानीय तहको विकास नगरी समग्र मुलुकको विकास नहुने भएकोले गर्दा स्थानीय तहका काम र ती काम सम्पादन गर्न आवश्यक पर्ने वित्तीय साधन स्रोतको व्यवस्था पनि भएको छ। स्थानीय तहले सम्पादन गर्नु पर्ने २२ ओटा अधिकार उल्लेख गरिएका छन् र ती अधिकार कार्यान्वयन गर्न आवश्यक हुने वित्तीय साधनको व्यवस्था पनि देखिन्छ। कर तथा गैर करबाट स्थानीय निकाय आफै कर लगाउन र संकलन गर्न सक्दछ भने संघ र प्रदेशबाट वित्तीय समानीकरण, सशर्त, समपूरक र विशेष अनुदान र ऋण आदि बाट वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन हुने व्यवस्था छ। यस दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्दा स्थानीय निकायहरुले सम्पादन गर्नु पर्ने कार्यहरु निक्षेपण गरिएका छन् भने वित्तीय साधन स्रोतको पनि विभिन्न किसिमले व्यवस्थापन गरिएको छ। वित्तीय साधनको अभावबाट कुनै पनि स्थानीय तहलाई सेवा प्रवाह र विकास निर्माण कार्यमा समस्या आउने अवस्था देखिदैन। त्यस्तैगरी आवश्यक जनशक्ति, कानून र अन्य लजिष्टिक सपोर्टको पनि व्यवस्था भएकै देखिन्छ। तर पनि स्थानीय तहहरुमा कहिले वित्तीय साधन स्रोत, कहिले जनशक्ति, कहिले कानून र कहिले समन्वय जस्ता अवयवको अभाव भएका गुनासाहरु आई नै रहेका छन्। यहाँ स्थानीय तहहरुले सामना गर्नु परेका यिनै समस्याहरु र तिनीहरुको समाधान बारे केही उल्लेख गरिएको छ ।

- कतिपय स्थानीय तहहरुको आन्तरिक आय ज्यादै न्यून भएको कारणले गर्दा उनीहरुलाई प्रशासनिक खर्च सन्चालन गर्न पनि समस्या भएको देखिन्छ। नयाँ करका दरहरु लागु गर्न अहिलेको अवस्थामा त्यति सजिलो छैन भने सेवा शुल्क तथा दस्तुर पनि सीमा भन्दा बाहिर पुगिसकेको छ। जनताको जीवनस्तर खस्कदै गएको अवस्थामा करमात्र थुपार्दै जाने हो भने विकास निर्माण कार्यमा जनताको सहभागीता हुन सक्दैन। त्यसकारण करका दर बढाउनु भन्दा दायरा विस्तार गर्नु उपयुक्त हुन आउँछ। स्थानीय तहहरु आर्थिकरुपले सक्षम नभएसम्म संघीय सरकारबाट स्थानीय तहलाई उपलब्ध हुने वित्तीय समानीकरणको रकम बढाउन सकियो भने पनि समस्या समाधान हुने देखिन्छ ।
- स्थानीय तह गठन भएको लामो समय नभएको र यस सम्बन्धि अनुभवको कमी भएको कारणले गर्दा स्थानीय तह धेरै समस्याबाट गुज्रिरहेको छ । समस्या हुँदैमा स्थानीय तह माथि प्रश्न उठाउन सकिदैन। यद्यपि बजेट, नीति तथा कार्यक्रमहरुको तर्जुमा र कार्यान्वयन

प्रभावकारी हुन सकिरहेका छैनन् । कतिपय स्थानीय तहहरुले समय सीमा भित्र बजेट ल्याउन सकेका छैनन्। त्यसैगरी नीति तथा कार्यक्रमहरुमा पनि स्थानीय जनताको आवश्यकता र ईच्छा प्रतिविम्वित हुन नसकेका गुनासाहरु आई नै रहेका छन्। त्यसकारण स्थानीय तहको अवको कार्य भनेको उपयुक्त बजेट, नीति तथा कार्यक्रम तयार गरेर तिनीहरुको कार्यान्वयन प्रभावकारी किसिमले गर्नु पर्दछ ।

- अहिले पालिकामा जाने रकम पहिलेको स्थानीय निकायमा जाने जस्तो सानो आकारको छैन। एकातिर पालिकाहरुले आफै वित्तीय स्रोत साधन सिर्जना गर्ने, त्यसको संकलन, स्वीकृति तथा खर्च गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था भएकोले वित्त व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा उनीहरु सार्वभौम देखिन्छन् भने संघ र प्रदेशबाट पनि अनुदान मार्फत रकम प्राप्त गर्ने भएकोले स्थानीय तहलाई वित्तीय साधन स्रोतको समस्या देखिदैन। त्यसकारण भएको वित्तीय साधन स्रोतलाई अधिकतम परिचालन गरेर पूर्व निर्धारित लक्ष्य हाँसिल गर्ने तर्फ स्थानीय तहहरु लाग्नु पर्दछ ।
- राजस्व प्रशासन यसै जटिल क्षेत्र हो। त्यसमा पनि स्थानीय तहमा यस सम्बन्धि अनुभवको कमी भएको कारणले गर्दा राजस्व प्रशासन प्रभावकारी हुन सकेको छैन। राजस्वको क्षेत्र पहिचान, दर निर्धारण, प्रक्षेपण, संकलन र प्रयोगमा धेरै कमीकमजोरी देखिएका छन् र अहिले सम्म पनि स्थानीय तहहरु अलमलमा रहेको अवस्था छ। त्यसकारण यी सवै पक्षहरुलाई समेटेर सुधारका कार्यक्रम सन्चालन गरिनु पर्दछ।
- स्थानीय तहले विभिन्न कर तथा गैरकर संकलन गर्न सक्दछ। त्यसमा पनि सम्पत्ति तथा भूमिकरले बढी महत्व राखेको हुन्छ। किनभने यी करहरु स्थायी , दिगो र भरपर्दो हुन्छन्। तर समस्या के छ भने यी करहरु व्यवस्थित गर्न सकिएको छैन । प्रभावकारी व्यवस्थापनबाट सुधार ल्याउन सकिन्छ ।
- भएको वित्तीय साधन स्रोतको अधिकतम परिचालन गर्नको लागि स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम बमोजिम प्राप्ती र प्रयोगमा स्थानीय तहहरु बढी केन्द्रित हुनु पर्दछ र अनुगमनलाई निरन्तरता दिनु पर्दछ ।
- वित्त व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउनको लागि आर्थिक क्रियाकलापहरुको ठूलो योगदान रहेको हुन्छ। यसमा मुलतः बजेट तर्जुमा, बजेट कार्यान्वयन, प्रतिवेदन ,बेरुजु र फछ्र्यौट जस्ता अवयवहरुको पारदर्शि बनाइनु पर्दछ। जनताबाट आएका गुनासाहरुको सम्वोधन गरिनु

पर्दछ। यसबाट स्वच्छ आर्थिक प्रशासनको निर्माण हुने र वित्तीय जोखिम पनि न्यूनिकरण हुनेछ।

- अहिले स्थानीय तहमा सन्चालन हुने कतिपय वित्त व्यवस्थापनसँग सरोकार हुने श्रोत अनुमान तथा तथा बजेट सीमा निर्धारण समिति, बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समिति, राजस्व परामर्श समिति, अनुगमन तथा मूल्यांकन समिति जस्ता समितिहरु केवल कर्मकाण्डी मात्र हुन गएका छन्। यिनीहरुलाई क्रियाशील बनाउन सकियो भने धेरै हदसम्म स्थानीय तहको वित्त व्यवस्थापनमा सुधार आउन सक्नेछ ।
- वित्त व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष रुपमा सरोकार राख्ने नभए पनि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महालेखापरीक्षकको कार्यालय जस्ता संबैधानिक आयोगहरुको प्रतिवेदन कार्यान्वयन भएमा सार्वजनिक पदाधिकारीलाई जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन सकिन्छ। यसबाट अहिले स्थानीय तहमा बढ्दै गएको आर्थिक अनियमीतता तथा भ्रष्टाचार न्यूनिकरण हुनेछ ।
- स्थानीय तहको वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धि अर्को समस्या भनेको जथाभावी र अनुत्पादक खर्चलाई लिन सकिन्छ। लागत लाभको अध्ययन तथा अनुसन्धान नै नगरी हचुवाको आधारमा आयोजना तथा कार्यक्रम सन्चालनमा ल्याउँदा त्यसै अलपत्र भएका देखिन्छन् र सीमित साधन स्रोत त्यसै खेर गइरहेको छ। यसतर्फ स्थानीय तहले ध्यान दिनु पर्दछ ।
- अहिले देशमा तीन तहका सरकार छन्। तिनीहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार पनि संविधान तथा कानूनबाट निर्धारण भएका छन्। यद्यपि, काममा दोहोरोपन, जिम्मेवारी हस्तान्तरण जस्ता विषयमा सुधार गर्नु पर्ने काम धेरै नै बाँकि छन्। संघले प्रदेशलाई र प्रदेशले स्थानीय तहलाई वित्त हस्तान्तरण गर्ने विषयमा कन्जुस्याइँ गर्नु हुन्न। स्थानीय तहलाई उपलब्ध हुने विभिन्न प्रकारका अनुदान तथा अन्य रकम समयमानै निकाशा गर्न सके स्थानीय तहलाई वित्त व्यवस्थापन गर्न सहज हुनेछ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहको अधिकांश बजेट उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह नभई अनुत्पादक क्षेत्रमा गएको अहिलेको अवस्था हो। यसबाट सीमित वित्तीय साधन स्रोतको दुरुपयोग मात्र भएको छ। यसलाई नियन्त्रण गरेर उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी बढाउनु पर्दछ। वितरणमुखी बजेट प्रणालीले गर्दा प्रत्येक वर्ष चालु खर्च बढ्दै गएको छ। यसमा सुधार गर्नु पर्दछ।

जनताले तिरेको कर जथाभावी खर्च गर्नु हुँदैन भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्नु पर्दछ। स्थानीय तहले अधिक कर लगायो भन्ने गुनासाहरुको पनि सम्बोधन गरिनु पर्दछ।

निष्कर्ष

अहिले देशमा तीन तहका सरकार छन् र तल्लो तहको सरकार भनेको स्थानीय सरकार हो। सेवा प्रवाह र विकास निर्माण कार्यको दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने स्थानीय सरकारको भूमिका महत्वपूर्ण देखिन्छ। स्थानीय सरकार यस्तो सरकार हो जुन स्थानीय जनतासँग प्रत्यक्ष रुपमा जोडिएको हुन्छ। जनताका आवश्यकता र उनीहरुले अपेक्षा गरेका कुराहरु परिपूर्ति गरिदिने भनेका नै स्थानीय सरकार हुन्।

स्थानीय सरकारहरु यति महत्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि वित्त सम्बन्धमा उनीहरुको धेरै गुनासा देखिन्छन्। खास गरेर संघ तथा प्रदेश सरकारले उपलब्ध गराउनु पर्ने अनुदान तथा अन्य बजेट समयमा नै उपलब्ध नभएको कारणले गर्दा कार्यक्रम कार्यान्वन गर्न समस्या परेको देखिन्छ। संघले निर्माण गर्ने कानून लामो समयसम्म तर्जुमा नहुँदा र आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था नभएको हुनाले सेवा प्रवाह तथा विकास निर्माण कार्य सुचारु रुपले सन्चालन गर्न नसकिएको भन्ने गुनासाहरुलाई सम्बोधन गरिनु पर्दछ।

बजेटको चुनौती सवै संगठनको लागि हुने भए पनि अहिले स्थानीय तहमा धेरै देखिएको छ। स्थानीय जनताका आवश्यकता र आकांक्षा असीमित तर वित्तीय साधन स्रोत सीमित भएकोले यी दुई अवयवबीच समन्वय तथा तादाम्यता ल्याउन नसकिएको अवस्था छ। त्यसमा पनि भएको साधन स्रोतलाई अधिकतम उपलब्धि प्राप्त गर्ने गरी परिचालन गर्न सकिएको छैन। स्थानीय सरकार सम्बन्धि लामो अनुभव र दक्ष तथा विशेषज्ञ जनशक्तिको अभावमा उपयुक्त किसिमले वित्त व्यवस्थापन हुन सकेको छैन। यसले गर्दा बजेट तर्जुमा देखि लिएर बजेट कार्यान्वयन तथा बजेट मूल्यांकन प्रभावकारी ढंगबाट हुन नसकेको कारणले गर्दा आर्थिक अनियमितता बढ्दै गएको छ। महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनले समेत स्थानीय तहमा धेरै अनियमित कार्यहरु बढ्दै गएको कुरा औंल्याएको छ।

स्थानीय तहको आर्थिक प्रशासनमा धेरै सुधारको खाँचो देखिएको छ। बजेट तर्जुमाको चरण देखि नै हचुवाको भरमा बजेट विनियोजन गरिँदा पूर्व निर्धारित लक्ष्य हाँसिल हुन सकेको छैन । सीमित साधन स्रोतलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न सकिएको देखिदैन । साथै जनतालाई दिनु पर्ने सेवा सुविधामा पनि वित्तीय समस्याको कारणले गर्दा प्रवाह हुन सकेको छैन। मुख्य समस्या

भनेको वित्तको समस्या भन्दा पनि वित्त व्यवस्थापन गर्न नसकिएको हुनाले नै स्थानीय समस्या समाधान हुन सकेका छैनन् । स्थानीय तहले वित्तीय साधन स्रोत बढी मात्रामा चालुगत कार्यक्रममा प्रवाह गर्दा पुँजिगत कार्यक्रम ओझेलमा पर्न गएका छन् । त्यसकारण चालुगत बजेटलाई निश्चित सीमा भित्र राखेर पुँजिगत खर्च बढाएर स्थानीय जनताको आवश्यकता परिपूर्ति गर्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपालको संबिधान, कानून किताव व्यवस्था समिति
- स्थानीय सरकार सन्चालन ऐन, २०७४, नेपाल सरकार
- अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४, कानून किताव व्यवस्था समिति (२०७४)
- पराजुली, कृष्णमणि, सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनको प्रभावकारीता तथा कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौती र समाधानका उपाय, लेखापरीक्षण पत्रिका, वर्ष ४३ अंक ९७, आषाढ २०८१, महालेखापरीक्षकको कार्यालय
- पराजुली, कृष्णमणि, महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अवस्था, लेखापरीक्षण पत्रिका, आषाढ २०८१, महालेखापरीक्षकको कार्यालय
- पराजुली, कृष्णमणि, वित्तीय संघीयताका कमजोरी, गोरखापत्र, २५ साउन २०८१
- पराजुली, कृष्णमणि,स्थानीय तहको बजेट तर्जुमाका समस्या र समाधान, राजस्व, २०७५ पौष, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
- पराजुली, कृष्णमणि,नेपालको संघीय शासन प्रणालीमा वित्त व्यवस्थापनका चुनौती र समाधानका उपाय, राजस्व, २०७८ पौष, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

नेपालको अर्थतन्त्रमा बैदेशीक व्यापार

✍ डा. सुमनकुमार रेग्मी ♦

साराश

नेपालको कृषि क्षेत्रले कूल राष्ट्रिय आयको करिब २५ प्रतिशत योगदान गरि आएको छ र यस क्षेत्रले ६६ प्रतिशत मानिसलाई रोजगारी प्रदान गरेको छ। कृषिले नेपालको कूल भू-भागको १८ प्रतिशतको क्षेत्र ओगटेको छ। जसमध्ये १५ प्रतिशतमा मात्र सिचाई सुबिधा पुगेको छ। कृषि नै ग्रामीण जनजिबनको लागी मेरुदण्डको रुपमा रही आएको छ।

नेपालका खेती गरिएका मुख्य कृषि बस्तुहरुमा धान, गहुँ, मकै, जौ, कोदो, आलु, दाल, चिया, उँखु, कफी, अदुवा, अलैची, आदी छन। यी मध्ये केही आन्तरिक खाद्य वस्तु छन् भने केही निकासी वस्तु छन्। नेपालको कृषि प्रारम्भिक अवस्थामा छ। केही मात्र नगदे खेती छन् भने ति पनि कम उत्पादकत्व, साना खेतीका चक्ला, जमिनका छरपष्ट, खेतीमा पुराना प्रबिधी, कम लगानी, अनुसनधानमा कमी, कृषि उत्पादन सहयोग समाग्रीमा कमी र बजार बन्दोवस्तमा पिडीत छन्।

नेपालको औद्योगिक क्षेत्र ज्यादै कमजोर रहेको देखिन्छ। तै पनि औद्योगिक क्षेत्रको कृयाकलापमा बढोत्तरी हुन सकेको छैन्। औद्योगिक क्षेत्रले २०७९/८० मा जी.डी.पी. को १३.४५ प्रतिशत तल माथि रहिआएको छ र रोजगारीको ६ प्रतिशत मात्र ओगटेको छ। २०८१ भन्दा पनि नेपालमा झण्डै तीन दशक अघिसम्म जीडीपीमा उद्योगको हिस्सा १२ बढी प्रतिशत थियो भने हाल २०८१ मा ५ प्रतिशतमा सिमीत भएको बताईन्छ।

व्यापार पनि राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण तत्व रहेको छ। यस्ले राष्ट्रिय जी.डी.पी. को आयातलाई जोड्दा ३७ प्रतिशतको योगदान गरेको छ। तर निकासी व्यापार नेपालको पक्षमा छैन्। अद्यपी सन् २०२४ आउँदा पनि नेपालको कूल व्यापारको ११ प्रतिशतको निकासी व्यापार र ८९ प्रतिशतको आयात व्यापार रहेको छ।

निकासी र पैठारी व्यापारको विचको फरकले व्यापार घाटा बढाएको छ र बैदेशीक व्यापारमा बोझ रहेको छ। पेट्रोलियम पदार्थको आयात मात्रले नेपालको निकासीलाई धान्न सक्दैन्। नेपालको निकासी व्यापार केही वस्तुहरुमा र सीमीत बजारमा केन्द्रीत छ। १० वटा वस्तुले कूल निकासीको

♦ पूर्व उपसचिव, नेपाल सरकार

६० प्रतिशत भन्दा बढी ओगटेको छ। नेपालको मुख्य निकासी वस्तुहरुमा पाम तेल, सूर्यमूखी तेल, भटमासको तेल, फलाम र फलामका वस्तुहरु, कपडा, उनी गलैंचा, तयारी पोशाक, पश्मीना, चीया, कफी, अलैची आदी छन् ।

१. विषय वस्तु

आर्थिक बर्ष २०८०/८१ मा देशको आर्थिक बृद्धिदर दुई दशमलव एक प्रतिशत हुने अनुमान रहेको छ। आ.ब. २०७९/८० को तुलनामा २०८०/८१ मा हुने आर्थिक बृद्धिदर २.१ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ। एडीबीले एसियन डेभलपमेन्ट आउटलुक २०८० का आधारमा नेपालको अर्थतन्त्र २०८०/८१ मा ३.६ प्रतिशतमा रहने विश्वास गरेको छ। आ.ब. २०७९/८० मा नेपालको आर्थिक बृद्धिदर १.९ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरेको थियो। आ.ब. २०८१/८२ मा ४.८ प्रतिशत आर्थिक बृद्धि दर हासिल हुने विश्वास गरिएको छ। आ.ब. २०८०/८१ मा धान र उर्जा उत्पादन बढेकाले अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पारेको भनिएको छ। यस्तै गरी निर्माण र व्यापार क्षेत्रमा केही कमजोर भएपनि क्रमशः सुधार देखिएमा अर्थतन्त्रमा थप बलियो हुँदै जाने हुन्छ।

आर्थिक बर्ष २०८०/८१ मा देशको आर्थिक बृद्धिदर दुई दशमलव एक प्रतिशत हुने अनुमान रहेको आ.ब. २०७९/८० को तुलनामा २०८०/८१ मा हुने आर्थिक बृद्धिदर २.१ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ। एडीबीले एसियन डेभलपमेन्ट आउटलुक २०८० का आधारमा नेपालको अर्थतन्त्र २०८०/८१ मा ३.६ प्रतिशतमा रहने विश्वास गरेको छ। आ.ब. २०७९/८० मा नेपालको आर्थिक बृद्धिदर १.९ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरेको थियो। आ.ब. २०८१/८२ मा ४.८ प्रतिशत आर्थिक बृद्धि दर हासिल हुने विश्वास गरिएको छ। आ.ब. २०८०/८१ मा धान र उर्जा उत्पादन बढेकाले अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पारेको भनिएको छ। यस्तै गरी निर्माण र व्यापार क्षेत्रमा केही कमजोर भएपनि क्रमशः सुधार देखिएमा अर्थतन्त्रमा थप बलियो हुँदै जाने हुन्छ। आर्थिक बर्ष २०८०/८१ मा देशको आर्थिक बृद्धिदर दुई दशमलव एक प्रतिशत हुने अनुमान रातका को रहेको छ। आ.ब.२०७९/८० को तुलनामा २०८०/८१ मा हुने आर्थिक बृद्धिदर २.१ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ।

सरकारको कृषि क्षेत्रमा ठूलो लगानी भए पनि अझै प्रसार सेवा, गुणस्तरीय मल, भरपर्दो सिंचाई सुबिधा, प्रतिष्पर्धी जनसाधन, अर्थ र प्रबिधीमा सहज पहुँच आदीमा कमी नै छ। जस्को कारण कृषिको उत्पादकत्व र उत्पादनमा असर गरेको छ। विगत केही वर्षमा नेपालमा खाद्य कमी भएको देखिन्छ। तै पनि मौषम कुनै वर्ष राम्रो भएको खण्डमा खाद्यान्न उत्पादन आन्तरीक उपभोगको लागी सहज हुन गएको देखिन्छ। त्यसैले राम्रो मौषममा मात्र खाद्यान्न उत्पादन निर्भर रहेको छ। नेपालको कच्चा पदार्थ, उपभोग र कृषि वस्तु व्यापारिक प्रयोजनका लागी कृषि क्षेत्र

असाध्य महत्वपूर्ण छ। नेपालका धेरैजसो उद्योगहरुका कच्चा पदार्थ कृषि वस्तुमा नै आधारीत छ। नेपालको कृषि वस्तुका नेपालको निकासीमा संलग्ता अपरीहार्य छ।

नेपालको एकिकृत व्यापार रणनिती २०२३ अर्थात एन.टी.आई.एस. २०२३ ले धेरै कृषि वस्तुका उत्पादन र विकासमा सुझाव दिएको छ। यस्मा उल्लेख भए अनुसार मुसुरो, चीया, कफी, अदुवा, अलैची, जुट आदीका विकासमा सुझाव गरेको छ। जैवीक खेती नेपालको आम्दानी र निकासीका लागी ज्यादै संभावित क्षेत्र देखा पर्दै आएको छ। नेपालको कृषिमा आधारीत वस्तु, औद्योगिक वस्तु,आय, रोजगारी र व्यापार बढाउन यी वस्तुका उत्पादन र बजारीकरणमा सरकारले ध्यान दिन आवश्यक छ। यस्को लागी नेपालको सबै भन्सार विन्दुहरुमा एस.पी.एस. प्रयोगशालाको विकास हुन अनिवार्य छ। सरकारले देशमा राष्ट्रिय एक्रिडिटेशन बोर्ड गठन गर्ने तर्फ कारवाही सुरु गरिसकेको छ। यसबाट एक्रिडिटेड भएका नेपालका प्रयोगशालाबाट प्राप्त गुणसम्बन्धी प्रमाणपत्र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा मान्य हुनेछन्। यसले गर्दा निकासी बढन जानेछ।

नेपालको पर्यटन क्षेत्रले वस्तु र सेवा व्यापारका विस्तार मार्फत आम्दानी, रोजगारी, बैदेशीक मुद्रा र बजार विस्तार गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान गरिराखेका छन्। यस क्षेत्रले बेलाबेलामा विगतदेखि ३० प्रतिशत देखि जी.डी.पी.को करिब २.५ प्रतिशतले योगदान गरेका थिए। पर्यटनबाट आउने बिदेशी मुद्रा रेमीटेन्स पछी दोश्रो स्थानमा रहेकोमा अब रेमिट्यांन्सले विदेशी मुद्रा आर्जनमा पहिलो स्थानमा ओगटेको छ। नेपालमा पर्यटकका आगमनलाई बेलाबेलामा आन्तरीक तथा कोभिड २०१९ र अरु बाह्य कारणले असर गरिआएको छन्। सरकारले

सरकारले आर्थिक क्षेत्रलाई प्रभाव पार्न औद्योगिक व्यवसाय ऐन, बैदेशीक लगानी र प्रबिधी हस्तातरण ऐन, कम्पनी ऐन, निजिकरण ऐन र अरु ऐनहरु ल्यायो। सन १९९० को दशकमा घाटामा गएका संस्थाहरुलाई निजीकरण गरियो। तर यस पछी निजीकरण प्रयासको गतिमा ढिला भयो। निजिकरण पछी पनि औद्योगिक क्षेत्रले विकास भएन। न त निकासीमा २०८१ साल आउँदासम्म बढोतरी भएन्।

सन् २०२४ अघिका वर्षहरुमा पनि औद्योगिक क्षेत्रका उत्पादनमा सुधार आउन सकेको छैन। यस्तो हुनका मुख्य कारणमा ०६२ अघि र पछिका साढे तिन दशकको द्धन्द्ध, विधीको शासनमा कमी, राम्रो श्रम सम्बन्धको अभाव र सरकारले घोषणा गरेका कार्यक्रम कार्यान्वयनमा अभाव मुख्य छन्।

यी सबै कुराहरु विचार गरि सरकारले सन २०११ मा नयाँ औद्योगिक नीति ल्याएको थियो तर यो नीतिले काम गरेन् । नेपालमा २०८१ सम्म पनि औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७६ ले परिकल्पना गरेको औद्योगिक मापदण्ड बनाउन सकिएको छैन्। औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७६

अनुसार १५ करोड रुपैयाँसम्म स्थिर पुँजी भएका लघु तथा घरेलुबाहेक उद्योग साना उद्योग हुन्। पन्ध्र करोड भन्दा बढी र ५० करोडसम्मका स्थिर पुजीँ भएको उद्योग मझौला उद्योग हुन्। पचास करोडभन्दा बढी स्थिर पुँजी भएका उद्योग ठूलो हुन्। यस्तो बर्गीकरणर यस्तै अरु कुराहरु उद्योग नीति सन् २०११ संग बाँझिएका छन्।

यस नीतिमा माथि उल्लेखीत समस्या हटाउन अनेक कदमहरु उल्लेखीत छन्। यस्मा बौद्धिक सम्पतीका कुरा पनि समेटिएको छ। सरकारले निकट भविष्यमा नै बौद्धिक सम्पति नीति ल्याउने भनिएको थियो। तर यो नीति संशोधन हुन सकेको छैन्। जस्लेगर्दा यस नीतिले अरु कैयन ऐन कार्यान्वयनमा असर गरेको छ। नेपालले १७ देशसँग द्विपक्षिय संझौता गरेपनी यी देशसंग नेपालले व्यापार बढाउन सकेको छैन्।

१.१ नेपालको सीमीत निकासी वस्तुहरु

नेपालको अर्थतन्त्रमा सुधारको संकेत देखिएको छ । (आईएमएफ) आ.ब. २०८०/८१ मा ४.९ प्रतिशतले अर्थतन्त्र विस्तार हुने भनिएको छ। सरकारले २०८१/८२ को लागि ६ प्रतिशतको आर्थिक बृद्धिदरको लक्ष्य राखएको छ। आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रोत्साहनमार्फत व्यापार घाटा कम गर्नेतिर ध्यान दिने भनिएको छ। त्यसको लागि मौद्रीक नीति र वितीय नीतिबिच सम्बन्ध मिलाउँदै उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी बढाउने प्रयाश गरिने भनिएको छ। राष्ट्रिय तथ्यांक विभागले आ.ब. २०८०/८१ को आर्थिक बृद्धिदर उपभोक्ता मूल्यमा तीन दशमलव ८७ प्रतिशत हुने अनुमान छ। यो संगै आर्थिक बर्ष २०७९/८०को भन्दा २०८०/८१ मा आर्थिक बृद्धिदरमा एक दशमलव ९२ प्रतिशतले बृद्धि हुने देखिएको छ। २०७९/८० मा अर्थतन्त्रको बृद्धिदर उपभोक्ता मूल्यमा एक दशमलव ९५ प्रतिशत थियो। त्यसअघि २०७८/७९ मा आर्थिक बृद्धिदर पाँच दशमलव ६३ प्रतिशत रहेको थियो।

आ.ब. २०८०/८१ मा आषाढसम्म नेपालको अर्थतन्त्र आकार ५७ खर्ब चार अर्ब रपैयाँ पुग्ने देखिएको भनिएको थियो। तर २०७९/८० मा अर्थतनत्रको आकार ५३ खर्ब ४८ अर्ब रुपैयाँ तथ्यांकले बताएको थियो। २०७८/७९ मा देशको अर्थतन्त्रको आकार ४९ खर्ब ७६ अर्ब रुपैयाँ थियो। आर्थिक बर्ष २०८०/८१ मा कृषि क्षेत्रको तीन दशमलव शुन्य पाँच प्रतिशत र गैर कृषि क्षेत्रमा तीन दशमलव ७५ प्रतिशत बृद्धिदर हुने अनुमान रहेको थियो। संशोधित अनुसार २०७९/८० मा कृषि क्षेत्रको बृद्धिदर २.७६ प्रतिशत र गैर कृषि क्षेत्रको बृद्धिदर २.१३ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको थियो। आ.ब. २०८०/८१ प्राथमिक, द्धितीय, तथा सेवा क्षेत्रका बृद्धिदर क्रमशः ३.०३, १.२० प्रतिशत र ४.५० प्रतिशत हुने अनुमान थियो।

गलैचा, तयारी पोशाक आदी जस्ता वस्तुहरुका निकासी निकासी कुनै बेला उच्च भएर गिर्दै गएका देखिन्थ्ये तर २०८१ प्छि त गलैचा, पश्मिना, तयारी पोशाक निकासीमा बढोतरी हुँदै छन्। फलस्वरुप राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा निकासीमा असर गरेको देखिए पनि हालका बर्षमा निकासीमा सुधारका संकेत देखा परेका छन।

फेरी अर्को पटक अर्कै वस्तुको जस्तै फलाम-स्टिल वस्तुका, धागो आदि निकासी उच्च भएर गएको देखिन्छ। यस्तो हुनुमा बिदेशका आयातकर्ताका आयात नीतिमा परिवर्तन, नेपाली वस्तुका गुणस्तरमा कमी, नेपाली वस्तुमा ट्रेडमार्कको अभाव, नेपाली निकासीकर्ताको निकासी गर्नमा असक्षमता, बढदो उत्पादन लागत, अरु देशसंग नेपाली वस्तुले प्रतिष्पर्धा गर्न नसक्ने अवस्था आदी छन्।

नेपालको भौगोलीक कारणले नै नेपालले आफ्नो व्यापार र पारबहनका लागी भारतमा नै निर्भर रहनु परेको छ। नेपालको सीमाना धेरै देशहरुसंग जोडीएको भए वा पारबहन मार्गको दूरी कम भएको भए नेपाल भूपरीवेष्ठीत भए पनि केही फरक पर्दैनथ्यो। त्यसो भएको भए नेपालको प्रतिष्पर्धी खर्च कम हुन्थ्यो र अरु देशसंग प्रतिष्पर्धा गर्न सकिन्थ्यो। एक देश भारतसंगको पारबहन मार्ग खुल्ला नै नेपालको लागी ठूलो समस्या रहेको छ। नेपालको कोलकाटासम्मको लामो पारबहन मार्गको दूरी नै नेपालको ठूलो समस्या रहेको छ। यस्ले गर्दा नेपालको व्यापार तथा पारबहन खर्च, अतिरिक्त सेवा खर्च, नचाहिंदो ढिलाई, र अरु देखिने वा नदेखिने शुल्क र हैरानी नेपालले बेहोर्न परेकै छ।

अन्तराष्ट्रिय स्तरको मान्यता प्राप्त गुणस्तर प्रमाणीकरण संयन्त्र नेपालमा अद्यपी छैन्। त्यसर्थ नेपालको व्यापार र अर्थतन्त्रको विकासमा असर गरेको छ। नेपाली वस्तुका बजार पहुँच पाएपनि यस्ता संयन्त्रको अभावमा नेपालले बजार गुमाउनु परेको छ। यस्तो अवस्था नेपालको कृषि वस्तु र जडीबुटीमा भोग्नु परेको छ। अन्तराष्ट्रिय स्तरको मान्यता पाएको रेसीडयूमुक्त प्रमाणपत्रको अभावमा नेपालको मह नर्वेमा केही बष अगाडी निकासी हुन सकेन। नेपालको वस्तु भारतमा निकासी नहुनुमा यस्तै कारण रहेका छन्। नेपाली वस्तुका स्वस्थ अवस्था र व्यापारमा प्राबीधीज्ञ आवश्यकताको पूरा नगर्नुका कारण नेपालको निकासीले क्षती बहोर्नु परेको छ।

१.२ निकासी प्रवद्र्धका लागी थप उपाय तथा सुझाव

नेपालको उद्योग क्षेत्रको लागि औद्योगिक विकास ऐन, कम्पनी ऐन , विदशी लगानीसम्बन्धी ऐनहरु, समसामयीक बन्ने क्रममा अरु पनि छन् भने विदेशी लगानी नीति २०७१, बिप्पा सम्झौता, भैरहवा क्षेत्रआदि कुनै बने त कुनै बन्न बाँकी छन् । लघु उद्योग विकास कार्यहरुलाई ७७ जिल्लाहरुमा विस्तार गर्ने कार्य हुँदै गएको छ।

आ.ब. २०८०/८१ मा प्रति व्यक्ति आय कूल गार्हस्थ उत्पादनमा एक हजार चारसय ३४ डलर हुने अनुमान छ। २०७९/८० मा प्रति व्यक्ति कूल गार्हस्थ उत्पादन १,३८९ डलर रहेको थियो।

त्यसकारण व्यापार लगायत अरु क्षेत्रमा अझ आर्थिक सुधार गर्नु पर्ने आवश्यक्ता छ। व्यापारसंग सम्बन्धीत कानुनी संरचना, जन-शक्तिलगायत अन्य संस्थागत क्षमता क्षेत्रमा सरकारले अझ सुधार गर्न आवश्यक छ। सरकारले निजी क्षेत्रको विश्वास जित्न अनेक उपायहरु अपनाएको छ।

आर्थिक तथा व्यापारको क्षेत्रमा राष्ट्रिय आवश्यकता तथा स्थिती कायम राख्न विदेशस्थित नेपाली दुतावास र नेपालस्थित सरोकार मन्त्रालयहरु र अन्य निकायहरुमा कार्यरत अधिकारीका क्षमता बृद्धि गरी अर्थिक तथा व्यापारीक स्थिती विश्लेषण गरी अन्तराष्ट्रिय स्तरमा वार्ता गरिनु पर्दछ।

द्धिपक्षिय संझौताहरुका अतिरिक्त नेपाललाई विकसीत तथा विकासशील देशहरुले अतिकम विकसीत देशका रुपमा जी.एस.पी., जी.एस.टी.पी., र भन्सारमुक्त कोटामुक्त बजारपहुँचका छुटका सुबिधा पहिचान गरि कार्यान्वयनमा ल्याईनु पर्दछ। तर सन् नेपालले सन् २०२६ पछि अति कम विकसित देशको सुबिधा पाउँने छैन् ।

नेपाल सरकारले आर्थिक कुटनितीलाई महत्व दिइआएको छ। यसमा निजी क्षेत्रसंग समन्वय गरिनु पर्दछ। नेपालले डब्लु.टी.ओ.मा गरेका बाँकी प्रतिबद्धता कायान्वयन गर्दैछ। तर अति कम विकसीत देशका हैसीयतले कार्यान्वयन गर्ने समय सीमा कुनै कुनै त सन् २०१५ सम्म थिए तर अरु त यस अघि नै पुरा गरि सक्नु पर्दथ्यो। तै पनि सन् २०२४ आउँदा पनि अगाडी बढन सकेका छैनन। सन् २०२६ मा त नेपाल विकासशील देशमा परिणत हुने छ।

सन् २०२६ अघि नै नेपालले छुट्टै अति कम विकसीत राष्ट्रहरुका तर्फबाट डब्लु.टी.ओ. बार्ताका अभिलेख, नामा, कृषि, ट्रिप्स, सेवा, व्यापार सहजीकरण, र विशेष—फरक व्यवहारका प्राबधानलाई अघि सारी अतिकम विकसीत राष्ट्रका मन्त्रीस्तरीय सम्मेलन गर्ने प्रस्ताव गर्नुपर्दछ। नेपालमा एक्रिडीटेशन बोर्ड गठनको कार्यमा कार्यकारी आदेश भईसकेको छ। यस पश्चात नेपालले अन्तर्राष्ट्रियस्तरको मान्यता पाई नेपालको निकासी वस्तुका गुणस्तर प्रमाणीकरण प्रमाणपत्र जारी गर्न समर्थ हुनेछ। यो समस्या नेपालको निकासी व्यापारले भोगीरहेको छ।

२. निष्कर्श

एडीबीले एसियन डेभलपमेन्ट आउटलुक २०८० का आधारमा नेपालको अर्थतन्त्र २०८०/८१ मा ३.६ प्रतिशतमा रहने विश्वास गरेको छ। आ.ब. २०७९/८० मा नेपालको आर्थिक बृद्धिदर १.९ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरेको थियो। आ.ब. २०८१/८२ मा ४.८ प्रतिशत आर्थिक बृद्धि दर हासिल हुने विश्वास गरिएको छ। आ.ब. २०८०/८१ मा धान र उर्जा उत्पादन बढेकाले

अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पारेको भनिएको छ। यस्तै गरी निर्माण र व्यापार क्षेत्रमा केही कमजोर भएपनि क्रमशः सुधार देखिएमा अर्थतन्त्रमा थप बलियो हुँदै जाने हुन्छ। आर्थिक बर्ष २०८०/८१ मा देशको आर्थिक बृद्धिदर दुई दशमलव एक प्रतिशत हुने अनुमान रातका को रहेको छ। आ.ब.२०७९/८० को तुलनामा २०८०/८१ मा हुने आर्थिक बृद्धिदर २.१ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा सुधारको संकेत देखिएको छ । (आईएमएफ) आ.ब. २०८०/८१ मा ४.९ प्रतिशतले अर्थतन्त्र विस्तार हुने भनिएको छ। सरकारले २०८१/८२ को लागि ६ प्रतिशतको आर्थिक बृद्धिदरको लक्ष्य राखएको छ। आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रोत्साहनमार्फत व्यापार घाटा कम गर्नेतिर ध्यान दिने भनिएको छ। त्यसको लागि मौद्रीक नीति र वितीय नीतिबिच सम्बन्ध मिलाउँदै उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी बढाउने प्रयाश गरिने भनिएको छ। राष्ट्रिय तथ्यांक विभागले आ.ब. २०८०/८१ को आर्थिक बृद्धिदर उपभोक्ता मूल्यमा तीन दशमलव ८७ प्रतिशत हुने अनुमान छ। यो संगै आर्थिक बर्ष २०७९/८०को भन्दा २०८०/८१ मा आर्थिक बृद्धिदरमा एक दशमलव ९२ प्रतिशतले बृद्धि हुने देखिएको छ। २०७९/८० मा अर्थतन्त्रको बृद्धिदर उपभोक्ता मूल्यमा एक दशमलव ९५ प्रतिशत थियो। त्यसअघि २०७८/७९ मा आर्थिक बृद्धिदर पाँच दशमलव ६३ प्रतिशत रहेको थियो।

आ.ब. २०८०/८१ मा आषाढसम्म नेपालको अर्थतन्त्र आकार ५७ खर्ब चार अर्ब रपैयाँ पुग्ने देखिएको भनिएको थियो। तर २०७९/८० मा अर्थतनत्रको आकार ५३ खर्ब ४८ अर्ब रुपैयाँ तथ्यांकले बताएको थियो। २०७८/७९ मा देशको अर्थतन्त्रको आकार ४९ खर्ब ७६ अर्ब रुपैयाँ थियो। आर्थिक बर्ष २०८०/८१ मा कृषि क्षेत्रको तीन दशमलव शुन्य पाँच प्रतिशत र गैर कृषि क्षेत्रमा तीन दशमलव ७५ प्रतिशत बृद्धिदर हुने

सरकारले औद्योगिक नीति २०१० मार्फत बैदेशीक प्रत्यक्ष लगानी आकर्षित गर्न नयाँ लगानी मैत्री नीतीहरु ल्याएको धेरै भएको छ। अर्को नयाँ औद्योगिक नीति आउन अबेर भईसकेको छ। साथै बैदेशीक लगानी आकर्षित गर्ने उदेश्य राखी त्यसैअनुरुप उपायहरु अपनाउन आवयक छ। सबभन्दा महत्वपूर्ण कुरा यो छ की कानुनी प्राबधान मार्फत देशमा नीजी कम्पनीहरुको राष्ट्रियकरण गरिने छैन भनीएको छ। बौद्धीक सम्पती संरक्षण निति यस क्षेत्रमा उल्लेखनीय हुनेछ। तर व्यवहारमा उतार्न कठिन हुनेछ। नीजि क्षेत्रको समन्वयमा सरकारले बैदेशीक लगानी, जल स्रोत, आधारभूत संरचना र विकास, कृषि प्रशोधन र जडीबुटी, पर्यटन र अरु सेवाहरु, र खनीज र खानीजन्य आयोजनालाई प्राथमीकतामा तोकेको छ।

सरकारले राष्ट्रको आर्थिक विकास र गरिबी कम गर्न व्यापार प्रबद्र्धनलाई अत्यन्त महत्वपूर्ण तत्व मानेको छ। नेपालको व्यापारलाई अर्थतन्त्रको केन्द विन्दुमा राखी विकास आयोजना र

कार्यक्रममा केन्द्रीत गरेको छ। नेपालले विकासी प्रबद्र्धनलाई विशेष ध्यान दिई गरिबी घटाउने विभीन्न उपाय अपनाईआएको छ। व्यापार प्रतिष्पर्धी भएमा मात्र व्यापार दिगो हुने विश्वास सरकारले लिएको छ।

यी सबै सुधार सन १९९२ पछी गरे पनि निजी क्षेत्र अगाडी आए पनि आर्थिक क्षेत्रमा सन् २०२४ सम्म पनि नेपालको खास उपलब्धी हुन सकेको छैन्। तै पनि सन १९९२ देखी १९९६ सम्म आर्थिक बृद्धि ६ प्रतिशत भएकाले यस अवधीलाई स्वर्ण अवधी मानिएको थिए। यसपछी यतीको बृद्धि नियमित रुपमा भएको छैन्। २०७३/७४, २०७४/७५ र २०७५/७६ मा ७ प्रतिशतको हाराहारीमा आर्थिक बृद्धि भएको थियो।

सन २००६ पछी पनि आर्थिक बृद्धि बढन सकेको थिएन्। २००९ अर्थात २०७२ सालमा सरकारले व्यापार नीति र २०१० मा औद्योगिक नीति ल्याएको थियो। नयाँ औद्योगिक व्यवसाय ऐन आएको छ। प्छिल्लो सन् २०२३ को नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति आएको छ।

नेपालको आर्थिक संबृद्धिका लागी देखिएका कठिनाईहरुमा दिर्घकालीन राजनीतीक स्थिरतामा कमी, श्रमीक सु-सम्बन्धमा कमी, सीमीत निकासी वस्तु र सेवा, देशको भौगोलिक धरातलको कठिनाई, आर्थिक पूवार्धारमा कमी, सामाजीक पूर्वाधारमा कमी, दक्ष जनशक्तिको अभाव,उपयुक्त गुणस्तर आधारभूत व्यवस्थामा कमी, यथेष्ट बजार विवरणको अभाव, बिदेशी बिकासे साझेदारहरुबाट पर्याप्त प्राबिधीज्ञ र आर्थिक सहयोगमा अभाव आदी छन्।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

- आर्थिक बर्ष २०७८/७९ देखि ८१/८२ को आय ब्ययको सार्वजनिक जानकारी वक्तब्य
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७ देखि २०८०/८१ लगायतका अर्थ मन्त्रालयका प्रकाशनहरु, अर्थमन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाण्डौं
- बजेट वक्तब्य, आर्थिक बर्ष २०७७/७८ देखि २०८०/८१, अर्थमन्त्रालय,सिंहदरबार, काठमाण्डौ
- देशको वर्तमान आर्थिक तथा वितीय स्थिती, आर्थिक बर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१ का तथ्याकंमा आधाारित
- बैदेशिक व्यापारका तथ्याकं, आ.ब. २०७५/७६ देखि २०८०/८१ , भन्सार विभाग
- नेपालको संविधान,२०७२
- पन्धौं योजना (२०७६ देखि २०८१), योजना आयोग
- सोऱ्हौं योजना(२०८१ देखि २०८६)
- आन्तरीक तथा बाह्य संस्थाहरुका वेबसाईट तथा प्रकाशनहरु
- अर्थ मन्त्रालयका आर्थिक सर्वेक्षणहरु
- दैनीक गोरखापत्र लगायत विभिन्न दैनिक पत्रिकाहरु
- कृषि विकास मन्त्रालयका प्रकाशित प्रकाशनहरु
- कृषि विभागबाट प्रकाशित प्रकाशनहरु
- राष्ट्रिय योजना आयोगका नेपालको योजनाहरु र अन्य प्रकाशनहरु
- कृषि सुचना तथा संचार केन्द्रबाट प्रकाशित प्रकाशनहरु
- सूचना विभागबाट प्रकाशित प्रकाशनहरु
- व्यापार तथा निकासी प्रबद्र्धन केन्द्रका प्रकाशनहरु
- नेपाल राष्ट्र बैंकका प्रकाशनहरु
- लेखकका पूर्वप्रकाशित लेखहरु
- माथी उल्लेखित संस्थाहरुका वेवसाईटहरु

- लेखक व्यापार तथा निकासी प्रबद्र्धन केन्द्रका पूर्व नायव-कार्यकारी निर्देशक । यस अघि राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यालयका पूर्व तथ्यांकशास्त्री ।थप चाहिएमाः ९८४९७७१८८४

ध्यान तथा योग र यसले जीवनमा पार्ने प्रभाव

लक्ष्मण आचार्य ♦

ध्यान र योगको नियमित अभ्यासबाट मात्र आध्यात्मिक एंव भौतिक विकास सम्भव हुने र एकाग्रता बढ्ने गर्दछ। योग एउटा बिज्ञान हो, योग र ध्यान साधना हाम्रो प्राचिन सभ्यताको मौलिक उपज हो। योगको इतिहास धेरै पुरानो र लामो छ। ब्रह्माण्डको उत्पत्तिसंगै योगको उत्पत्ति भएको मानिन्छ। प्राचीन कालमा ध्यानको प्रारम्भबारे वेदमा उल्लेख भएको पाइन्छ। करिव ६ हजार बर्ष अगाडिको समयदेखि पतंजली योग दर्शन रहेको मानिन्छ। गायत्री मन्त्रबाट पनि योगको बिस्तार थाहा हुन्छ जुन मन्त्रको अन्तिममा धिमहिः शब्दको अर्थ ध्यान गर्नु हो ।

ध्यान

हिन्दू सभ्यताको पूर्वीय दर्शनमा आधारित शास्त्रबाट ध्यान शब्द बनेको हो । यसको अर्थ विश्व कल्याण एवम् जीव र आत्मा तथा परमात्मासँग जोड्नु भन्ने जनाउँछ।

पूर्वीय वाङमयमा वाद, प्रणाली, सिद्धान्त तथा ध्यानका विषयहरु रहेका छन् । पूर्वीय दर्शनमा आधारित शास्त्रहरु जस्तै वेद, पुराण आदि पढ्ने एवम् सुन्ने गरिनुका साथै योग ध्यान क्रिया गरेर मनलाई शान्त राख्ने विधि सिक्ने गरिन्छ।

ध्यान यस युगमा बहुचर्चित शब्द बनेको पाइन्छ । यसका विषयमा मानिसका आ-आफ्ना धारणा छन् । विभिन्न धर्म सम्प्रदायले पनि आ-आफ्नो मान्यता, सिद्धान्त, विश्वासअनुसार ध्यानको परिभाषा गर्ने गरेका पनि छन्। ल्याटिन शब्द ध्यान बौद्धिक व्यायामभित्र रहेका विधिमध्येको एउटा विधिको रुपमा मानिन्छ। ध्यान जापानीहरूका "झेन" र चीनको "च्यान" शब्दबाट अपभ्रंश हुँदै आएको शब्द मानिन्छ। यसैगरी, वैदिक युगमा "ध्यान" शब्दले हिन्दू, बौद्ध र अन्य पूर्वीय धर्महरूको आन्तरिक स्मरणशक्ति वा चिन्तनको विभिन्न अभ्यासलाई बुझाउँथ्यो । ध्यानलाई जे जसरी सम्बोधन गरे पनि यसको मुख्य अर्थ भनेकै जागरुकता, जनचेतना, होस्, साक्षीभाव तथा दृष्टाभाव हो।

♦ कम्प्युटर अधिकृत, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन, ललितपुर

पतञ्जलिका अनुसारः "**प्रत्याहार सिद्ध गरेर नै ध्यानमा प्रवेश गर्न सकिन्छ**। प्रत्याहार सिद्ध गर्नु भनेको चित्तका वृत्तिहरु पूर्णरुपले निरोध भई इन्द्रियहरु सांसारिक रसबाट मुक्त भएको अवस्था हो।"

पातञ्जली योगप्रदीपमा लेखिएको छ, **"तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।"** -पातञ्जली योगप्रदीप ३/२

अर्थात्, जहाँ मन लगाइएको छ त्यसै वृत्तिमा एकनासले अडिइरहनु ध्यान हो । यो एकाग्रता मनमा दोस्रो विचार आएर बाधित नभएसम्म ध्यान मानिन्छ । गारेखनाथका अनसुारः **"हाँस्दै खेल्दै ध्यान गर, दिन रात ब्रह्ममा विचरण गर"** भनिएको छ **।** त्यस्तै अष्टावक्र गीतामा **"निर्विषय चेतनाको अवस्था नै ध्यान हो"** भनिएको छ।

विषयहरूमा जबसम्म रस रहन्छ, तबसम्म ध्यान त्यस व्यक्तिसँग निरस रहन्छ। यस्ता व्यक्तिहरूलाई ध्यानको अनुभवमा ल्याउन सकिँदैन। ध्यान, चेतन मनको एक प्रक्रिया हो। कुनै एक विचार वा छविमा मनलाई निरन्तर स्थिर गर्ने कार्यलाई ध्यान भनिन्छ ।

योग

योगको वास्तविक अर्थ हो–जोड्नु, मिल्नु वा एकाकार हुनु । अर्को शब्दमा जीवात्मा र परमात्माको एकाकारको अवस्था नै योग हो ।

योग त्यो कला र विज्ञान हो, जसलाई जोसुकैले पनि निसङ्कोच प्रयोग गर्न सक्छन् । जसरी घामको प्रकाश सबका लागि समतुल्य हुन्छ, योग पनि सबैका लागि सर्वोपयोगी विधा हो। योगको यस्तो बहुलाभकारी क्षमतालाई अभिव्यक्त गर्दै हठयोग प्रदीपिकामा भनिएको छः युवा, वृद्ध, अतिवृद्ध रोगी, दुर्वल जोसुकै पनि योगको अभ्यास गर्न सक्छ। जसले योगको अभ्यास गर्छ, उसले निसन्देह लाभ व्यतीत गर्छ, त्यो कहिल्यै पनि निरर्थक जाँदैन। अर्थात् यसरी भनिएको छः

एते गुणाः प्रवर्तन्ते योगाभ्यासकृतश्रमैः । तस्माद्योगं समादाय सर्वदुःखबहिष्कृतः ॥५८॥ -ब्रह्मविद्योपनिषद्

अर्थात्, योगअभ्यास गर्न नियोजित गरेको परिश्रम कहिलै निरर्थक जाँदैन। प्रयत्नपूर्वक गरेको योगसाधनाले समस्त दुःख तथा शोकको निवारण गर्छ ।

योग एक मिलन हो। स्थूल शरीर र सूक्ष्म शरीरको, सूक्ष्म शरीर र आत्माको, आत्मा र परमात्माको।

परमात्मा भनेको सम्पूर्ण जगतको पालनकर्ता र संहारकर्ता हो। जसलाई प्राप्त गरेपछि मनुष्यलाई विवेकख्याति, ऋतंभरा प्रज्ञा प्राप्त हुन्छ।

गरुडपुराणमा भनिएको छ **"भवतापेन तप्तानां योगो हि परमौषधम्"**। अर्थात् संसाररुपि ज्वरोले तड्पिएको जीवलाई योग नै परम औषधि हो। योगसूत्रमा यसरी भनिएको छः

"योगश्चित्तवृत्ति निरोधः"- महर्षि पतञ्जलि (योगसूत्र १/२)

चित्तका वृत्तिहरुलाई रोक्नु नै योग हो। मनको अर्को नाम चित्त हो र मनका तरङ्ग वा सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु नै चित्तवृत्तिहरु हुन् जसलाई मनको एकाग्रद्वारा नै नियन्त्रण गर्न सकिन्छ, मनको एकाग्रता पछि मात्र इन्द्रियहरुको कार्य रोकिन्छ यो नै चित्तवृत्ति निरोधको अवस्था हो ।

ध्यान र योगबाट आर्थिक तथा सामाजिक पक्षमा पार्ने प्रभाव

उच्च रक्तचापसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने संस्था 'इन्टरन्याश्नल सोसाइटी अफ हाइपरटेन्सन' ले ध्यान गर्ने बानीका अतिरिक्त सङ्गीत सुन्ने, योगाभ्यास गर्ने र आफू वरपरको वातावरणप्रति सचेत तर तटस्थ भएर साक्षीभावको अभ्यास गर्ने जस्ता उपायहरू पनि सुझाएको छ। त्यस्तै सन् २०१७ मा जर्मनीको **'म्याक्स प्लांक इन्स्टिच्युट अफ ह्युमन कग्निटिभ एन्ड ब्रेन साइन्स'** ले गरेको अध्ययनअनुसार जसरी ध्यान अभ्यास गरिन्छ, त्यसरी नै मस्तिष्कमा विशिष्ट खालका परिवर्तन देख्न सकिन्छ। **'ध्यान अब तनाव घटाउने विधि मात्र रहेन, ध्यान अभ्यासकर्ताको मस्तिष्कमा सकारात्मक परिवर्तन गर्ने माध्यम पनि बनेको'** अध्ययनको निष्कर्ष पाइन्छ।

पछिल्लो समय अमेरिका र युरोपमा ध्यान तीव्र गतिमा फैलिरहेको छ। हरेक सहरका गल्ली-गल्लीमा ध्यान केन्द्र सञ्चालन भइरहेका छन्। चरम भौतिक विकासमा अगाडि बढेको उक्त समाजमा तनाव कमी गर्न, एकाग्रता बढाउन र जीवनमा खुसी ल्याउनका लागि ध्यान अभ्यास गर्नेको संख्या बढ्दै गएको छ ।

पछिल्लो समयमा अमेरिका र युरोपका कैयौं न्युरो वैज्ञानिक **'माइन्डफुलनेस'** ध्यानको अनुसन्धान गरेका छन्। अमेरिकी मेडिकल डाक्टर जोन कबाट जिनले सन् १९७९ मा अमेरिकाको 'युनिभर्सिटी अफ म्यासाचुसेट' मा 'माइन्डफुलनेस बेस्ड स्ट्रेस रिडक्सन' (एमबिएसआर) कार्यक्रम सुरु गरेका थिए । विभिन्न अस्पतालमा उपचार गराइरहेका दीर्घरोगीका लागि 'माइन्डफुलनेस' पद्धति धेरै उपयोगी सावित भएको थियो । तिब्बत, नेपाल र भारतबाट सुरु भएको बौद्ध ध्यान पद्धति परिष्कृत रूपमा 'माइन्डफुलनेस' का नाममा अमेरिका, युरोपलगायतका मुलुकमा व्यापक बन्दै गएको छ ।

ध्यानबाट हुने फाइदाबारे वैज्ञानिक रुपमै पुष्टि भइसकेको छ। ध्यान गर्नुभन्दा पहिले र ध्यान गरिसकेपछि व्यक्तिमा कस्तो परिवर्तन आएको छ भन्ने स्पष्ट रुपमा स्वयम्ले नै अध्ययन गर्न सकिन्छ। मानिसभित्रको रिस र तनावलाइ उल्लेखनीय रुपमा घटाउन ध्यानले मद्दत गरेको पाइएको छ। यसरी योग-शिखोपनिषदमा भनिएको पाइन्छः

योगात्परतरं पुण्यं योगात्परतरं शिवम् । योगात्परतरं सूक्ष्मं योगात्परतरं नहि ॥ - योग-शिखोपनिषद

अर्थात्, योगभन्दा श्रेष्ठ कुनै पुण्य छैन, योगतुल्य कल्याणदायक अर्को केही छैन, योगभन्दा सूक्ष्म अरु कुनै छैन अर्थात् योगभन्दा ठूलो अन्य केही छँदै छैन।

जीवनको पलपलमा खुसी हुने उपायहरु यसले सिकाउँछ । स्वस्थ बानी र व्यवहारको विकासका साथै सकारात्मक सोचाइको विकासमा सहयोग पुर्याउने हुँदा पछिल्लो समय संसारभर ध्यान तथा योगको महत्व बढ्दै गएको पाइन्छ। नेपालमा पनि सहरी क्षेत्रमा रहेका विभिन्न स्कुल तथा कलेजहरुले आफ्ना विध्यार्थीहरुको लागि बेलाबेलामा अनुभवी प्रशिक्षकहरुद्वारा ध्यानका कक्षाहरु दिने गरेको पाइन्छ। ध्यानको कारणले दुःखबाट छुटकारा मिल्छ। यसबाट राग, द्वेष र मोह हट्दछ जुन हाम्रो दुःखको कारण हो । ज-जसले ध्यानको अभ्यास गर्दछन्, अलिअलि गरेर आफ्नो दुःखको कारणबाट पर हुँदै जान्छन् र दृढताका साथ मानसिक तनावबाट बाहिर निस्केर सुखी, स्वस्थ र सार्थक जीवन जिउन थाल्दछन्। ध्यानबाट कर्म निष्ठा, अनुशासन तथा नैतिकताको अझ बढी विकास हुन्छ। परिमाणस्वरुप कार्यक्षमतामा अभूतपूर्व बृद्धि भई भ्रष्टाचार समाप्तिमा सहयोग पुग्छ। काम गर्ने क्षमतामा वृद्धि तथा आपसी सम्बन्धमा मधुरता आउँछ।जसबाट आर्थिक तथा सामाजिक पक्षमा स्वतः सकरात्मक प्रभाव पर्न जान्छ ।

चञ्चल मनलाई योगाभ्यास तथा ध्यानाभ्यासले पार्ने प्रभाव

मन के हो ?यसलाइ विभिन्न किसिमले ब्याख्या र परिभाषित गरिएको पाइन्छ। एकातिर यसलाइ विवेकी, सिर्जनशील, क्रियाशील, कल्पनाकार भनिएको छ भने अर्कोतिर यसलाइ तुच्छ, उपद्रवी, राक्षसी, दुस्मन पनि भनिएको छ। यसलाइ काम, क्रोध, लोभ, मोह, कलह–विग्रहको कारण पनि भनिएको छ। यी सबै मनको प्रकृया, सोच, विवेक, प्रवृति, दुष्टिकोण नै हिजोको आज नै सुखी–दुःखी बनिरहन्छ। यो मनको सोचाइ र चञ्चलताले नै हो। क्षणक्षणमा सङ्कल्प गर्दछ, तोड्दछ, हुन्छ भन्छ, हुन्न भन्छ, नाइँ भन्छ, ऐले भन्छ, भोलि भन्छ तर नाइँ कहिल्यै भन्दैन। काम कहिल्यै गर्दैन। आफूले हाँक्न खोज्दछ तर कार्य गर्ने इन्द्रियहरु मनको इसारामा मात्र सधैं नाच्न चाहँदैनन् । यसरी बेलाबेलामा मन थच्चिन्छ, बजारिन्छ, वैरागिन्छ, तर पनि हार कहिल्यै खाँदैन। तुरुन्त फेरि उल्टापुल्टा कल्पना परिकल्पना गर्न थालिहाल्दछ। यही हो हाम्रो मनको चञ्चलता, कुतूहलता र विलक्षतामा मन नभै हुन्न। मनविना विचार हुन्न, विचारविना विवेक बुद्धिको अभिवृद्धि हुन्न, जुनविना न त निष्काम कर्म हुन्छ, न त भगवत् प्राप्ति र मनुष्य योनिको सार्थकता नै बन्न सक्दछ । मनलाई विचार शून्य बनाउन धैरै कठिन छ। यो अवस्था प्राप्त गर्न त्यती सहज हुदैन।

चित्त मिल्यो, मन मिल्यो। मन दुख्यो, चित्त पनि दुख्यो। मन मान्दैन, चित्त पनि मान्दैन। मन लाग्यो, चित्त पनि लाग्यो। मन माइनु, चित्त पनि माइनु। मन कल्पिन्छ, चित्त पनि कल्पिन्छ।

चित्त सुद्धि, मन असुद्धि इत्यादि भनिन्छ तर अर्थ र भावमा तिनीहरु फरक छन्। मनले सोच्दछ तर बुद्धिले ठम्याउँछ। मनले यो गर, त्यो गर, त्यो हुन्न, भन्छ तर वुद्धिले हुन्छ र हुन्न, सत्य र असत्य कुन ठिक हो, निरुपण गर्दछ। वुद्धिविनाको मन विनालगामको घोडा तुल्य हुन्छ।

मनपर्ने वस्तुको प्राप्तिका लागि हरदम चिन्तन गरिरहनु चित्तको कार्य हो । भनिन्छ चित्त मनजस्तै चञ्चल बालकसरह हुन्छ, हरदम खेल खेलौना विषयबस्तु र भोगतिर दौडिरहन्छ। सेखी, मपाइँ, अहमत्याइँ, अभिमान, घमण्ड, अहङ्कार, पर्यायवाचीहरु हुन् । धनसम्पत्ति, शरीर, मान–मर्यादालाइ लिएर अहङ्कार गरिन्छ । वास्तवमा अहङ्कार अविद्या तथा अज्ञानताको कारणले हुन्छ, शरीर, धनसम्पत्ति असत्य हुन् भन्ने जानेपछि अहङ्कार स्वतः हट्दछ र अहङ्कारको निवृत्तिपछि मात्र भगवत् प्राप्त हुन्छ।

सारांशमा, मनले अनेकन् सङ्कल्प विकल्प गर्दछ। सबै शुभ, अशुभ कार्यको कारण मन नै हो । मन झण्डै सर्वोपरिजस्तै छ ।

भनिन्छः **मनसा वलिनः सर्वे** (शरीरको भोजन जस्तै, मन आत्माको भोजन हो ।) कठोपनिषद्मा भनिएको छः

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम्। मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥३१॥ - कठोपनिषद्मा

अर्थात्, देखिएको र देखिने सम्पूर्ण चराचर मनको कारणले हो। तत्त्वज्ञान प्राप्तिपछि मन पनि निवृत्त हुन्छ ।

मन नभै विचार हुन्न, विचारविना इन्द्रियहरु क्रियाशील र कार्यरत हुँदै हुँदैनन्। तसर्थ मन अत्यधिक महत्त्वको निश्चय छ, तर चञ्चल अस्थिर र अति नै संवेदनशील पनि छ। गीतामा श्रीकृष्णसँग अर्जुन असहाय भावमा भन्छन्:

चन्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवदृढम् ।तस्य अहम निग्रहं मन्ये बायोरिव सुदुष्करम् ॥ – गीता ६/३४

अर्थात्, मनको चञ्चलताले गर्दा म यस योगमा स्थिर र अचल रहने अवस्था देख्दिनँ। किनकि हे श्रीकृष्ण! यो मन बडा चञ्चल, प्रमथनशील स्वभाव, दृढ र बलवान छ त्यसैले यसलाई वशमा गर्न र रोक्न भनेको त वायुलाई वशमा गर्नु जस्तै दुष्कर र कठिन छ भन्ने ठान्दछु ।

अन्तःकरण अन्तर्गतको मनको अनिवार्यता दृष्टिगत गर्दा मनलाइ नियन्त्रित, सिर्जनशील, रचनात्मक बनाइनुपर्दछ। यसका लागि मनोनिग्रह अत्यावश्यक छ। मनको दृढता रचनात्मक सङ्कल्प, स्थिरता, सद्विचार, शुद्ध आहार- विहार, सत्सङ्ग, धर्म कर्म आदि सहायक हुन सक्दछन्। त्यसैगरी मनलगायत इन्द्रियहरुका निग्रहका सम्बन्धमा भनिएको छः

इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः । मारुतस्य लयोनाथः स लयो नादमाश्रितः– दृढप्रडिटिका ४–२१

अर्थात्, इन्द्रियहरुलाइ मनले, मनलाइ प्राणले, प्राणलाइ लयले, लयलाइ नादले नियन्त्रण गरिनुपर्दछ।

मनको भोग साधन यिनै हुन्। त्यतिबेला मन विनाशकारी नभै कल्याणकारी बन्दछ। मुख्य कुरा मन सदैव सद्विचार, सद्भावना र भगवत् भावले विचरित भइरहनुपर्दछ। शरीरको भोजनजस्तै आत्माको भोजन मन भएकाले यसको तृप्ति हुनै पर्दछ।

योग अभ्यासको बलले चञ्चल मनलाइ नियन्त्रण गर्न सकिन्छ। भक्ति गर्नाले चञ्चल मनलाइ एकाग्रता गरी भगवानमा ध्यान केन्द्रित हुन्छ। ध्यान जहाँजहाँ जान्छ प्राण पनि त्यहीँ जान्छ । ध्यान अघिअघि प्राण पछिपछि जाने हुँदा आज्ञा चक्रमा प्राणलाइ स्थिर गरिदिँदा चञ्चल मनलाइ त्यही स्थिर राख्न सकिन्छ । जुन योग अभ्यासबाट मात्र चञ्चल मनलाइ नियन्त्रित गर्न सम्भव छ। यसरी गीतामा भनिएको छः

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः। शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥: -गीता – ६/१५

अर्थात्, सदाकाल मनलाई स्थिर गरेर अभ्यास गर्दा संयमित मन भएको योगीले 'म' मा स्थित परमनिर्वाण (मोक्ष) स्वरुप शान्ति प्राप्त गर्दछ ।

चन्चल मनलाइ नियन्त्रण गर्न प्राणलाइ नियन्त्रण गरे हुन्छ । मनलाई सिधै नियन्त्रण गर्न ज्यादै कठिन छ । मनलाई भन्दा प्राण नियन्त्रण गर्न सजिलो छ । त्यसैले प्राणको माध्यमबाट मनलाइ नियन्त्रण गर्न सहज हुन्छ। प्राणायामको निरन्तर अभ्यासले प्राणको अभिवृद्धि हुनुका साथै मन नियन्त्रणमा आउँछ । प्राण नियन्त्रणमा आए मन स्वतः नियन्त्रणमा आउँछ भनी योगशास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ।

अन्त्यमा....

ध्यान तथा योग गरियो भने तनाव, लत, रोग सबैको सदाका लागि निवारण गर्न सकिन्छ । योगका कारण शरीरको शक्ति बढ्छ। शरीरको मांशपेसीको शक्ति बढाउँछ। योगका कारण शरीरको ऊर्जा बढाउँछ। नियमित योग गरेमा शरीरका महत्वपूर्ण अंगहरु जस्तैः मुटु तथा रक्तसञ्चार प्रणाली, मृगौला तथा मूत्र प्रणाली, पाचन प्रणाली, श्वासप्रस्वासप्रणाली आदिलाई स्वस्थ र नियमित कार्य गर्न सहज गराउँछ। योगले गर्दा मानव जीवनमा आइपर्ने सबै स्वास्थ्य समस्याहरुलाई निवारण गर्न ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ र शरीरको प्रतिरोधात्मक शक्ति पनि बढाउन सहयोग गरेको हुन्छ।

ध्यान/योग वास्तवमा वैज्ञानीक जीवन पद्धति हो । जसको मानव जीवनका प्रत्येक पक्षसँग गहिरो सम्वन्ध छ। आज ध्यान तथा योग ऋषीमुनी तथा सन्यासी सम्म मात्र सिमित नरहेर प्रत्येक व्यक्ति र समाजका लागि आर्दश बनेको छ । आज योग एक व्यवस्थित र वैज्ञानिक जीवनशैलीका रुपमा प्रमाणित भइसकेको छ। आज प्रत्येक व्यक्तिले आफुलाई स्वस्थ राख्न, आफ्ना विभिन्न प्रकारका रोगको उपचार गर्न, कार्य क्षमता बढाउन, रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता बढाउन एवं चिन्ता र तनावबाट मुक्ति पाउन ध्यान/योग पद्धति अपनाउनु पर्दछ। योग ग्रन्थहरूमा पनि ध्यानको महिमा यसरी लेखिएको पाइन्छः

अश्वमेध-सहस्राणि वाजपेय-शतानि च । एकस्य ध्यान-योगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥७९॥

– श्री गोरक्ष-शतके द्वितीय-शतकम्

अर्थात्, हजारौं अश्वमेध यज्ञ वा सयकडौं वाजपेय यज्ञको फल ध्यान योगको सोह्र भाग जति पनि हुँदैन। इष्टदेवको ध्यान गर्नाले पूजा, पाठ, यज्ञ, दान, तप, गरेको भन्दा १६ गुना बढी फल प्राप्त हुन्छ।

विधिपूर्वक गरिएको योगाभ्यासले शरीरमा कुनै नकारात्मक असर गर्दैन। योगाभ्यासले शरीरका विभिन्न प्रणालीहरुलाइ सक्रिय बनाई प्रणालीगत रुपमै सुधार ल्याउने हुनाले सिङ्गो शरीरलाइ निरोगी बनाउँछ। योग सरल, सहज र मितव्ययी हुनुका साथै बालकदेखि वृद्धसम्मका प्रायः सबै उमेर समूहका व्यक्तिहरुले आफू अनुकूल हुने गरी सबै मौसममा यसको अभ्यास गर्न सक्दछन्। ध्यान तथा योगको माध्यमबाट व्यक्ति, परिवार अनि समाज निरोगी र चरित्रवान् हुँदै जाँदा सिङ्गो देशमा योगको सकारात्मक प्रभाव पर्दछ। त्यसैले योग साधना समाजका हरेक व्यक्ति, कर्मचारी, पेसाकर्मी, राजनीतिकर्मी, विद्यार्थी, व्यवसायी एवम् घरगृहस्थ जीवनमा व्यस्त हुने सबैलाइ उत्तिकै आवश्यक छ। शारीरिक श्रमभन्दा मानसिक श्रम गर्नेहरुका लागि त यो झनै महत्त्वपूर्ण छ। त्यसैले पनि गाउँ-सहर-बजारहरु तथा शिक्षित समाजमा ध्यान तथा योगको व्यापकता क्रमशः बढ्दै गएको पाइन्छ ।

सामान्यतया सुख, शान्ति, तनाव कम गर्न एन्जाइटी र डिप्रेसनबाट बच्न, दिमागलाई तीक्ष्ण बनाइराख्न र योगी साधकहरुले सिद्धि प्राप्तिका लागि पनि ध्यान गर्ने गर्छन्। सांसारिक र आध्यात्मिक सुखका लागि स्वस्थ जीवनशैली अपनाउनु आवश्यक छ। यसका लागि संगसँगै ध्यान र योग गर्नु अपरिहार्य छ।

ध्यानले शान्त, आनन्द र सन्तुलन प्रदान गरी संवेगात्मक विकास गराउँछ। चिन्ता, दमरोग, क्यान्सर, दीर्घ दुखाई, डिप्रेसन, मुटुका रोगहरू, पेटका समस्याहरू, अनिद्रा र तनावका कारण टाउको

दुख्नेजस्ता रोगसमेत ध्यान तथा योगले निको पार्छ। तसर्थ सार्वजनिक जीवनमा ध्यान तथा योगको अपरिहार्यता रहेको छ। यसले सार्वजनिक जीवनलाई फलदायी बनाउन मदत गर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- ध्यान र योग, (अभ्यासका सरल विधिहरूसहित), लक्ष्मण आचार्य
- श्रीमदभागवत गीता, गीता प्रेस
- योग दर्शन, स्वामी रामदेव
- प्राणायाम रहस्य, स्वामी रामदेव
- योग दर्शनमा के छ, नरनाथ पाण्डे
- ध्यान के हो ? युवाहरुको किन गर्ने ?, नवीन आचार्य
- पातञ्जलयोगदर्शन, नरकान्त अधिकारी

ENGLISH SECTION

Nepal's Foreign Direct Investment (FDI) Landscape: Current Trends, Primary Challenges, and Way Forward

✍ **Dr. Bindeswar Prasad Lekhak** ♦

Abstract

Foreign Direct Investment (FDI) plays a pivotal role in driving the socio-economic development of recipient countries. It facilitates the inflow of capital, technology, and managerial expertise, enriching market access and generating employment opportunities, thereby establishing itself as a cornerstone of sustainable growth. This study aims to comprehensively analyze Nepal's current FDI scenario by critically examining sector-specific data and providing policy recommendations to enhance FDI inflows in the future. Nepal's focus on FDI began during the Sixth Plan, followed by the enactment of the Foreign Investment and Technology Transfer Act in 1981. According to the World Investment Report 2024, global FDI inflows declined by 2% to USD 1.3 trillion in 2023 compared to 2022. Despite this trend, Nepal's FDI stock reached NPR 295.50 billion in FY 2022/23, marking an 11.8% increase from FY 2021/22. The industrial sector accounted for 59.7% of total FDI stock, followed by the service sector at 40.3%. FDI inflows have originated from 58 countries, with India leading at NPR 103.5 billion, followed by China at NPR 35.5 billion. However, Nepal's FDI-to-GDP ratio remains minimal at 0.18%, reflecting persistent challenges in attracting foreign investments. These include policy instability, bureaucratic inefficiencies, inadequate infrastructure and connectivity, weak economic diplomacy, limited public-private partnerships (PPP), and a hesitant private sector. Additionally, the absence of political commitment, unified economic agendas, and sectoral and geographical diversification further exacerbate these challenges. To address these barriers, the federal government must strengthen governance mechanisms, ensure political stability, and foster a shared economic vision to boost Nepal's FDI prospects.

♦ Joint Secretary, Ministry of Foreign Affairs, Government of Nepal. (Dr. Lekhak holds a PhD in Economics from Waseda University, Tokyo, Japan, with a research focus on 'Foreign Aid Effectiveness.' For inquiries, the author can be reached at lekhakphd2021@gmail.com)

Keywords: Connectivity, Economic Diplomacy, Economic Growth, FDI, GDP, Governance, PPP

Paper Type: Critical Analysis Paper

1. Background

Some academics define Foreign Direct Investment (FDI) as a comprehensive package encompassing capital, advanced technology, managerial expertise, and entrepreneurial capabilities that enable firms to establish operations and deliver goods and services in foreign markets (Farrell, 2008; Borensztein et al., 1998). From a theoretical perspective, FDI directly influences economic growth by facilitating capital accumulation and integrating new inputs and foreign technologies into the host country's production processes, thereby enhancing productivity and overall economic performance (Almfraji & Almsafir, 2014). The Secretary-General of UN Trade and Development (UNCTAD), Rebeca Grynspan, emphasized that, "Investment is not just about capital flows. It is about human potential, environmental stewardship, and the enduring pursuit of a more equitable and sustainable world."

These perspectives as well as emphasis underscore the significance of FDI for both developed and developing economies. In particular, for developing economies, by ushering in capital, cutting-edge technology, knowledge and fostering employment, managerial expertise, and opportunities for market expansion, FDI also assumes a pivotal role as the linchpin for sustainable growth and progress in the recipient country.

Empirical studies have extensively employed Neoclassical and Endogenous growth models to examine the theoretical benefits of FDI on economic growth (Almfraji & Almsafir, 2014). A broad body of research, including contributions by many academics - for instance, Blomstrom et al.,1994; Balasubramanyam et al., 1996; Borensztein et al., 1998; Olofsodotter, 1998; Li & Liu, 2005; Chowdhury & Mavrotas, 2006; Agrawal & Khan, 2011; Umoh et al., 2012 - have demonstrated a significantly positive relationship between FDI and economic growth in host countries.

Against these contexts, the primary objective of this study is to review and analyze the current FDI inflow in Nepal from multiple perspectives, including sector-wise and country-wise trends. The study further aims to examine the major challenges in attracting FDI to Nepal and suggest policy measures and recommendations for the way forward. This study serves as a valuable resource for individuals seeking insights

into Nepal's FDI landscape and is particularly beneficial for people competing for various examinations and posts.

2. Key Drivers for Attracting FDI

Various determinants influence the attraction of FDI in host countries. Gilmore et al. (2003), for example, highlighted eight factors influencing the choice of host country for FDI. These factors are: knowledge and experience of the foreign market; size and growth of the foreign market; government emphasis on FDI and financial incentives; economic policy; transportation, material, and labor costs; availability of resources; technology; and political stability.

Dunning's (1993) OLI paradigm highlighted that investors choose and decide FDI based on three key determinants: O (Ownership advantages), L (Location advantages), and I (Internalization advantages). This means that the presence of these factors helps attract more FDI to recipient countries. Similarly, Valerija Botrić and Lorena Škuflić (2005) identified the main determinants of FDI, which can be grouped into three broad categories: 1) the economic policy of the host country, 2) economic performance, and 3) the attractiveness of the national economy.

Kurtishi-Kastrati (2013, p. 64) points out that the primary motivation for investors engaging in FDI is to acquire: "Better access to markets – nationally, regionally, and globally; Competitive labor costs and productivity as well as skills availability; Access to raw materials at a competitive cost; Acceptable risk, linked to a supportive policy environment and with essential infrastructure (utilities, telecommunications, and transport)."

In 2016, UNCTAD published its Global Action Menu for Investment Facilitation, outlining 10 action lines to enhance FDI attraction. These include promoting accessibility and transparency in investment policies, designating a lead agency or focal point as an investment facilitator, improving the efficiency of investment administrative procedures, and so on (UNCTAD_WIR, 2024, p.111).

In conclusion, FDI at a unified level is influenced by factors such as the size and potential growth of the national economy, the availability of natural resource endowments, the quality of the workforce, openness to international trade, access to global markets, and the quality of physical, financial, and technological infrastructure.

3. FDI Inflows: A Global Perspective

The *World Investment Report 2024* (Table 1) highlighted that global FDI inflows declined by 2% in 2023, falling to USD 1.332 trillion from USD 1.356 trillion in 2022. This contraction reflects the impact of a challenging global economic environment characterized by a slowdown in growth and heightened geopolitical tensions causing supply constraints. Despite this decline, there remains an uneven distribution of FDI performance across regions, with developed economies showing notable resilience while developing economies experienced setbacks.

FDI inflows to developed economies (Table 1) increased by 9%, rising from USD 426 billion in 2022 to USD 464 billion in 2023. This growth indicates a recovery in investor confidence, particularly in stable markets, as these economies accounted for 35% of global FDI inflows. In contrast, developing economies (Table 1), which represented 65% of total global inflows, witnessed a decline of 7%, with FDI inflows dropping from USD 930 billion in 2022 to USD 867 billion in 2023. The downward trend underscores the vulnerabilities of these economies in the face of global uncertainties, exacerbated by infrastructure deficits and economic policy challenges.

Table 1: FDI Inflows Trends in Regions (USD Billions)

Region	Year 2023	Year 2022	Percentage Change
Entire World			
World	USD 1332	USD 1356	-2%
Developed and Developing Economies			
Developed Economies	USD 464	USD 426	+9%
Developing Economies	USD 867	USD 930	-7%
Africa			
Africa	USD 53	USD 54	-3%
North Africa	USD 13	USD 15	-12%
West Africa	USD 13	USD 13	-1%
Central Africa	USD 6	USD 7	-17%

East Africa	USD 11	USD 12	-3%
Southern Africa	USD 9	USD 7	+22%
Latin America and the Caribbean			
Latin America and the Caribbean	USD 193	USD 196	-1%
South America	USD 143	USD 146	-2%
Central America	USD 47	USD 46	+1%
Caribbean	USD 4	USD 4	+4
Asia			
Asia	USD 621	USD 678	-8%
East Asia	USD 286	USD 315	-9%
South-East Asia	USD 226	USD 223	+1%
South Asia	USD 36	USD 58	-37%
West Asia	USD 65	USD 72	-9%
Central Asia	USD 7	USD 10	-27%
Special Categories (Structurally Weak, Vulnerable and Small Economies)			
Least Developed Countries	USD 31	USD 27	+17%
Landlocked Developing Countries	USD 24	USD 24	+3%
Small Island Developing States	USD 8	USD 7	+15%

(Source: Data from https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024 and Table Prepared by Author)

A comparison with the top 20 FDI inflow recipients (Figure 1) reveals mixed results, as more than half of these recipients, including the United States, China, France, Australia, and Japan, experienced a declining trend in FDI inflows.

Figure 1: FDI Inflows in Top 20 Recipients' Economies (USD Billions)

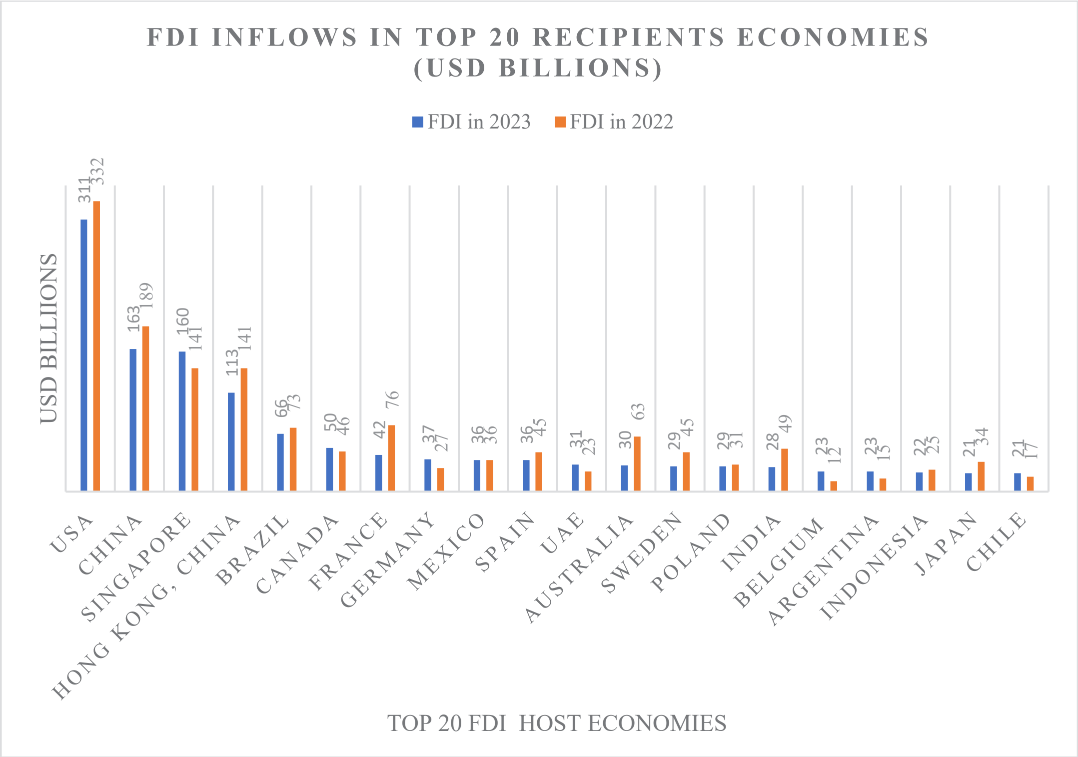

(Source: Date from WIR, 2024, p.9, UNCTAD & Figure Prepared by Author)

A quick comparison of regional trends (Table 1) in developing economies, Asia remained the largest recipient of FDI; however, inflows fell by 8% to USD 621 billion in 2023, compared to USD 678 billion in 2022. Africa witnessed a 3% decline in FDI inflows, with investments falling to USD 53 billion in 2023 from USD 54 billion in 2022. In Latin America and the Caribbean, overall FDI inflows decreased marginally by 1%, falling to USD 193 billion in the same period.

Once performance in special categories was analyzed, among least developed countries (LDCs), FDI inflows grew by 17%, reaching USD 31 billion in 2023. Similarly, landlocked developing countries (LLDCs) recorded a 3% increase, maintaining inflows of USD 24 billion, signaling steady investment in challenging geographies. Notably, small island developing states experienced a 15% growth, reaching USD 8 billion, underscoring the potential for niche investment opportunities in these regions. The global decline in FDI inflows in 2023 reflects significant economic and geopolitical headwinds.

4. FDI in Nepal

4.1 Current Scenario

Nepal's emphasis on attracting FDI was initiated during the Sixth Plan, subsequently marked by the enactment of the Foreign Investment and Technology Transfer Act in 1981. The statistics indicate a steady growth in Nepal's FDI stock over recent years. Total FDI stock increased from NPR 198.52 billion in 2020 to NPR 295.50 billion in 2023, representing a cumulative growth of approximately 48.8% during this period. Specifically, FDI stock increased by 11.8% in FY2022/23 compared to FY2021/22. This upward trend underscores Nepal's gradual progress and improved performance in attracting foreign investments.

A sector-wise comparison of FDI stock reveals that the industrial sector holds the largest share, accounting for 59.7% of the total FDI stock, followed by the service sector with 40.3% in 2023. Nepal has been receiving FDI from 58 countries, with India ranking as the largest investor, contributing NPR 103.5 billion in 2023. China follows with NPR 35.5 billion, Ireland with NPR 22.6 billion, Australia with NPR 19.1 billion, and Singapore with NPR 18.8 billion.

The majority of Indian FDI stock is directed toward three sectors: manufacturing (38.4 percent), electricity, gas, steam, and air conditioning (34.5 percent), and financial and insurance services (20.6 percent). China's FDI stock is primarily concentrated in electricity, gas, steam, and air conditioning (77.6 percent), followed by the manufacturing sector (38 percent). When comparing the trend of FDI stock province-wise, Bagmati Province holds the highest share of FDI stock.

4.2- Critical Analysis

Inconsistencies in Nepal's FDI Attractiveness: Figure 2 illustrates a fluctuating trend in net FDI inflows in Nepal over the years. While inflows of FDI remained relatively stable at a high level, with NPR 19.5 billion recorded in both FY2019/20 and FY2020/21, it experienced a sharp decline to NPR 6 billion in FY2022/23, representing a 67.9% decrease compared to FY2021/22. This significant contraction highlights inconsistencies in Nepal's FDI attractiveness, potentially driven by policy instability, economic challenges, and global factors.

Figure 2: Net FDI Inflows in Nepal

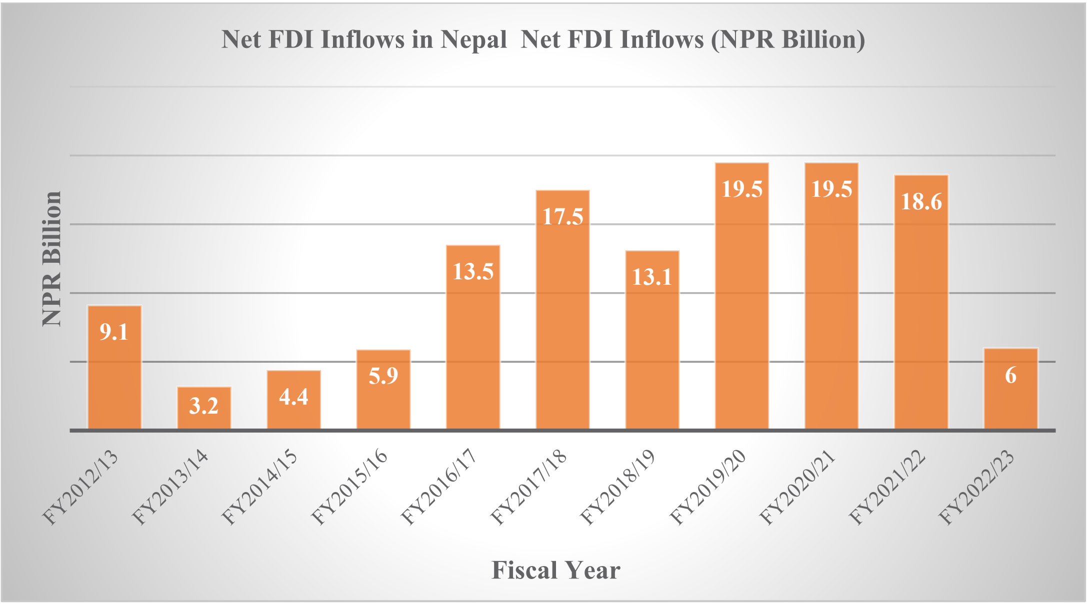

(Source: Data collected from NRB Survey Report on FDI, 2024, p.6, figure prepared by Author)

Approved vs. Actual Perspective: A comparison of Nepal's FDI inflows from the approved versus actual net FDI inflow perspective reveals a significant gap. Statistics indicate that the actual net FDI inflow accounted for only around 35.0% of the total approved FDI between FY1995/96 and FY2022/23. This highlights that a substantial portion of intended investments does not materialize in Nepal, coupled with notable time lags between approval and actual investment.

Sector-wise Perspective: The lack of sector-wise diversification remains a significant challenge in Nepal's current FDI landscape. An analysis of FDI stock by sector in 2023 reveals that a few sectors dominate the inflows. For instance, Electricity, Gas, Steam, and Air Conditioning account for 30% of the total FDI stock, followed by Manufacturing at 29.4% and Financial and Insurance Services at 26%. In contrast, other sectors receive minimal FDI, such as Agriculture, Forestry, and Fishing (0.1%), Mining and Quarrying (0.01%), Construction (0.3%), and Human Health and Social Work (0.4%). This pattern underscores Nepal's limited sectoral diversification, with FDI heavily concentrated in the industrial and service sectors, while the agricultural sector remains significantly underdeveloped in attracting foreign investments.

Country-wise Perspective: The lack of country-wise diversification is another challenge in Nepal's FDI pattern. In terms of stock, India and China hold the first and

second positions, respectively, with India contributing 35.0% and China contributing 12.0% of the total FDI stock. Contributions from other advanced economies are minimal, such as Ireland (7.7%), Singapore (6.4%), Australia (6.4%), and Japan (0.67%). This indicates that Nepal's FDI inflow is not well-diversified, with limited contributions from advanced economies.

Region-wise Perspective: Another issue with Nepal's FDI pattern is its lack of inclusivity. For example, Bagmati Province holds a significant share of FDI stock (59.7%), while the provinces of Lumbini, Sudur Paschim, and Karnali account for only a nominal share, each representing less than one percent.

FDI-to-GDP Ratio Perspective: Nepal's FDI as a percentage of Gross Domestic Product (GDP) has remained relatively low in recent years. In 2023, the FDI-to-GDP ratio was 0.18%, reflecting a slight increase from 0.16% in 2022. Historically, this ratio has fluctuated, peaking at 0.68% in 2017 and reaching a low of -0.1% in 2002. In comparison to advanced economies, the disparity is striking. For instance, in 2023, the United States reported an inward FDI position equivalent to 20.0% of its GDP, while Singapore's net FDI inflow accounted for nearly 35% of its GDP. These figures underscore that Nepal's FDI-to-GDP ratio remains modest when compared to global averages.

South Asian Perspective: Compared to other South Asian countries, Nepal's position in FDI inflow is notably weak. In 2023, Nepal received FDI inflows of only USD 0.1 billion, whereas India, Bangladesh, and Pakistan attracted USD 28.2 billion, USD 3.0 billion, and USD 1.8 billion, respectively. This disparity highlights concerns about Nepal's FDI pattern and its ability to compete regionally in attracting foreign investment.

Nepal's FDI pattern raises critical questions. For example, is the country grappling with policy gaps, institutional shortcomings, a lack of international treaties and connectivity networks, or insufficient engagement with global governance frameworks to attract and mobilize FDI effectively? These questions challenge call on politicians, government officials, academics, the private sector, and civil society to identify and address these issues comprehensively.

5. Key Strengths of Nepal's FDI Landscape

An analysis from policy, institutional, governance, and private sector perspectives highlights several opportunities for enhancing Nepal's FDI mechanism and pattern.

Policy Perspective: From a policy perspective, several positive aspects emerge. For example, Article 51(d) of the Constitution of Nepal, which outlines policies related to the economy, industry, and commerce, emphasizes the role of the 'public, private, and cooperative' sectors in enhancing the national economy, in line with the Three Pillars Economic Policy. Article 51(d) also highlights that foreign capital and technological investments will be pursued in the national interest, with a focus on import substitution, export promotion, and infrastructure development (Lekhak, 2024).

Similarly, the Foreign Investment and Technology Transfer Act, 2019 (FITTA); the Public-Private Partnership and Investment Act, 2019; the Industrial Enterprises Act, 2020; the Foreign Investment Policy, 2015; and the Nepal Rastra Bank Foreign Investment and Foreign Loan Management By-law, 2021 (Third Amendment) collectively advocate for and facilitate the attraction of FDI in Nepal (Lekhak, 2024). These frameworks indicate that Nepal has a robust policy foundation for attracting foreign investment.

Institutional Perspective: From an institutional perspective, various entities, including the Ministry of Industry, Commerce and Supplies; the Ministry of Finance; the Ministry of Foreign Affairs; Nepal Rastra Bank; the Investment Board Nepal; and other institutions such as the One-Stop Service Centre (OSSC) and the Special Economic Zone Authority, play a crucial role in supporting FDI attraction. Additionally, Nepal's network of seven Consulates General, three Permanent Missions to the United Nations, and 30 Embassies in different countries further strengthens its institutional framework for facilitating foreign investment. The Government of Nepal (GoN) regularly organizes Nepal Investment Summits, with the most recent held in 2024 (Lekhak, 2024).

Global Governance Perspective: Similarly, an analysis of Nepal's international commitments, treaties, and obligations reveals several positive aspects. For instance, Nepal is a member of the World Trade Organization (WTO) and has signed Double Taxation Avoidance Agreements (DTAAs) with eleven countries and Bilateral Investment Promotion and Protection Agreements (BIPPAs) with six countries. Nepal is also an active member of the World Bank Group, including the Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA). Furthermore, Nepal participates in various global governance forums, including the United Nations (UN), World Bank Group and the International Monetary Fund (IMF), Asian Development Bank (ADB), Belt and Road Initiative (BRI), Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), Bay of

Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC), and South Asian Free Trade Area (SAFTA). Nepal is also a signatory to the UN Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) 1982 (Lekhak, 2024).

Additionally, Nepal has established a Treaty of Transit and a Rail Services Agreement with India and a Transit Transport Agreement with China. The country is highly committed to regional and international connectivity initiatives, such as the Trans-Himalayan Multi-Dimensional Connectivity Network, the Asian Highway and Trans-Asian Railway projects, and the Bangladesh, Bhutan, India, Nepal (BBIN) Initiative. These treaties and initiatives indicate that Nepal has substantial opportunities for enhancing transit and connectivity (Lekhak, 2024).

Incentives Perspective: The GoN has implemented several incentives to attract FDI across various sectors. Notable measures include ***Automatic Route for Foreign Investment***:- Nepal permits foreign investments of up to NPR 500 million in seven industrial sectors through an automatic route, streamlining the approval process and reducing bureaucratic hurdles for investors. ***Waiver of Minimum Investment Threshold in the IT Sector***: Recognizing the potential of the Information Technology sector, Nepal has waived the previous minimum foreign investment threshold of NPR 20 million, allowing for smaller-scale investments and encouraging startups and innovation in the IT industry. ***Tax Incentives and Exemptions***: The Industrial Enterprises Act offers lucrative incentives with attractive tax exemptions, including reduced rates and exemptions in certain cases, to encourage foreign investment. These incentives reflect Nepal's commitment to creating a conducive environment for foreign investors, fostering economic growth, and integrating into the global economy.

Despite the presence of instrumental mechanisms, *why does Nepal lag behind in attracting FDI at a sufficient level?* Several factors contribute to this challenge. Foreign investors thoroughly assess various aspects of a target country before making investment decisions. These include the political leadership's commitment and the presence of common economic agendas among political leaders, levels of corruption, voice and accountability, adherence to the rule of law, government effectiveness, and regulatory control.

Furthermore, investors evaluate factors such as the availability and quality of human capital, policy stability, policy harmonization and coherence, labor union issues, trade

facilitation and connectivity, bureaucratic efficiency, private sector willingness and coordination, infrastructure development, geopolitical dynamics, market size, export potential of production goods, the soundness of the banking and financial sector, and ease of doing business indicators.

As highlighted in the '*Key Drivers for Attracting FDI*' section, these considerations are also emphasized by academics and organizations like UNCTAD, underscoring their critical importance for attracting foreign investment.

6. Major Challenges and Problems

An analysis from policy, institutional, governance, and private sector perspectives reveals several factors that hinder Nepal's FDI mechanism.

Policy Perspective: From a policy perspective, it shows that some policy provisions are creating problems for a smooth and conducive investment-friendly environment in Nepal. For example, the statement of the Chief of Army Staff regarding the construction progress of the Kathmandu-Terai Fast Track in December 2023 in the *'State Affairs and Good Governance Committee'* of the Federal Parliament also indicated that way. Another example is the private sector of Nepal, which recommended that the GoN repeal five existing laws, amend 18 others, and introduce three new laws during the preparation phase of the 3rd Nepal Investment Summit (NIS) held in 2024. Frankly speaking, decade-long formulated various acts have not recognized the model aspect of an investment, for instance, the National Parks and Wildlife Conservation Act, 1973; Lands Act, 1964; Land Acquisition Act, 1977.

Policy instability remains a significant concern for foreign investors in Nepal. For example, in May 2022, Nepal raised the minimum FDI threshold from NPR 5 million to NPR 50 million. However, by October 2022, this threshold was reduced to NPR 20 million, reflecting inconsistent policy decisions. Similarly, questions have been raised about the sustainability of various incentive policies introduced by the government in the trade, finance, services, industry, and commerce sectors (Lekhak, 2024).

Institutional Perspective: From an institutional perspective, several challenges hinder Nepal's ability to establish a conducive FDI inflow pattern. These include the underperformance of the One-Stop Service Centre, insufficient dry ports and integrated check posts, and the lack of well-equipped Special Economic Zones. Additionally, weak economic diplomacy, limited presence and effectiveness in global investment platforms, and inadequate coordination, cooperation, and partnerships

among various sectors and agencies exacerbate these issues. Furthermore, Nepal's reliance on India-based transit connectivity and limited connectivity with Chinese borders pose significant obstacles to attracting and sustaining foreign investment (Lekhak, 2024).

Governance Perspective: Nepal's governance challenges continue to impede its ability to attract FDI. According to Transparency International's 2023 Corruption Perceptions Index, Nepal ranks 108th out of 180 countries, with a score of 35, indicating persistent corruption issues. The World Bank's Worldwide Governance Indicators for 2023 further highlight these concerns. For instance, **1) Government Effectiveness**: Nepal holds a percentile rank of 21.7%, reflecting challenges in public service quality and policy implementation. **2) Control of Corruption**: The country has a percentile rank of 33.96%, underscoring ongoing struggles with corruption. **3) Rule of Law**: Nepal's percentile rank stands at 34.91%, indicating issues with legal frameworks and enforcement. And **4) Voice and Accountability**: On a positive note, Nepal achieves a percentile rank of 46.08%, suggesting moderate progress in political freedoms and civil liberties.

Likewise, according to the Doing Business Report of the World Bank, Nepal ranks in 94th place, with a 63.2 score in 2020 out of 190 countries. The report indicates that Nepal made starting a business more difficult by requiring in-person follow-up. Nepal ranks 135 on the Starting a Business Index with 81.7 scores. Furthermore, the report indicates that investors must cross at least eight procedures and need 22.5 days to start a new business in Nepal. The Paying Taxes index side Nepal holds 175 ranks with a 47.1 score in 2020, and investors have to spend 377 hours per year to complete tax pay, and the total tax and contribution rate is 41.8 percent of profit. These indicators reveal that, despite some improvements, Nepal's governance environment poses significant challenges to enhancing its attractiveness to foreign investors.

Private Sector Perspective: The Nepalese private sector is not without its shortcomings, as it often prioritizes profit over fostering a cooperative culture and adhering to corporate ethics. Additionally, a narrow-minded approach to welcoming foreign investment has contributed to challenges in Nepal's FDI journey. For example, in 2021, the private sector strongly opposed the government's decision to allow FDI in the agricultural sector, as demonstrated in the case of Amul, the Indian dairy industry (Lekhak, 2024).

Political Perspective: It is evident that Nepal lacks a long-term, clear, and unified national economic agenda among its political parties. These parties hold diverse views regarding the economic direction of the country, creating uncertainty for foreign investors. Additionally, frequent change of government remains a significant challenge in this regard.

Other: Among these factors, lack of sufficient raw material availability, widespread labor union challenges, and deficiencies in accountability, responsibility, and transparency across various mechanisms are key issues. Additionally, the poor state of startups, weak public-private partnerships, geographical constraints, lack of export diversification, insufficient advocacy for Nepal's available dividends (such as peace, demographics, and democracy), underutilization of the Non-Resident Nepali (NRN) community, and ineffective project management all contribute, directly or indirectly, to hindering Nepal's FDI patterns.

7. International Exemplars, Conclusions, and Policy Implications

7.1 International Exemplars

Nepal can draw valuable lessons from the successful strategies implemented by other nations to attract FDI. For instance, Singapore has become a global leader in attracting FDI through a combination of strategic initiatives. Its geographic location at the crossroads of major shipping routes provides a significant advantage, making it a hub for regional and international trade. Furthermore, Singapore's world-class infrastructure ensures seamless operations for businesses. The nation also maintains a highly competitive tax regime, offering tax incentives and favorable loan conditions to encourage foreign investment. Coupled with political stability, transparent governance, and a low-corruption environment, Singapore has cultivated a secure and attractive investment destination. Additionally, its government employs proactive investment promotion strategies, utilizing tax benefits as a tool to anchor foreign businesses in the country.

The United States is another leading destination for FDI, employing diverse strategies to sustain its position. Its open markets and favorable investment climate provide opportunities across various industries, making it an attractive option for foreign investors. Strategic initiatives, such as the *SelectUSA program*, equip local communities with resources to develop effective FDI attraction and export promotion strategies. Moreover, at the state and local levels, authorities actively engage with

foreign businesses by offering administrative and operational support, which strengthens ties and encourages sustained investment. This multi-level approach ensures the U.S. remains a preferred FDI destination globally.

By learning from these international exemplars, Nepal can adopt tailored strategies to improve its FDI landscape and attract greater foreign investment.

7.2- Conclusions and Policy Implications

FDI serves as a vital financial instrument for fostering socio-economic development in developing economies like Nepal. Nepal's FDI performance presents a mixed picture. While net FDI inflows saw a sharp decline of 67.9% in FY 2022/23 compared to FY 2021/22, total FDI stock demonstrated an 11.8% growth over the same period. A deeper analysis reveals critical challenges, including limited sectoral and country-wise diversification, a significant gap between approved and actual FDI inflows, and a low FDI-to-GDP ratio. Institutional and structural weaknesses —such as policy instability, inadequate infrastructure, inefficient governance, weak economic diplomacy, and a hesitant private sector—have hindered FDI attraction, despite notable government efforts. Recent initiatives, including Nepal's country rating of BB- (Fitch Ratings) and the organization of the third Nepal Investment Summit in 2024, have created further opportunities to enhance the FDI landscape. Additionally, the GoN has amended long-standing legislation, such as the Land Act and the National Park and Wildlife Conservation Act, to improve the investment climate. However, these efforts have yet to translate into significant FDI inflows.

Elevating Nepal's socio-economic standing by attracting heightened FDI is the central imperative in the prevailing landscape. In response, nuanced policy measures must be strategically deployed across multifarious sectors.

GoN Side: In pursuit of advancing Nepal's governance landscape, the GoN has strategically undertaken a comprehensive array of initiatives. These encompass a targeted focus on curbing corruption, fortifying voice and accountability mechanisms, instilling regulatory resilience, and enforcing the rule of law across diverse sectors. Concurrently, the GoN recognizes the imperative of sustaining policy stability for trade and investment incentives.

Beyond these measures, the government places a premium on elevating economic diplomacy, leveraging the global influence of the NRN community, fostering dynamic public-private partnerships, automating tax and customs systems, mitigating trade

union challenges, and implementing robust project management systems. Collectively, these initiatives serve to fortify Nepal's FDI mechanism (Lekhak, 2024).

The GoN adopts a holistic strategy within the infrastructure and connectivity domain. This involves optimizing internal road networks for year-round accessibility, ensuring a reliable power supply, and negotiating with India for access to additional seaports such as Dhamra Port in Odisha and Mundra Port in Gujarat. Concurrently, urging India to expedite cross-border rail link projects, including New Jalpaiguri-Kakarbhitta, Nautanwa-Bhairahawa, and Nepalgunj Road-Nepalgunj, is paramount. Moreover, a strategic focus on enhancing connectivity with China and fortifying border infrastructures is pivotal to solidifying Nepal's land link (Lekhak, 2024).

To amplify Nepal's global presence, the government strategically positions itself within key global governance forums, such as the UN and LDCs, deploying sophisticated advocacy strategies. These meticulously crafted policy measures collectively propel Nepal's FDI scenario towards a transformative epoch.

The GoN has already organized three Nepal Investment Summits (NIS), significant events designed to attract global investors. However, it is important to acknowledge that the NIS is not a standalone solution but rather a platform to encourage FDI in Nepal. Therefore, the GoN must effectively communicate a clear message to investors, emphasizing that Nepal does not face any policy, institutional, or global governance gaps that would hinder the inflow of FDI.

Furthermore, the GoN must articulate a compelling case for Nepal as the premier and most suitable destination for investment, emphasizing various dividend perspectives such as peace, geography, democracy, diplomacy, resources, and the diaspora. Effectively communicating these strengths will be essential in positioning Nepal as an attractive investment prospect.

Building on these efforts, the GoN efforts should be directed towards diversifying Nepal's FDI pattern across countries, moving beyond its current reliance on India and China. Engaging with advanced economies and encouraging their investment in Nepal will enhance diversification and bring valuable technology, knowledge, and market expansion.

The GoN actively promotes sectoral diversification, encouraging investors to prioritize high-potential sectors such as services, agriculture, mining and quarrying, construction, healthcare, and social work. Additionally, the GoN should foster

inclusive growth at the provincial level by introducing targeted incentives for investors focusing on low Human Development Index (HDI) provinces, including Karnali, Sudurpaschim, and Madhesh. Furthermore, the GoN must address the disparity between approved FDI commitments and actual net inflows by ensuring that investors fulfill their commitments in a timely and coordinated manner, in line with the agreements established during the approval process.

Political side: Although the commitment of Nepal's political parties towards fortifying the nation's economic framework is indisputable, the exigencies of the current era demand a unified, comprehensive, and enduring economic agenda to propel the country steadfastly forward.

Private Sector Side: Simultaneously, Nepal's private sector is tasked with a transformative journey toward a more resilient corporate culture, fostering symbiotic relationships with global investors to magnetize augmented FDI. Furthermore, the private sector is urged to proactively furnish the GoN with judicious suggestions and timely feedback, thereby underscoring an unwavering commitment to propel Nepal's economy into uncharted realms of prosperity.

Civil Society Side: In parallel, civil society must transcend traditional roles, assuming the mantle of an astute watchdog, articulate advocate, and vigilant whistle-blower.

Last but not least, a collaborative approach involving the government, political leadership, private sector, and civil society is imperative to unlock Nepal's FDI potential. By fostering robust governance, policy stability, strategic infrastructure development, and inclusive provincial growth, Nepal can position itself as a prime investment destination. Complementing these efforts with a unified economic vision and proactive engagement with global investors will create a transformative pathway for sustainable economic prosperity.

Funding: This study received no external funding

Conflict of Interest: No conflict of interest. The views expressed in the article are the author's personal opinions.

Reference:

- Acharya, M. R. (2019). Business of Bureaucracy. Vidyarthi Pustak Bhandar.
- Agrawal, G., & Khan, M. A. (2011). Impact of FDI on GDP: A Comparative Study of China and India. International Journal of Business and Management, 6(10), 71. https://doi.org/10.5539/ijbm.v6n10p71.
- Almfraji, M. A., & Almsafir, M. K. (2014). Foreign Direct Investment and Economic Growth Literature Review from 1994 to 2012. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 129, 206–213. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.03.668.
- Balasubramanyam, V. N., Salisu, M., & Sapsford, D. (1996). Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS countries. The Economic Journal, 106(434), 92–105. https://doi.org/10.2307/2234933.
- Blomstrom, M., Lipsey, R. E., & Zejan, M. (1994). What Explains Developing Country Growth? In W. J. Baumol (Ed.), Convergence of productivity: Cross-national studies and historical evidence (9th ed.). Oxford University Press.
- Borensztein, E., Gregorio, J. D., & Lee, J. W. (1998). How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth? Journal of International Economics, 45(1), 115–135. https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0.
- Botrić, V., & Škuflić, L. (2005, June). Main Determinants of Foreign Direct Investment in the South East European Countries. Paper presented at the 2nd Euroframe Conference on Economic Policy Issues in the European Union, Vienna, Austria. https://doi.org/10.1007/s11300-006-0110-3.
- Chowdhury, A., & Mavrotas, G. (2006). FDI and Growth: What Causes What? World Economy, 29(1), 9–19. https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2006.00755.x.
- Dunning, J. (1993). Multinational Enterprises and the Global Economy. Addison-Wesley.
- Farrell, R. (2008). Japanese Investment in the World Economy: A Study of Strategic Themes in the Internationalization of Japanese Industry. Edward Elgar. https://doi.org/10.4337/9781848442825.
- Gilmore, A., O'Donnel, A., Carson, D., & Cummin, D. (2003). Factors Influencing Foreign Direct Investment and International Joint Ventures. International Marketing Review, 20(2), 195–215. https://doi.org/10.1108/02651330310470401.
- Kurtishi-Kastrati, S. (2013). Impact of FDI on Economic Growth: An Overview of the Main Theories of FDI and Empirical Research. European Scientific Journal, 9(7), 1857–7881.
- Lekhak, B. P. (2024). From Rhetoric to Reality: Assessing Nepal's Economic Diplomacy Landscape. *A Journal of Administration, Management and Development (CAMAD), 25*(38). Retrieved from www.camad.org.np

- Li, X., & Liu, X. (2005). Foreign Direct Investment and Economic Growth: An Increasingly Endogenous Relationship. World Development, 33(3), 393–407. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.11.001.
- Ministry of Law, Justice, and Parliamentary Affairs. (2015). The Constitution of Nepal. Government of Nepal.
- Nepal Rastra Bank (NRB). (2023). Survey Report on Foreign Direct Investment in Nepal, FY 2022/23. Economic Research Department. Retrieved from https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2024/08/Survey-Report-on-Foreign-Direct-Investment-2022-23.pdf.
- Olofsdotter, K. (1998). Foreign Direct Investment, Country Capabilities, and Economic Growth. Weltwirtschaftliches Archiv, 134(3), 534–547. https://doi.org/10.1007/BF02707929.
- Ratopati. (2023). Investment Forum in Nepal. Retrieved from https://www.ratopati.com/story/407872/investment-forum-in-nepal.
- Republic. (2021). Private Dairy Producers Slam Government Decision to Allow FDI in Agriculture Business. Retrieved from https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/private-dairy-producers-slam-govt-decision-to-allow-fdi-in-agriculture-business/.
- Umoh, O., Jacob, A., & Chuku, C. (2012). Foreign Direct Investment and Economic Growth in Nigeria: An analysis of the Endogenous Effects. Current Research Journal of Economic Theory, 4(3), 53–66.
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2024). World Investment Report 2024. Retrieved from https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024.

Key Partners and Stakeholders of a Supreme Audit Institution: An Appraisal

✍ Ram Babu Nepal ♦

Supreme audit institutions (SAIs) have untapped potential to help governments meet these challenges and can provide critical evidence to inform what works and what does not in public governance. Independent and professional SAIs are traditionally known and trusted for holding government to account for the use of public resources. However, their activities have evolved over recent decades to provide a broader, more cross-cutting view of how processes and programs function across government.

Supreme Audit Institutions and Good Governance: Oversight, Insight and Foresight
OECD

Introduction

Public institutions are established with specific mandate and objectives. They influence public life and system significantly. They need to identify their key partners and stakeholders, understand their needs, expectations and establish cooperation with them to promote mutual trust, respect and to achieve effectiveness. Genuine appreciation of their respective roles and responsibilities supports in bridging the gap between expectation and performance. Partners must have similar objectives to work closely or together. Stakeholder may a person or group of persons or their organization which have interest on some issue or may be influenced by specific decision/action. Stakeholders are concerned with the effect on their lives and future from a specific decision. Stakeholders may be internal or external. Internal stakeholders may be employees, shareholders and external shareholders may be diverse group of people and their organizations. Any public institution must understand the concerns, motives and expectations of partners and stakeholders to make their performance results oriented and to make impact on society.

♦ Former Assistant Auditor General and Patron and Patron, Ram Babu – Gyanu Social Service Award Fund

In a democratic polity, and independent, impartial and objective Supreme Audit Institution (SAI) is considered an asset. It plays a significant role in building trust on public institutions through promoting transparency and accountability, fiscal discipline, preventing waste, misuse and raising awareness on public sector operation and performance. The major benefits of a SAI can be as follows:

- encourages compliance with established procedures;
- supports the prevention of errors, frauds, and uneven ways of handling transactions that eventually promotes consistency;
- ensures the credibility of financial and performance reports;
- promotes accountability and transparency;
- supports securing confidence in government and the role of SAI;
- supports holding public officials responsible for their decisions by providing sufficient, relevant and reliable evidence;
- makes public officials alert in using public resources and making decisions; and
- provides useful and relevant information that can be used to make an informed decision to achieve planned results and allocate resources more efficiently.

A SAI aims to promote compliance with rules and procedures, policies and programs, economical, efficient, effective and ethical use of public funds and a sound public financial management system. 'SAIs serve this aim as important pillars of their national democratic systems and governance mechanisms and play an important role in enhancing public-sector administration by emphasizing the principles of transparency, accountability, governance, and performance.'[1] Its major functions are to:

- audit financial and other operations in an objective, professional, and impartial manner;
- provide recommendations to promote propriety, economy, efficiency and effectiveness;
- ensure objectivity and independence in the delivery of its mandate; and
- communicate the results of its work to the stakeholders through its reports;

[1] Fundamental Principles of Public Sector Auditing, ISSAI 100, 2019, p. 10

As a public institution, a SAI also needs to identify and understand their roles and concerns.

Diagram 1 - Key Partners and Stakeholders of a SAI

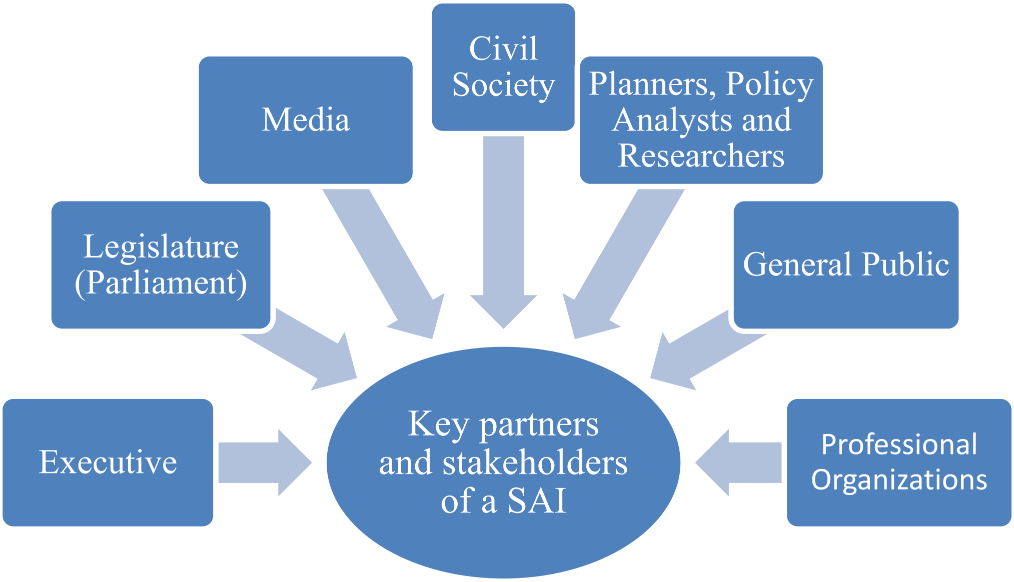

(a)* *Executive – It implies administrators, chief executive officers (CEOs) and project managers who lead audit entities. Their perception on the role of SAI, its report and recommendations make significant impact in the effectiveness of audit. More importantly, the audit has less chance of being able to demonstrate the value of its work without the active cooperation of executives. The effectiveness of audit is assessed in terms of the implementation of its recommendations and positive change it can bring in the management systems and this can happen mainly through the support of executives. A SAI should constantly endeavor to make its service responsive, client friendly. Executives can support a SAI from a number of ways including:

- providing information requested by auditors on time;
- cooperating in identifying the issues that have high risks and need specific attention;
- responding to audit findings/observations and recommendations objectively on time and with positive attitude to minimize misunderstanding;
- giving due attention in implementing audit recommendations;

- discussing organizational and performance issues, challenges, plans, policies and their implementation with auditor openly; and
- promoting an organization culture that recognizes audit as a partner for improving management systems and achieving the organization's objectives rather than a burden.

The efficiency of an audit (timely completion and adequate coverage of relevant issues) is largely influenced by the accuracy and relevance of financial and performance information furnished by executives. 'It is the responsibility of the audited entity to develop adequate internal control systems to protect its resources. It is not the auditor's responsibility. It is also the obligation of the audited entity to ensure that applicable statutes and regulations are complied with, and that probity and propriety are observed in decision making. However, this does not relieve the auditor from submitting proposals and recommendations to audited entity where controls are found to be inadequate or missing.'[2] A SAI is required to examine and evaluate government operations although it may be managed well and in compliance with established standards and good practices. This basic fact needs to be understood by the executive to establish a congenial professional relationship.

(b) Legislature – As the institution of elected representatives, the legislature (Parliament) plays an important role in protecting public interests and exercises controlling authority. "Legislatures perform three functions – representative, legislative and oversight. They represent the will of the people, which is the legitimate source of authority in democratic countries. They perform a legislative function because, in addition to introducing legislation on their own, they have the power to amend, approve or reject government bills. And they perform an oversight, ensuring that governments implement policies and programs in accordance with the wishes and intent of the legislature. They undertake this oversight function in two ways: they oversee the preparation of a policy (*ex ante* oversight) or can oversee the execution and the implementation of a given policy (*ex post* oversight)."[3] The objectives of government auditing have two main aspects i.e., to support executives in ensuring compliance, accuracy, integrity in the management of public resources, and to provide credible information on the performance of executives to enable and facilitate

---

2 INTOSAI Auditing Standards, 1992 – paragraph 31

3 Rick Stapenhurst , Vinod Sahgal and William Woodley and Ricardo Pelizzo – Scrutinizing Public Expenditures: Assessing the Performance of Public Accounts Committees, World Bank Policy Research Working Paper, 2005, p. 2

parliamentary control and oversight role. SAI is considered as a non-political arm of Parliament. Highlighting the need of cooperation between Parliament and SAI, it is said that "Supreme audit institutions and parliaments are the two most important players for holding governments to account for the use of public funds. Parliaments do not usually have the capacity or expertise to scrutinize the use of public funds by the government themselves. They rely on the objective and professional view of the SAI to provide them with assurance and information about the reliability of financial reports and the use of public resources."[4]

Accountability in the public sector can be ensured properly when people's representatives are in a position to ask right questions to the ministers and public officials on various aspects of their performance, the adequacy and appropriateness of the results achieved. "In parliamentary systems, the government governs and the Parliament ensures that the government is governing well. When governments avoid parliamentary controls, or when governments consider parliamentary controls merely as obstacles to effective government action, they misunderstand the principle of parliamentary oversight."[5] In the Westminster model, Parliament relies on SAI on matters of public accounts through which it can exercise its oversight authority effectively. "Closer cooperation between the auditors, both internal and external, and the legislators has the potential to increase accountability and strengthen the capacity of the law-makers to exercise their oversight functions more effectively and confidently."[6] The capacity to logically analyze achievements, financial results (costs and revenues), efficiency and performance is critical to make oversight role effective. A SAI supports the Parliament on these matters using its expertise. The Parliament and its committees normally review performance to determine whether:

a. the objectives, targets and the costs of the programs were reasonable;

b. programs/projects were capable to deliver the planned outputs/benefits;

c. the contribution of programs/projects in achieving results were properly explained;

---

[4] Developing Effective Working Relationships between Supreme Audit Institutions and Parliaments, SIGMA Paper No. 14, OECD, 2017, p. 3

[5] Dr. Rick Stapenhurst and Mr. Riccardo Pelizzo – A Critical Institution for Parliamentary Oversight, The Parliamentarian 2007, Issue Two, p. 133

[6] Auditing for Social Change – A Strategy for Citizen Engagement in Public Sector Accountability, UN DESA, 2005, page XIV

d. the benefits were delivered efficiently and in cost-effective manner;

e. the information furnished were relevant and sufficient to evaluate performance; and

f. lessons learned were used to improve policy making, planning and performance.

The reports of a SAI are normally tabled in the Parliament. Sound and professional working relationship between SAI and Public Accounts Committee (PAC) contributes in promoting financial discipline and accountability. A multiparty bipartisan PAC or multiple committees review those reports, seek clarifications from the concerned executives, assess their response and come to conclusion and prepare reports which are forwarded to the full house of the Parliament for endorsement. 'PACs, first instituted in the United Kingdom by the resolution of the House of Commons in 1861, are now common in countries throughout the Commonwealth – and increasingly, in non-Commonwealth countries too.'[7] The success of the PAC depends to a large extent on how it is institutionalized i.e., mandate and authority, processes, competence including the behaviour of its members and functioning style. The PAC members must act in a nonpartisan fashion, focus on the implementation of public policies, programmes and the delivery of services and accountability for performance and stewardship and always strive for consensus. It should be given the power to verify whether executive undertook concrete steps to implement its recommendations.

The report issued as a result of the scrutiny of the PAC generally contains comments, advice and recommendations. The assessment of accountability and transparency becomes easy with the audit report as starting point because it provides evidence-based information on the process and results of operations. The effectiveness of auditing largely depends on the approach of Parliament on audit reports. It is the obligation of the legislature to carefully examine and evaluate auditor's report and to instruct government to take corrective actions. It is widely accepted that the value given to the report of the SAI largely determines the significance of auditing. The PAC can support a SAI and to benefit from its services mainly by:

- Holding deliberations on audit reports in time to ensure the relevance of the points highlighted;

[7] Dr. Rick Stapenhurst and Riccardo Pelizzo – Public accounts Committees: A Critical Institution for Parliamentary Oversight, The Parliamentarian 2007, Issue Two, p. 131

- Suggesting the issues of public concerns and special significance to enhance the continued relevance of SAI; and
- Strengthening monitoring to ensure that the executives have taken measures to implement SAI's recommendations and directions of the parliament.

The PAC should keep the transcripts of its meetings, publish conclusions and recommendations and involve the public and the media is disseminating its works. Public opinion can provide, in fact, a strong incentive for the governments to improve their financial accountability and avoid possible allegations of ineffective management of public resources.

(c) Media – It is the storage and transmission channel or tool used to deliver information or data. Media plays crucial role in raising awareness and promoting governance. Most of the media are non-state actors apart from the state and all other societal actors and described as a "fourth wing", distinct from executive, legislature and judiciary. The main objectives of media are: (i) to understand and give expression to popular feeling; (ii) to arouse among the people certain desirable public sentiments; (iii) to expose defects fearlessly and impartially; and (iv) to highlight positive changes in society; and (v) to help in socialization of people, democratization of the State and political society, institutionalization of civic culture. Media involvement in publicizing audit results has the potential to empower citizens to demand compliance and make future actions more accountable and transparent. "Media can help mainstreaming citizens directly into the auditing process and improve transparency and compliance by building citizen consensus against corruption, misappropriation of public resources and mismanagement."[8] It can also contribute in changing mindset, protecting resources, ensuring transparency and accountability of government and political parties. "An effective media policy is paramount in getting the SAI's messages across to the public. While they can and should not interfere with the freedom of reporting, SAIs could indeed help reporters by providing the technical skills required to understand the SAI's auditing practices, the real scope of decisions as well as the legal mandate and constraints of the auditing practice. Better informed analysts can obtain

[8] Auditing for Social Change : A Strategy for Citizen Engagement for Public Sector Accountability, UNDESA, 2005

more evenly balanced and objective views of the facts and therefore can produce more valuable information for the public."[9]

(d) Civil Society – It is distinct and independent from government, business and encompasses wide variety of organisations and institutions that manifest interests and will of citizens. Its major features are: (i) voluntary collective action around shared interests, purposes and values; (iii) the space in which social movements are organized to represent diverse and sometimes contradictory social interests; (iii) a common forum where different interests compete, compromise, and find solutions; and (iv) community of citizens linked by common interests and collective activity. It plays a crucial role in building the social foundations for good governance by nurturing civic values, skills, and relationships. In recent decades, there is growing interest on engaging civil society of promoting good governance. United Nations states that "Task-oriented and driven by people with a common interest, civil society organizations (CSOs) perform a variety of services and humanitarian functions, bring citizens' concerns to Governments, monitor policies, and encourage political participation at the community level. The Department of Global Communications cooperates with CSOs whose mandates align with the goals and principles of the United Nations through a variety of initiatives. Over 1,500 CSOs with strong information programmes on issues of concern to the United Nations are currently in formal association with the Department of Global Communications, giving the United Nations valuable links to people and communities around the world."[10] The World Bank and the Asian Development Bank are also encouraging participation of CSOs. The World Bank Group has been working to strengthen its engagement with civil society since 1981, when its first operational policy note on relations with CSOs was approved by its Board of Directors. The Bank recognizes the important role of CSOs for a number of purposes including advocacy, policy, consultation, information, partnership and operation. ADB recognizes CSOs as development actors in their own right whose efforts complement those of governments and the private sector, and who play a significant role in development in Asia and the Pacific. Since the late 1980s, ADB has worked closely with civil society organizations. The result has been more effective projects, more help for hard-to-reach communities, and an avenue for redress when things don't go well.

---

9 Report on the 21st UN/INTOSAI Symposium on Government Audit – Effective Practice of Cooperation between SAIS and Citizens to Enhance Public Accountability, 13-15 July 2011, p. 7

10 www.un.org/en/civil-society

The relationship between a SAI and civil society can be viewed from two perspectives: (a) support in holding public officials accountable on behalf of citizen; and (b) making SAI more effective by providing critical information and input for audit planning. The goals of engaging civil society is audit are: (a) to improve the quality of audit reports through incorporation of relevant data gathered by CSOs working in the field; (b) to generate appropriation of audit results by local CSOs that will demand accountability; and (c) to raise awareness among the population of the importance of public oversight for improving the efficiency of public services.

"National audit agencies tend to view civil societies as entities playing cooperative and complementary roles, thereby minimizing the possibility of friction between the two parties. For example, civil society groups utilize audit reports to criticize the government in addition to monitoring their activities. Concurrently, information and data on government monitoring gathered by civil society groups can be utilized by national audit agencies."[11] CSOs can support public oversight in several ways. First, they provide critical and independent information on the impact of the budget on poor and low-income citizens. Second, they can help build financial literacy among citizens and facilitate discussions and debates on financial issues within civil society. Third, they collate, synthesize and disseminate information on public finance.

A survey conducted by the Canadian Audit and Accountability Foundation (CAAF) revealed that the benefits of engaging CSOs include:

- Better understanding the effectiveness and impact of government programs;
- Learning from CSOs' experiences on the ground locally and internationally;
- Creating a listening audience eagerly awaiting audit reports;
- Building community engagement and educating community groups about the role of the audit office;
- Enhancing the credibility of the audit office;
- Having CSOs advocate for and monitor the implementation of audit recommendations.[12]

---

[11] Ho Bum Pyun – Audit and Civil Society, Auditing for Social Change : A Strategy for Citizen Engagement for Public Sector Accountability, UNDESA, 2005, p. 157

[12] How Audit Offices Collaborate with Civil Society: Highlights from Our International Survey, CAAF, 2021, p. 2

(e) Policy makers, planners and researchers – This is a critical and intellectual mass of society which can provide valuable insight, analysis and advice on different aspects of state affairs. They are mainly interested in issues that affect governance, economy and process of development and results achieved. They consider that SAI can provide reliable and relevant information on critical issues related to the management of public resources and effectiveness of public policies and programs, performance of public entities, lapses in management system, lessons to be learned and actions to be taken to improve the system and practices of governance. SAI can also gain strength from active cooperation from them. These groups of people can also advise SAIs in planning and managing its work.

(f) Citizen – In a democratic system, an individual has also the right to seek answer from public officials on matters of public concern and the duty to serve nation in a number of ways including express dissent on matters that are inconsistent with practice and procedure. "Citizens are not only stakeholders but also a rich source of knowledge and information about the performance and operation of government"[13] Democracies need more than an occasional vote from their citizens to remain healthy. They need the pay attention, give time, and commitment of large numbers of their citizens who, in turn, look at the performance of the government to protect their rights and freedoms. "Citizens are the ultimate beneficiaries of public auditing and have expectation for professionalism. It is the SAIs duty to perform the highest quality audits and provide citizens with reports that support transparency, good accountability and trust in government. Only the best work can make a real difference to their lives."[14] Analytical articles on SAIs work and its products which have enhanced public awareness. This can put indirect pressure on SAI and also on government.

(g) Professional organizations – The trend of forming professional organization/ associations in in rise in recent years. These organizations play the following roles:

- advocating for the interests of its members;
- developing professional standards; and
- carrying out research and studies on their areas of operation.

---

13 Citizen Engagement Practices by SAIs, UNDESA, 2013, p. 18
14 Abu Dhabi Declaration, INCOSAI 2016

A SAI can benefit from the collaboration of these organizations. The Institute of Chartered Accountants of Nepal (ICAN), Association of Chartered Accountants (ACA) and Auditors Association of Nepal (AUDAN) are the major organizations working in the field of auditing. A SAI can consider them as partners and work closely to promote professional skill, ethics and standards.

Conclusion

A SAI is entrusted with the critical responsibility of promoting financial interest of citizen. Democratic polity expects high level performance of SAI. This can be achieved only working professionally with partners and addressing the concerns of stakeholders. In Nepal, the Office of the Auditor General is making sincere attempt to address the concerns of stakeholders and making its performance responsive to public expectations.

Economic Development of Nepal: Making Slow Progress in the Race of Advancement

✍ **Ramesh Kumar KC** ♦

Abstract: Economic development is a crucial indicator of a nation's economic health and citizens' quality of life. As a least developed country, Nepal recognizes the urgent need to improve its economic performance by focusing on economic measures such as GDP per capita and growth, the Human Development Index (HDI), poverty ratios, and trade balance. This article reviews Nepal's current economic development landscape through previous studies and relevant data, identifying key areas for targeted policy intervention to achieve sustainable growth. Despite having rich natural resources in hydropower, tourism, industry, and agriculture, Nepal faces significant challenges like inadequate infrastructure, political instability, workforce issues, weak governance, and a reliance on foreign trade. The article emphasizes the importance of addressing these barriers to unlock the nation's full economic potential and concludes with practical recommendations for policymakers and stakeholders to effectively tackle the challenges obstructing Nepal's economic development, aiming for a more prosperous and resilient future for its citizens.

Key Words: Nepal, Economic Development, GDP Growth, Human Development Index (HDI), Poverty Ratio, Trade Balance.

1. Introduction

Economic development is the process by which a nation enhances the economic, political, and social well-being of its citizens. This multifaceted approach aims to elevate the standard of living, reduce poverty, and improve overall quality of life. The necessity for economic development in Nepal is paramount, driven by various interconnected factors that impact the nation's overall welfare. With a country is categorized from beginning as least Developed nation(LDCs), substantial portion of the population living in poverty and depending on subsistence agriculture, it is imperative to diversify the economy, expand the size of economy, generate

♦ Joint Secretary, Government of Nepal

employment opportunities within country, checking young outgoing population and enhance living conditions. Improving infrastructure, particularly in transportation and energy, can boost trade and improve access to markets, while investing in education and healthcare can empower individuals and enhance human capital. Moreover, tackling challenges such as political instability, improve governance and resource mobilization is essential for sustainable growth. Ultimately, economic development in Nepal is vital not only for reducing poverty but also for promoting social stability and resilience in an increasingly dynamic global environment.

Nepal continues to lag in the global development landscape, with socio-economic progress not advancing as swiftly as anticipated despite numerous political changes and the implementation of various policies and plans. There is a pressing need to identify the existing gaps and formulate appropriate solutions for the country's economic development. This article aims to assess Nepal's economic development, focusing on key indicators, exploring current deficiencies, and providing practical recommendations for policymakers, academics, and stakeholders.

1.1 Economic Growth and Economic Development

The increase in a country's gross domestic product (GDP) is often synonymous with economic growth, which is a crucial factor in fostering economic development. These two concepts are interrelated, with "economic development" frequently used interchangeably with terms such as economic growth, economic welfare, economic progress, and secular change. Economic growth pertains to the sustained enhancement of an economy's productive capacity over time, leading to increased national output and income, while economic development emphasizes the improvement of individual quality of life. Economic growth is objective and measurable, characterized by expansions in labor force, capital investment, trade, and consumption. In contrast, economic development includes the fundamental elements that promote growth, such as improvements in production methods, social attitudes, and institutional transformations. Key drivers of growth consist of capital accumulation, skilled human resources, and advancements in technology. As highlighted by Rodrik (2007), economic growth has historically been the most effective avenue for improving the life prospects of individuals within society, underscoring the importance of studying economic growth.

2. Measuring Economic Development

There is no singular method for measuring economic development; it necessitates a holistic approach that considers a variety of quantitative and qualitative factors. A common technique is to evaluate economic growth through the examination of Gross Domestic Product (GDP), which reflects the total value of goods and services generated in a country over a specified timeframe. Although GDP serves as a broad indicator of economic performance, it fails to address income distribution or the overall well-being of citizens. Consequently, additional metrics such as GDP per capita—which divides GDP by the population—can provide insights into individual prosperity. Other quantitative measures include the Human Development Index (HDI), which integrates income levels, life expectancy, and educational attainment to offer a more comprehensive perspective on development. Key indicators, such as poverty rates—which indicate the percentage of the population living below the national poverty line—and access to essential services like healthcare, education, and clean water, highlight the social dimensions of development that are pertinent to overall economic progress. Income inequality measures, such as the Gini coefficient, further assess the distribution of wealth within a society. Other relevant indicators might include infrastructure development, encompassing transportation and communication networks that are vital for fostering economic activities. Collectively, these indicators provide a multidimensional view of economic development, enabling policymakers and stakeholders to pinpoint areas for improvement and effectively monitor progress.

Among various indicators, four key measures can collectively evaluate a nation's economic development: GDP growth, GDP per capita, the Human Development Index (HDI), the poverty rate, and the trade balance.

2.1 GDP Growth and Per Capita

Gross Domestic Product (GDP) growth serves as a vital measure of economic performance, reflecting the increase in the value of goods and services produced within an economy over time. Per capita GDP, which is calculated by dividing the total GDP by the population, offers insight into the average economic output for each individual, thereby providing a perspective on living standards and the economic well-being of citizens within a nation. Generally, higher GDP growth rates are associated

with increased per capita income, which can result in improved living standards and a reduction in poverty levels.(Investopedia,2024)

GDP can be determined using three primary approaches: the production approach, the income approach, and the expenditure approach. The expenditure approach is the most commonly used method, which totals all expenditures made within an economy.

Expenditure Approach Formula: GDP=C+I+G+(X−M)... (1)

Where, C = Consumption: Total spending by households. I = Investment: Total spending on capital goods that will be used for future production. G = Government Spending: Total government expenditures on goods and services. X = Exports: Total value of goods and services sold to other countries. And M = Imports: Total value of goods and services purchased from other countries.

The GDP growth rate quantifies the percentage change in GDP between two periods, reflecting the speed of economic expansion or contraction. The formula for GDP growth rate is calculated by subtracting the previous GDP from the current GDP, dividing the result by the previous GDP, and then multiplying by 100. GDP per capita represents the average economic output per person, providing insights into living standards. It is determined by dividing the total GDP by the total population.

When examining the size and distribution of GDP, Nepal is notably ranked low in terms of development. The Economic Survey for 2023/24 estimates that Nepal's GDP will reach NRs 5,704.84 billion for the fiscal year, with a growth rate projected at 3.1%. In terms of per capita GDP, this amounts to approximately USD 1,434 (Economic Survey 2023/24). As a result, Nepal is positioned 96th globally in total GDP and 151st in per capita GDP (Worldometer, 2024). These statistics highlight Nepal's economic challenges, illustrating a substantial gap in development and a status that trails significantly behind that of many other nations. This situation underscores the need for targeted economic strategies and policies to promote growth and improve the quality of life for its citizens.

2.2 The Human Development Index (HDI)

The Human Development Index (HDI) is a composite measure that evaluates a country's overall achievements in three essential dimensions of human development: health, education, and income (or standard of living). It recognizes that economic development encompasses not only financial aspects but also socio-economic well-

being. The HDI highlights that simply measuring economic growth is insufficient for evaluating true development; it also considers how effectively a nation is enhancing the lives of its residents. Countries with similar GDP per capita can have vastly different HDI scores, which illustrates the significance of social and economic policies that foster human development. (Dulal, 2023).

The HDI specifically measures health using life expectancy at birth, which is scaled from 0 to 1. The education dimension includes two indicators: mean years of schooling and expected years of schooling, both normalized on the same scale. The standard of living is assessed through Gross National Income (GNI) per capita, adjusted for purchasing power parity and also normalized. Ultimately, the HDI is computed by taking the geometric mean of these three normalized indices, resulting in a value between 0 and 1, with higher scores indicating higher levels of human development.

Nepal has shown gradual improvement in its Human Development Index (HDI), increasing from 0.579 in 2018 to 0.601 in 2023. According to the latest UNDP report for 2024, Nepal ranks 146th out of 193 countries, categorizing it under "Medium Human Development." This indicates that Nepal still has considerable work to do in enhancing human development relative to many other nations. Compared to its rank of 149 in 2021, Nepal's HDI value improved by 0.010—exceeding the global average increase of 0.004. Countries with HDI values ranging from 0.550 to 0.699 are classified as having Medium Human Development.

2.3 Poverty Rate

Poverty is a multifaceted concept primarily defined as the lack of sufficient financial resources to meet basic living standards, including food, shelter, clothing, and healthcare. The poverty rate measures the percentage of people living below the national poverty line, highlighting significant economic challenges tied to limited access to education, healthcare, and job opportunities. Reducing poverty is essential for sustainable development and improving quality of life. (Gweshengwe & Hassan 2020)The interplay between GDP growth and poverty reduction is complex; while economic growth can lower poverty rates, this is only achieved if growth is inclusive and equitable. Poverty can be categorized into various types, including absolute poverty, relative poverty, and extreme poverty. Absolute poverty refers to the inability to meet basic needs like food, water, shelter, and healthcare, often defined by a fixed

income threshold like the World Bank's $1.90 per day. Relative poverty is determined by individuals' economic status in comparison to their peers, leading to a lower standard of living. Extreme poverty indicates a more severe condition where individuals lack essential services, facing life-threatening issues related to malnutrition, inadequate healthcare, and unsafe water.

Other types of poverty include chronic and transitory poverty, characterized by the duration and nature of deprivation. Chronic poverty is a persistent, long-term condition where individuals or families repeatedly fall into cycles of poverty, often hindered by systemic barriers and a lack of opportunities. Conversely, transitory poverty, or temporary poverty, refers to short-lived financial hardships caused by specific events, such as job loss or illness, which individuals can typically overcome with appropriate support. Rural poverty affects those in rural areas with limited access to resources and opportunities, influenced by factors like agricultural practices and infrastructure. Urban poverty, meanwhile, impacts city dwellers, who, despite being near economic prospects, contend with high living costs and insufficient housing, often living in slums or informal settlements.

The Multidimensional Poverty Index (MPI) offers a comprehensive perspective on poverty by considering various deprivations individuals face beyond just income. It evaluates three core dimensions: health, education, and living standards. The health aspect includes indicators such as nutrition and child mortality, while the education component assesses years of schooling and child enrolment rates. Living standards evaluate conditions through access to essentials like electricity, sanitation, clean water, housing quality, and ownership of durable goods. The MPI is calculated by weighting these dimensions equally and determining deprivations experienced by individuals. If someone is deprived in at least one-third of the weighted indicators, they are classified as multidimensional poor. This multidimensional approach allows policymakers to identify specific needs within impoverished populations, leading to more targeted and effective interventions.

Poverty encompasses multiple dimensions that can be analysed in terms of its breadth, depth, and height. It is often classified into categories such as monetary poverty, lack of access, and powerlessness. Additionally, poverty is frequently perceived as both a physical and a mental state. Sindzingre (2005) identifies three key dimensions of poverty: income poverty, deprivation of capabilities (including health and education),

and social exclusion. Regardless of the definition, poverty can be understood as the lack of resources necessary to meet basic human needs.

Nepal faces significant challenges with poverty, with significant, 20.27% of its population living below the national poverty line, according to the Economic Survey 2023/24. Key contributing factors include limited access to education, healthcare, and job opportunities, particularly in rural areas where poverty is more pronounced. Despite progress in reducing poverty rates—from 41.8% in 1996 to 30.9% in 2004 and 25.2% in 2011 (ADB, 2018)—the effects of the pandemic and natural disasters have exacerbated existing vulnerabilities. Certain communities and remote regions still endure high poverty levels, highlighting the need for targeted interventions to achieve sustainable improvements.

2.4 Trade Balance

The trade balance, defined as the difference between a country's exports and imports, plays a significant role in determining its economic health. A positive trade balance, or trade surplus, indicates that a nation exports more than it imports, which can bolster GDP growth and strengthen the national currency. In contrast, a negative trade balance, or trade deficit, may lead to increased foreign debt and economic vulnerabilities. For developing nations like Nepal, improving the trade balance by enhancing exports can be a crucial strategy for economic development, contributing to revenue generation and job creation.

A negative foreign trade imbalance, commonly known as a trade deficit, can lead to several negative consequences. These include the displacement of domestic industries, a reduction in employment opportunities within those industries due to increased imports, decreased domestic production, currency devaluation, economic instability, increased dependence on foreign economies, and potential threats to national security associated with the types of imported goods. (Chhetri, 2021)

Table 1: Ongoing Foreign Trade Imbalance in Nepal

(000' NRs)

Fiscal Year	Export	Import	Trade Balance
2074/75 (2017/18)	81,359,796	1,245,103,223	(1,163,743,427)
2075/76 (2018/19)	97,109,521	1,418,535,343	(1,321,425,822)
2076/77 (2019/20)	97,709,105	1,196,799,053	(1,099,089,948)
2077/78 (2020/21)	141,124,080	1,539,837,068	(1,398,712,988)
2078/79 (2021/22)	200,030,962	1,920,448,349	(1,720,417,388)
2079/80 (2022/23)	157,140,695	1,611,731,770	(1,454,591,074)

Source: KC & Dahal, (2024)

Nepal is currently facing a sustained negative trade balance, marked by a notable gap between its imports and exports. In the fiscal year 2021-2022, the country's imports reached approximately NPR 1.92 trillion (around USD 14.5 billion), while exports were only about NPR 200 billion (approximately USD 1.5 billion), resulting in a trade deficit of roughly NPR 1.72 trillion (about USD 13 billion). This persistent trade imbalance is largely driven by a heavy dependency on imports for essential goods, such as petroleum products, machinery, and food, whereas exports are confined to a limited selection of products, including textiles and agricultural items. This negative trade balance presents significant challenges for Nepal's economy, contributing to inflationary pressures and the depreciation of the Nepalese rupee, which impedes sustainable economic growth and development. (KC & Dahal, 2024)

The imbalance in foreign trade presents several significant drawbacks for countries like Nepal, primarily by intensifying economic vulnerabilities. A sustained trade deficit can lead to dependency on foreign resources and a reduction in foreign exchange reserves, complicating the country's ability to finance imports and potentially resulting in inflation and currency devaluation. This scenario may also impede economic growth by restricting investment in domestic industries, as more resources are devoted to servicing foreign debts. Furthermore, reliance on imports can suppress local production and innovation, which may result in job losses in domestic sectors. From a social perspective, trade imbalances can exacerbate inequality, as the advantages of trade tend to benefit a small portion of the population, further

marginalizing disadvantaged communities. Ultimately, these challenges can weaken economic stability and obstruct sustainable development initiatives in Nepal.

3. The State of Economic Development of Nepal

Nepal's economic development status presents a complex landscape, characterized by both challenges and opportunities. According to recent data, the country exhibits a relatively low GDP per capita, which illustrates its economic output in relation to its population and indicates constrained income levels among its citizens. Regarding human development, Nepal's Human Development Index (HDI) has shown gradual improvement over the years; however, the nation continues to face significant challenges in critical areas such as health and education. Although life expectancy has increased, it still remains lower than that of many South Asian nations, highlighting ongoing health-related difficulties. Furthermore, the poverty rate in Nepal presents a formidable challenge, with a considerable segment of the population living below the national poverty line, reflecting enduring socioeconomic disparities. Moreover, the country’s trade balance exhibits a persistent trade deficit, as Nepal consistently imports more than it exports. This trade imbalance accentuates the necessity for structural reforms aimed at bolstering local industries and reducing dependence on foreign markets, which is essential for promoting sustainable economic development.

Table 2: Some Indicators of Nepal’s Economic Development

S.No	Indicator	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Economic Growth	5.9	2.2	-2.4	4.8	5.6	3.1
2	GDP per capita USD	1162	1186	1139	1129	1348	1324
3	GNI per capita USD	1110	1220	1180	1230	1340	1370
4	HDI	0.579	0.602	0.602	0.601	0.601	0.601
5	Poverty Rate % ($1.9 per day)	15.0	17.4	20.3	17.4	20.3	20.27
6	Trade Balance (Negative, Billion USD)	10.86	9.2	9.13	12.12	14.65	11.46

Source: Economic Survey 2023/24 and calculations by the author.

Over the past decade, Nepal's economic growth rate has remained consistently below 5%, reflecting a slow development trajectory, while the per capita GDP is approximately $1,300, positioning the country at 151st out of 193 nations. This low

income level highlights the economic struggles for a significant portion of the population, with roughly one in five individuals living below the poverty line, indicating persistent socioeconomic challenges. There is also a substantial trade imbalance, with a ratio of 7:93, reveals that Nepal imports the vast majority of its goods compared to its exports, creating a heavy dependence on foreign markets for essential items. To promote sustainable and inclusive economic growth, it is vital to implement comprehensive policy reforms that focus on enhancing local production capabilities, alleviating poverty, and stabilizing the trade deficit.

Table 2: Economic Growth of some Asian countries

Country	2019	2020	2021	2022	2023	2024e
Afghanistan	3.9	-2.3	-20.7	-6.2	2.7	-6.2
Bangladesh	7.8	3.4	6.9	7.1	6.3	5.8
Bhutan	5.8	-10.0	4.4	5.2	4.8	4.0
China	6.0	2.2	8.1	3.0	5.2	5.2
India	6.5	3.9	-5.8	9.7	7.0	7.6
Nepal	2.2	-2.4	4.8	5.6	3.1	1.9
Pakistan	3.12	-0.9	5.77	6.17	-0.174	-0.2
Sri Lanka	2.3	-3.6	3.7	-7.8	-2.3	-2.3

Source: Asian Development Outlook 2024 April retrieved from https://www.adb.org/ outlook/editions/april-2024

When comparing Nepal to its neighbouring South Asian nations, its economic position presents a mixed picture. In the last six years, both Afghanistan and Sri Lanka have encountered significant economic challenges, while India, China, and Bangladesh have shown relative economic stability. Currently, Nepal is experiencing slow growth and must intensify its efforts to achieve sustainable and accelerated economic development.

4. Issues and Problems

Nepal's economic development has encountered substantial challenges stemming from a range of interconnected factors. The country's geographic obstacles, including its landlocked status and rugged terrain, hinder market access and complicate trade as

well as infrastructure development. Political instability, characterized by frequent changes in government and ongoing transitions, worsens the situation by creating an unpredictable business environment that can discourage foreign investment and disrupt essential policymaking processes. Together, these factors create a setting where economic growth initiatives struggle to take hold.

Inadequate infrastructure presents another significant barrier to Nepal's economic advancement. The poorly developed transportation systems, unreliable electricity supply, and lack of access to quality healthcare and education limit economic activities and hamper productivity. Moreover, the economy's heavy reliance on agriculture—primarily subsistence farming—makes it susceptible to natural disasters such as floods and earthquakes. This dependence not only restricts diversification but also impedes overall economic growth. Additionally, Nepal has a limited industrial sector that lacks competitiveness and investment, leading to insufficient job creation and low income levels.

These challenges are compounded by issues related to human capital development, including insufficient educational resources and a mismatch of skills, which hinder the cultivation of a skilled workforce. Corruption and bureaucratic inefficiencies further pose obstacles for businesses, complicating regulatory compliance and deterring investment. Many small and medium-sized enterprises (SMEs) face difficulties in accessing finance, which constrains their growth and capacity for innovation. Lastly, Nepal's economy is especially vulnerable to external shocks, such as fluctuations in remittances, which represent a significant portion of its GDP. To promote sustainable growth and enhance living standards, it is essential to implement comprehensive strategies that focus on improving political stability, developing infrastructure, investing in human capital, and diversifying the economy.

Figure 1: Key Challenged for Economic Development of Nepal

Nepal's economic development faces several challenges that contribute to its lagging progress. Here are ten key problems:

1. **Political Instability:** Frequent change in government and political volatility generate an unpredictable environment that hampers investment, disrupts policy consistency, and complicates economic planning.
2. **Infrastructure Deficiencies:** Insufficient transportation networks, limited educational and healthcare facilities, as well as inadequate energy and

communication infrastructure, obstruct trade and market access, thereby constraining economic growth.

3. **Reliance on Traditional Agriculture:** A significant segment of the population depends on subsistence farming, which poses challenges for boosting productivity. This type of agriculture is vulnerable to the impacts of climate change, susceptible to natural disasters, and affected by varying market conditions.

4. **Limited Industrialization:** A lack of diversification into manufacturing and industrial sectors hinders job creation and diminishes economic resilience. With the industrial sector contributing just 13% to GDP, there is a clear necessity for considerable expansion.

5. **Low Human Capital:** Insufficient investment in education and skills development results in a workforce that is not sufficiently equipped for higher-value jobs. A significant number of young individuals are leaving the country in pursuit of better job opportunities and a more promising future.

6. **Trade Imbalance**: A persistent negative trade balance results in reliance on imports, straining foreign exchange reserves and increasing vulnerability to external shocks.

7. **Geographical Challenges:** The country's mountainous terrain complicates transportation and infrastructure development, elevates construction costs, and limits access to remote areas. Additionally, being landlocked between two major countries has hindered easy access to the sea, created trade obstacles, and intensified geopolitical influences.

8. **Corruption and Governance Issues**: Corruption and weak governance erode public trust and deter both domestic and foreign investment.

9. **Poor Access to Finance**: Limited access to credit and financial services hampers entrepreneurship and the growth of small and medium-sized enterprises.

10. **Natural Disasters and Climate Change:** Nepal is highly vulnerable to the impacts of climate change, which has led to a decline in productivity. The frequent occurrence of disasters such as landslides, droughts, and floods

disrupts economic activities and damages infrastructure, resulting in significant setbacks to development efforts.

These challenges collectively impede Nepal's ability to achieve sustainable economic growth and improve the living standards of its population.

5. Potentials for Economic Advancement: Nepal possesses several critical opportunities and priorities that could substantially enhance its economic development. A primary focus on infrastructure development is essential, as investments in transportation, energy, and communication systems would significantly improve connectivity, enhance market access, and facilitate trade. Furthermore, diversifying industries by encouraging growth in the manufacturing and service sectors can reduce reliance on agriculture while creating a broader spectrum of employment opportunities. Promoting tourism, by capitalizing on the country's breath-taking natural landscapes and rich cultural heritage, could also generate substantial revenue and job opportunities, particularly in rural areas. Additionally, investing in education and skills training is imperative to elevate the quality of the workforce, equipping individuals with the necessary competencies for higher-value employment, thereby ultimately enhancing productivity.

To stimulate economic growth in Nepal, it is vital to provide substantial support for industrialization, intensive agriculture, tourism development, and small and medium enterprises (SMEs). This can be achieved by enhancing access to finance, training, and resources, which will foster entrepreneurship and innovation. Strengthening governance and addressing corruption are crucial components in creating a more favorable environment for investment and economic activities. Furthermore, leveraging renewable energy sources, particularly hydropower, is essential for meeting domestic energy demands while also exploring potential export opportunities.

The economic development of Nepal faces numerous persistent challenges that hinder its progress. However, there are multiple pathways for improvement, including the enhancement of infrastructure, diversification of industries, and the promotion of better education and governance reforms. To achieve its development objectives, it is imperative that Nepal pursues deliberate and strategic initiatives aimed at reforming key sectors of the economy. Implementing trade policy reforms that facilitate exports and reduce trade barriers can effectively address trade deficits and bolster economic

resilience. A concerted effort to develop comprehensive strategies for combating climate change is necessary to protect agricultural productivity and encourage sustainable growth. Additionally, enhancing economic relations with neighbouring countries through strategic trade agreements and partnerships can open new markets and foster greater economic integration. By focusing on these strategic areas, Nepal has the potential to transform its challenges into opportunities for sustainable growth, ultimately improving living standards and fostering a dynamic and resilient economy that benefits its citizens.

References

- Adhikari, S. P. (2023). Growth of GDP and foreign trade of Nepal: Trend analysis. The Harvest, 79.
- Asian Development Bank-ADB. (2018). Country poverty analysis (detailed): Nepal country partnership strategy. Retrieved December 4, 2024, from https://www.adb.org
- Bajracharya, S. L. (2014). Economic growth of Nepal and its neighboring countries. Economic Journal of Development Issues, 17(1-2), 1-2.
- Chhetri, A. Dahal. (2021). The impact of trade deficit in the Nepalese economy. Journal of Balkumari College, 10(1), 73-88. http://balkumaricollege.edu.np/journal
- Deraniyagala, S., Y. Khatiwada, S. Sharma, R. Roy and A. Deshpande (2003), *Pro-Poor Macro Policies in Nepal*. New York: UNDP.
- Dulal, T. D. (2023). Status of human development index with reference to Nepal. Journal of Population and Development, 4(1). https://doi.org/10.3126/jpd.v4i1.64256
- Economic Survey 2023/24, Ministry of Finance, GoN, Kathmandu.
- Gweshengwe, B., & Hassan, N. H. (2020). Defining the characteristics of poverty and their implications for poverty analysis. Cogent Social Sciences, 6(1). https://doi.org/10. 1080/23311886. 2020.1768669
- Investopedia, 2024 retrieved from *https://www.investopedia.com/terms/g/gdp.asp*

- KC, R. K., & Dahal, S. (2024). Trade deficit and weak economic development of Nepal: A political agenda. ResearchGate. https://www.researchgate.net/
- Khatiwada, Y. R. and S. Sharma (2002), 'Nepal: Country Study Report.' (mimeo.) Paper prepared for the Global Development Network's project on Sources of Long Term Growth: Washington D. C.
- MOF (2004), *Economic Survey 2003/04*. Ministry of Finance, Government of Nepal: Kathmandu.
- MOF (2005), *Economic Survey 2004/05*. Ministry of Finance, Government of Nepal, Kathmandu.
- *Nepal, D., & Adhikari, M. (2024). Impact of trade deficit on the Nepalese economy. Journal of Third World Economics (JTWE), 2(2), 43-49.https://doi.org/10.26480/jtwe.02.2024.43.49*
- NPC (2002), *Tenth Plan (PRSP)*. National Planning Commission, Government of Nepal, Kathmandu.
- NPC (2005), *An Assessment of the Implementation of the Tenth Plan (PRSP)*. National Planning Commission, Government of Nepal, Kathmandu.
- Osmani, S. R., B. Bajracharya, and S. Sharma (1999), 'Assessment of National Anti-Poverty Programmes: The Case of Nepal.' (mimeo.) New York: UNDP.
- Rodrik, D. (2007). One economics, many recipes: Globalization, institutions, and economic growth. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sindzingre, A. (2005). The multidimensionality of poverty: An institutionalist perspective. In Proceedings of the International Conference 'The Many Dimensions of Poverty'. International Poverty Centre, United Nations Development Programme (UNDP), Brasilia.
- Todaro, M.P. & Smith, S.C. (2003).Economic development (8th ed.). Delhi: Pearson Education
- UN (2002) *Progress Report 2002: Millennium Development Goals*. United Nations Country Team in Nepal, Kathmandu.
- UNDP (2001) *National Human Development Report 2001: Poverty Reduction and Governance*. Kathmandu: UNDP.

- World Bank (1999), *Nepal: Poverty at the Turn of Twenty First Century*. Washington D. C.: World Bank.
- World Bank (2005a), *Nepal: Development Policy Review*, Washington D. C.: World Bank.
- World Bank (2005b), 'Poverty Trends in Nepal between 1995-96 and 2003-04.' (Mimeo.) Background paper for Nepal: Poverty Assessment. Washington D. C.: World Bank.
- World Bank (2005c), 'Agriculture, Non-Farm Employment and Rural Poverty in Nepal.' (Mimeo) Background paper for Nepal: Poverty Assessment. Washington D. C.: World Bank.
- Worldometer; 2024. retrieved by https://www.worldometers.info/gdp/gdp-by-country/

Note: *The opinions presented by the author in this article do not reflect, in any way, the views of the institution to which he is affiliated.*

The Carbon Market: Opportunities for revenue generation and addressing climate change issue in Nepal

✍ Prem Kumar Pokharel ♦

Abstract

The process of gradual warming of the earth's temperature due to increased concentration of greenhouse gases is expected to impart multi-faceted impacts hindering the environmental, social and economic systems. The carbon market is generally created through the Emission Trading Schemes (ETS) and the Carbon Taxes implemented as national, regional and international initiatives. Since 2005, the development of carbon projects in Nepal took momentum however could not capture an utmost benefit from the carbon market. This paper analyzes how carbon market functions and what should be done by Nepal to maximize the revenue from carbon project while addressing climate change. The paper analyzes the potential for the revenue generation for the government from carbon trading. Despite having some challenges, Nepal can overcome the issues with strategic partnerships, technical assistance and international cooperation and establish itself as a key player in the global carbon market.

Keywords: Emission Reduction, Kyoto Protocol, Carbon Revenue, Renewable Energy, Carbon Tax, Emission Trading Schemes.

1. Introduction

After the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) was signed and came into force in 1994, the parties to the UNFCCC realized that the provisions related to emission reductions outlined in the convention were not enough to address the scale of issue under discussion. During the course of time, market and non-market mechanisms were evolved for reducing GHG emissions effectively. The market mechanisms were strengthened when the Kyoto Protocol was come into force from 2005. Compliance markets are created and regulated by mandatory regional, national and international carbon reduction regimes, such as the Kyoto Protocol (KP)

♦ PhD, Director, Prakriti Consult Pvt. Ltd., Nepal; Lead Auditor, EcoLance Pvt. Ltd., India, Correspondence: pkp.pok@gmail.com

and now Paris Agreement (Chaudhry, 2019). The emission reduction credit generated by compliance standards is tradable and used by the companies or governments that have by law to account for their GHG emissions. There are yet other national and voluntary markets that supply carbon as a commodity for national/international carbon trading. The voluntary market co-exists with the compliance market. The carbon credit generated by voluntary standards is generally purchased to meet carbon neutral or other environmental claims.

The Paris Agreement (PA) deals with the GHG-emissions mitigation, adaptation and finance. Article 6 of the Paris Agreement provisions the integrated and holistic approaches to assist governments in implementing their Nationally Determined Contributions (NDCs) to the global response to climate change through voluntary international cooperation (UNDP, 2024). This has also established a policy foundation for an emissions trading system to enable the carbon market for the transactions of Internationally Transferred Mitigation Outcomes (ITMO) or carbon credits. Under article 6.2 of Paris Agreement, called as cooperative mechanism, countries with low emissions would be allowed to sell their exceeding allowance to others ensuring their net reduction. The Paris Agreement has opened the window for voluntary mechanisms as well including compliance market. Under article 6.4, the projects can be developed and registered to generate the emission reduction credits called A6.4ERs.

The supply of carbon credits in the market are broadly delivered by 3 crediting mechanisms as illustrated in figure below:

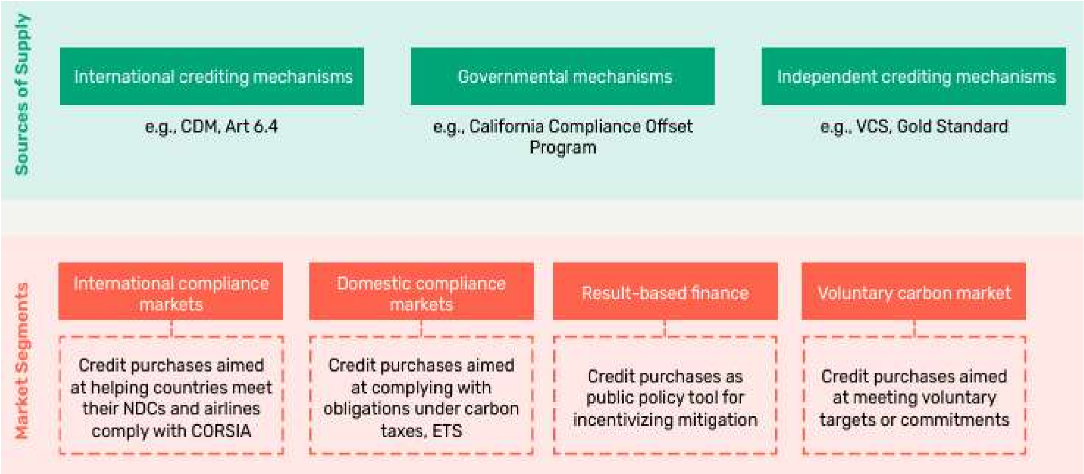

Figure 1: Carbon market mechanism (WorldBank, 2024)

Carbon credit prices are declined almost in all categories that are sold in ETS. The price for a removal carbon credit in ETS was at the peak in the 1st quarter of 2022 reaching to almost 21 USD/tCO2 whereas it is gradually declined to about 13 USD/tCO2 in 2nd quarter of 2024. Similarly, the renewable energy credits and household devices credit prices also declined to below 5 USD/tCO2. The figure below depicts the prices of the credits sold in ETS between 2021 and 2024.

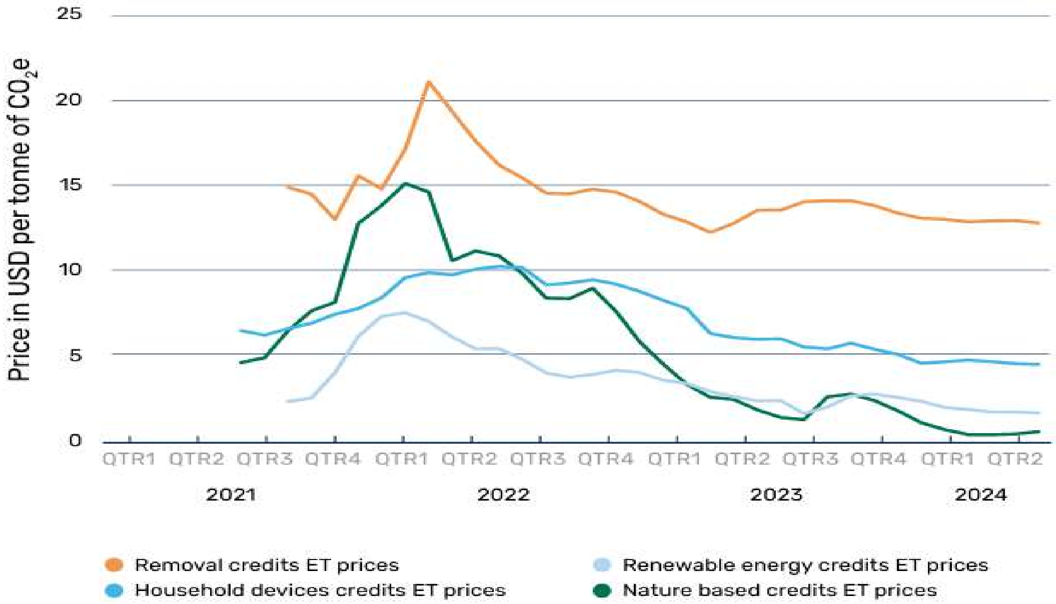

Figure 2: Exchange-traded (ET) prices of carbon credits (WorldBank, 2024)

Comparing to the average process given above, the projects in the LDC countries and that contributes to the socio-economic benefits of rural people receives higher prices. So, Nepal can prioritize the projects transitioning household devices with clean energy supply.

2. Nepal's position on climate change

According to the long-term global climate risk index published by German Watch, Nepal is in the top 10 countries which are mostly affected by climate change between 2000 to 2019 (Eckstein et al., 2021). Nepal has been part of the international treaties for climate changes since it became the party to UNFCCC. The global communities have adopted "Paris Agreement" on December 2015 which is a legally binding international treaty on climate change. Main goal of this treaty is to limit the temperature increase well below 2 deg C (preferably to 1.5°C) compared to pre-

industrial era (UNFCCC, 2016). The agreement has provisioned to take ambitious efforts to combat and adopt the effect of climate change. Nepal has ratified the agreement on 5 October, 2016. After ratification of the Paris Agreement, Government of Nepal has put forward different policies and strategies for the mitigation and adaptation of climate change.

Government of Nepal has emphasized on clean energy production specially focusing to renewable energy. Due to this, the GHG emission from the fossil fuels have been reduced than the year 2018/19. The figure below shows the trend of per capita emission especially from fossil fuel consumption and industry sector.

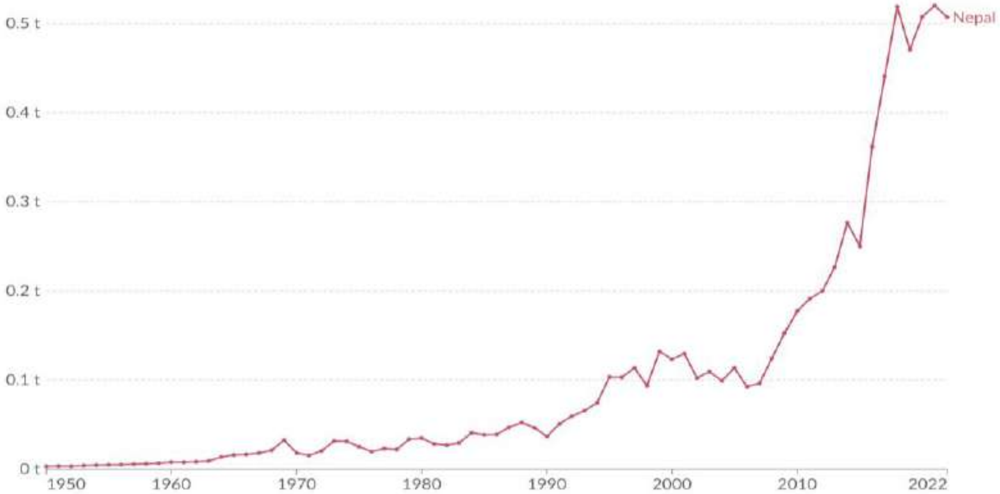

Figure 3: Per capita CO_2 emission from fossil fuel and industry in Nepal (OurWorldinData, 2023)

The energy sector of Nepal has highest GHG emission which is in line with the world trend. As per the third national GHG inventory, 52.37% of the emission came from the energy sector in base year 2011, whereas emission from Agriculture, Forestry and Land Use (AFOLU) is 43.04% (MoFE, 2021). The rest of the emission comes from Waste (3.28%) and Industrial Processes and Product Use-IPPU (1.31%). The national communication also suggested and formulated the GHG mitigation plan for each sector. Use of renewable energy and energy efficiency options are suggested for energy sector whereas forest management and low emission agricultural systems are strategized for AFOLU sector. Efficient production process and replacement of high carbon fuels are proposed for IPPU and methane capturing and utilization is considered as a strategy for the waste.

3. Carbon Markets and Projects development in Nepal

3.1 Compliance Market

After Nepal has ratified the instruments of Kyoto Protocol and UNFCCC, Nepal successfully registered two Clean Development Mechanism (CDM) projects as early start project by Alternative Energy Promotion Centre (AEPC) in 2005 (AEPC, 2023). After that, the development of carbon project under CDM was led by AEPC with no private sectors involved in the compliance market. So, Nepal could not capture the utmost benefits from the carbon market. As per UNFCCC database, the project activity registered in Nepal are 6 project while 7,840 projects were registered worldwide. Similar trend is there for the Programme of Activities (PoA) as well. The comparative chart of the projects and PoA registered worldwide and the issuance of emission reduction credit are given below along with the Nepal's progress:

Table 1: Comparative chart for the CDM projects and PoA with worldwide and Nepal

Particulars	**Global**	**Nepal**
CDM Project registered (Nos)	7,840	6
No of Program of Activities (PoA) registered	365	4
Carbon credit issued for Project activities (tCO2eq)	2,369,364,675	2,252,111
Carbon Credit issued for the Program of Activities (tCO2eq)	73,026,845	3,115,087
Total CER issued (tCO2eq)	2,442,391,520	5,367,198

Source: Compiled by Author based on UNFCCC database (UNFCCC, 2024)

From the table above, we can see that within the first commitment period (2005-2012) and second commitment period (2013-2020) of Kyoto Protocol, Nepal was only able to issue 0.22% of the global CERs issued from the CDM mechanism is only applicable for developing countries. From the sales of CERs, AEPC has capitalized around 35.3 million USD so far. This shows that Nepal could not optimize the benefits of carbon markets.

3.2 Voluntary Market

There are various projects registered under voluntary mechanisms especially in Gold Standard (GS) and the Voluntary Carbon Standard (VCS). A comparative analysis of the projects registered in major voluntary standards and corresponding credits issued for Nepal and global context are given in table below:

Table 2: Comparative chart for the voluntary projects in Nepal

Particulars	Global	Nepal
Voluntary Projects/PoA registered under VCS (Nos)	2,234	6
Voluntary Projects/PoA registered under GS (Nos)	3,500	90
Total ER issued for the Project activities under VCS (tCO2eq)	1,250,214,392	249,146
Total ER issued for the project activities under GS (tCO2eq)	321,000,000	2,160,995
Total ER issued from voluntary standards (tCO2eq)	1,571,214,392	2,410,141

Source: Compiled by Author based on VCS and GS database (GS4GG, 2024; VCS, 2024)

From voluntary market as well, Nepal is able to capture only 0.15% of the total emission reduction credits issued as stipulated in table above. Furthermore, Nepal has initiated one project to develop under article 6.2 of the Paris Agreement. However, the pace of the project development is not satisfactory so far. From the voluntary project it can be estimated that over 10 million USD are secured and re invested in technology promotion, repair and maintenance and project management by project developer. Most of the project under voluntary carbon project are developed by private sector and NGOs. So, Nepal has potential to get benefitted from compliance as well as voluntary carbon markets.

4. Regulatory Framework

Nepal being one of the most vulnerable countries on to climate change having high risk due to fragile topography and limited adaptive capacities of people. As Nepal prepares to graduate from the category of least developed countries to middle-income countries, anticipated by 2030, its consumption of fossil fuels is likely to continue to

rise (MoFE, 2021). Thus, the country is committed to acting on climate change in line with the NDC, despite the country's negligible emissions at present.

The Government of Nepal has developed legal and institutional mechanisms to implement long-term goals as agreed in the Paris Agreements. The National Climate Change Policy-2019 envisaged the use of carbon financing specially in energy and REDD+ to implement the climate change mitigation and adaptation (GoN, 2019). To implement the climate change initiatives in Nepal, the policy highlighted the financing, coordination and innovative technology use as one of the risks. For the first time, Government of Nepal has included the carbon trading in the Environment Protection Act-2019 (GoN, 2019a) and Environment Protection Regulation-2020 (GoN, 2020a) to facilitate the Clean Development Mechanism projects approval and issuance of the no objection. Ministry of Forest and Environment is the focal point as Designated National Authority for the article 6 of the Paris Agreement and the Kyoto Protocol.

The white paper published by the Ministry of Energy, Water Resources and Irrigation in Nepal in 2018 envisaged the carbon trading one of the instruments to mobilize the financing. It has also envisioned to established internal carbon markets in Nepal (MoEWRI, 2018). However, in current economic context of Nepal, the establishment of internal carbon market is not feasible. However, for the long run, this could also be possible to attract private sector in the market and achieve the NDC targets. The 2nd NDC of Nepal has also envisaged to mobilize the carbon financing from carbon markets to achieve the targets and fulfilling huge financing gaps (GoN, 2020). Similarly, The Net Zero Emission Strategy of Nepal has planned to achieve net zero emission by 2045 with financial mobilization through carbon projects (GoN, 2021). However, there are still some regulatory gaps to address the projects under Paris Agreement, attracting private sector in the carbon market and clarity on the voluntary carbon markets and projects in Nepal.

5. Potential for growth in Carbon Market generating carbon revenues

Many countries have developed their ambitious plans for achieving net zero emission which demands huge number of credits in international carbon markets. The growth of the demands for internal as well as international market will be increased with those ambitious targets. There are huge gaps between the mitigation to limit the temperature below 2 degree and the NDC plans (UNEP, 2019). So, in future, it is expected that

more ambitious targets will be established in upcoming NDC revision by the countries in 2025. To fulfill those gaps, there will be ample demands for the emission reduction credits internationally increasing the future prospects of carbon projects in developing countries like Nepal. Considering the potential for clean energy production and green growth, potential for developing the carbon projects is high in Nepal with contributing to the different Sustainable Development Goals (SDGs). So, there are some opportunities pertaining to these which Nepal should capitalize:

- Demand for carbon credit will be increased, take opportunity from this from the learning of CDM projects
- Resource mobilization through carbon revenue
- Institutional strengthening and attracting private sector for financing projects
- Technology transfer and FDI in Low Carbon Technologies (Hydrogen)
- Internal Carbon Market development

The carbon trading provides multiple pathways for tax revenue generation for the countries as well. Following could be an option for the governments for generating the revenue from the carbon trading and carbon markets:

- Transaction taxes/levies: The levy/taxes per credit for each transaction can be envisioned in regulatory framework. GoN has implemented this for the AEPC's projects levying 2% of the total revenue generated in "Environment Protection Fund". Recently, GoN has provisioned a levy for each credit transaction as well for managing the registry and corresponding adjustments under Paris Agreement. in draft revision of Environmental Protection Regulation, 2020.
- Carbon Taxes on emitter: The Government can provision a carbon tax similar to pollution tax using "Emitter pay principles" as did by many countries. The regulator provision should be there to enforce the same. This will enforce the companies to buy carbon credit for offsetting or go for clean energy technology.
- Entry fee/license: The provision on the entry fee/license for those projects who want to trade the emission reduction in international market requiring the approval from government, can be charged for the entry fee or license fee. The GoN has recently incorporated the same in draft revision of Environmental Protection Regulation, 2020.

- Revenue from income from carbon trading: As a regular income tax provision, the income generated from the carbon trading by domestic project can contribute to increase the revenue of the government. However, governments needs attention to attract more private sector in the carbon project development to generate the revenue.

These benefits from the carbon trading from the projects with taxing revenues from these sales or introducing royalties can significantly benefit national treasuries.

6. Conclusion and Recommendations

Despite its potential, administrative complexities, market volatility, and the need for capacity-building in regulatory bodies could pose hurdles while promoting carbon projects in Nepal. However, with strategic partnerships, technical assistance, and international cooperation, Nepal can overcome these challenges and establish itself as a key player in the global carbon market. While development of the internal carbon markets is considered unrealistic in near future, Nepal has to optimize the benefits of the carbon markets (compliance and voluntary) from the learning it has gained from the CDM projects and other countries. However, there are still some policy/regulatory gaps that has to be fulfilled by the government in enhancing the participation in article 6 of the Paris Agreement. There are major six recommendations for enhancing the participation of Nepal in carbon markets to get optimum benefits:

- Policy/regulation revision/formulation: Provisions/guidelines for approval, authorization for the projects under article 6.2 and article 6.4 and facilitating the projects under voluntary markets.
- Project prioritization to participate in carbon markets: Assessment on potential/feasible carbon project development in Nepal and prioritize the project for exporting Emission reduction credits.
- Enabling environment to private sector for participation in carbon projects: Easing the approval and authorization, minimizing the lag time, facilitate to get buyers of credits, conceptualize internal market development for the long-run.
- Diversify the carbon project portfolio in other sectors: Expand the projects in Agriculture, Industry, nature-based solutions
- Facilitate in transitioning the existing CDM projects and scaling up the projects: Any pipeline projects having LoA already could also be pushed and facilitated.

- Partnership and support: Partnership with international Organizations, Governments On capacity building for registry management, Data management, Validation/approval of emission reduction credits, Project cycle managements

References

- AEPC. (2023). Progress at a Glance: Year in Review Fiscal Year 2022/23. Kathmandu, Nepal: Alternative Energy Promotion Center, Ministry of Energy, Water Resources and Irrigation, Government of Nepal Retrieved from https://aepc.gov.np/documents/annual-progress-report-aepc
- Chaudhry, A. A. (2019). The Role of Forests in Carbon Sequestration to Counter Air Pollution. On behalf of Pakistan Engineering Congress,
- Eckstein, D., Künzel, V., & Schäfer, L. (2021). The global climate risk index 2021. Bonn: Germanwatch. https://www.germanwatch.org/sites/default/files/Global%20Climate%20Risk%20Index%202021
- GoN. (2019). National Climate Change Policy 2019. Singha Durbar, Kathmandu, Nepal: Government of Nepal Retrieved from https://www.mofe.gov.np/uploads/documents/ climatechangepolicyenglishpdf-9975-841-1660734867.pdf
- GoN. (2019a). Envionment Protection Act 2019. Kathmandu, Nepal: Government of Nepal Retrieved from https://www.mofe.gov.np/resources/acts-and-regulations-7963
- GoN. (2020). Second Nationally Determined Contribution (NDC) Kathmandu, Nepal: Government of Nepal Retrieved from https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2022-06/Second%20Nationally%20Determined%20Contribution%20%28NDC%29%20-%202020.pdf
- GoN. (2020a). Environment Protection Regulation 2020. Singha Durbar, Kathmandu, Nepal: Government of Nepal Retrieved from https://www.mofe.gov.np/uploads/documents/ envregulationrajpatra1592360474pdf-7845-831-1657877355.pdf

- GoN. (2021). Nepal's Long-term Strategy for Net-Zero Emissions. Kathmandu, Nepal: Government of Nepal Retrieved from https://unfccc.int/sites/default/files/resource/NepalLTLEDS.pdf
- GS4GG. (2024). Gold Standard for Global Goal Project Registry. https://registry.goldstandard.org/projects?q=&page=1
- MoEWRI. (2018). Current Situation and Future Road Map (White Paper) of Energy, Water Resources and Irrigation Sector. Kathmandu, Nepal: Ministry of Energy, Water Resources and Irrigation, Government of Nepal Retrieved from https://moewri.gov.np/storage/listies/May2020/white-paper-2075-with-annex02.pdf
- MoFE. (2021). Nepal's Third National Communication to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Sighadurbar, Kathmandu, Nepal: Government of Nepal, Ministry of Forest and Environment Retrieved from https://www4.unfccc.int/sites/SubmissionsStaging/NationalReports/Documents/986542371_Nepal-NC3-1-Nepal_TNC_Final.pdf
- OurWorldinData. (2023). Nepal: Per capita: how much CO2 does the average person emit? In Global Carbon Budget (2023).
- UNDP. (2024). Voluntary Carbon Market: Landscape, Opportunities and Challanges for Private Sector Engagement in Nepal. United Nations Development Programme, Pulchowk, Kathmandu, Nepal. https://www.undp.org/nepal/publications/voluntary-carbon-market
- UNEP. (2019). Emissions gap report 2019 UNEP - UN environment program. https://www.unenvironment.org/resources/emissions-gap-report-2019
- UNFCCC. (2016). The Paris Agreement. United Nations Framework Convention on Climate Change, Bonn, Germany. https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement?gad_source=1&gclid=Cj0KCQiApNW6BhD5ARIsACmEbkU-ZqrR3xOaZTIJunKZx1mMR3vgrr8cdzsrbV7EgDL-ShDLynyzbI0aArK9EALw_wcB
- UNFCCC. (2024). CDM registry by UNFCCC. https://registry.goldstandard.org/projects?q=&page=1

- VCS. (2024). Voluntary Carbon Standard Project Registry. https://registry.verra.org/app/search/VCS
- WorldBank. (2024). State and Trends of Carbon Pricing 2024. Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-1-4648-2127-1. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO. https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/b0d66765-299c-4fb8-921f-61f6bb979087

Need for Sustainable Growth in the World Economic Future Why do we all want "Sustainable Growth"?

✍ Yagya Prasad Dhakal ♦

Abstract

Sustainable economic growth means the rate of growth that can be maintained without creating other significant economic problems, especially for future generations. Rapid growth today may exhaust resources and create environmental problems for future generations, including the depletion of oil and fish stocks and global warming. There is always a trade-off between rapid economic growth today and the economy's future growth. Sustainable growth can be considered an oxymoron as two words are opposites in working or can be seen as complementary in the long run. People have started becoming conscious about the world they live in and the future they will leave for their children and children's children; hence, many focus on sustainable growth. People are levitating towards sustainable growth for environmental and resource conservation, livelihood of future generations, social inclusion of all types of people and political motivation of some prominent and wealthy countries towards the developed countries. Whatever the reason, maybe sustainable growth has brought a change in the thinking of individuals of what growth should be to sustain the level of growth in the present and the future.

Keywords: Sustainable Growth, Economy, trade-offs, resources.

Introduction:

In olden times, the survivors of dying communities could move on to less populated, more fertile areas, but today, there is no such place left to go! (UVN, 2019). The people living today owe it to the people living in the future. Due to the scarcity of resources, the present generation must determine how much we owe to the future generations. Sustainable growth is the growth of national and international output that meets the present's needs without compromising future generations' ability to meet their own needs.

♦ Deputy Financial Comptroller General

There is always a trade-off between rapid economic growth today and the economy's future growth. There is also a trade-off between current growth and the resources utilized. Thus, sustainable economic growth means the rate of growth that can be maintained without creating other significant financial problems, especially for future generations. Rapid growth today may exhaust resources and create environmental problems for future generations, including the depletion of oil and fish stocks and global warming. Hence, the idea of sustainable growth.

The sustainable development concept was first internationally recognized in 1972 in Sweden at the UN Conference on the Human Environment. The term was not formally acknowledged but was agreed by the international community. It was fundamental to recognize that the growth and development of the environment could be managed in a mutually beneficial way. The concept of sustainable development and growth formed the basis of the United Nations Conference on Environment and Development held in Rio de Janeiro in 1992. It was the first international attempt to draw up plans and strategies for moving towards more sustainable growth patterns (SDC, 2011).

Sustainable growth revolves around three things: repeatable growth, ethical growth, and responsible growth (Miller, 2018). The United Nations also offered the view on sustainability, which includes poverty, hunger, health, education, gender equality, environment, social justice and many more. Those are the sustainable development goals. Some examples of sustainable growth include using various alternative energies instead of fossil fuels. Alternative energy sources include wind energy, solar energy and hydroelectricity.

All people want sustainable growth for four main reasons. Due to rapid growth, the world needs to utilize more resources to protect the environment. The environmental costs are so high that the UN and other agencies are proposing the idea of carbon emission limits and taxation on carbon emissions made by the countries. The need to protect the environment from degrading and use the available resources responsibly brings about the desire for sustainable growth. For future generations, we are the only inhabitants of the world. There were people before us, and there will be people long after we are gone. Our earth has limited resources. The resources are the same for the past, present, and future. They were using resources wisely in the present so that future generations have something to use and show for. Thus, the people see the need for sustainable development to protect the needs and wants of future generations and not stagnate their growth by depleting the current resources. Social inclusion is one of

them. This includes the growth for the sectors inclusion of all without social, cultural and religious boundaries. If everybody is given the same opportunity, the growth and utilization of the resources become efficient, which fulfills one of the goals of sustainable growth, making it a viable reason for all wanting sustainable growth. It provides all people equal opportunities. Lastly, politics plays a vital role in all the decision-making in the world. The political spectrum moves the decision-making and choice of thoughts in all nations. Politics is like the chess player who moves the pieces around, and sustainable growth is their Queen. Right now, sustainable growth is the Queen piece of chess. The rich and developed countries lobby for sustainable growth as it heavily supports their future agendas. They already possess the technology to take them to sustainable growth. They can benefit from using the technology and retain their dominance among the developing countries. Plus, the carbon taxes and limits already favor them.

Thus, sustainable growth is a multifaceted term that includes all aspects of the world from environmental, economic, social and political spectrums. All the people are after it as it is a new trend since the declaration of sustainable development goals; rapid growth has been replaced by sustainable growth. All the countries are already working on fixing their policies for sustainable growth. This is debatable because of the trade-off between growth and sustainable factors (environmental, political, and social). Therefore, we must analyze this topic by referencing data for further studies. Since the dawn of humanity, human civilization has only emphasized the production aspects of the economy. This trend has resulted in the deterioration of society's different social, political, and environmental aspects. Hence, sustainable growth is a new generation of ideas people can get behind.

Literature Review

Herman E. Daly (1990) looked at sustainable growth as an oxymoron. The two terms contradict each other—the word sustainable means to keep anything at a certain level. At the same time, growth means the expansion or the activity of expanding. Daly believes everything has a cap. There is a limit to the growth of trees that the earth can handle; there is a limit to the population or the machinery the earth can handle. Sustainable is labeled to delude us into believing that growth is still possible.

If the economy cannot grow forever, then what is its capacity? How much can it grow? Daly takes sustainable growth as a sensitive issue because:

- The present scale of the economy shows clear signs of unsustainability.
- Multiplying the scale by a factor of 5 to 10, as recommended by the Brundtland Commission, would move us from unsustainability to immense collapse.
- The concept itself is logically self-contradictory in a finite, non-growing ecosystem.

From the start of the industrial revolution, there has been rapid growth in the world's economy. Some of the great powers of the 21st century have been prominent in their growth and adaptation of various growth techniques. Those steps took much of the expense of resources like coal, oil, and fossil fuels, which are helpful for growth but harmful to the environment and sustainability. Its use harms the environment, and the resources used are non-renewable. They will not be available once they are all used. Thus, Daly talks about the theory of optimal scale to balance non-renewable and renewable resources. The non-renewable resources should be depleted at an equal rate to the creation of renewable substitutes. Projects exploiting non-renewable resources should be paired with projects developing renewable substitutes. The faster the biological growth of renewable substitutes and the longer the life expectancy of the non-renewable resources, the better.

Daly urges the use of sustainable development rather than sustainable growth. Growing means increasing naturally in size by adding material through assimilation or accretion. To develop means to expand the potentialities of the externalities and gradually bring them to a fuller, more significant, or better shape. When something grows, it gets bigger, but if something develops, it becomes different, which is the basis of Daly's differencing. Many of the population look at the two entities as synonyms. According to him, sustainable development is a cultural adaptation made by society as it becomes aware of the emerging necessity of non-growth.

Daly urged that sustainable growth was an oxymoron and not achievable, instead backing sustainable development. Daly argues that an economy in sustainable development adapts and improves knowledge, organization, technical efficiency and wisdom. It does this without assimilating or accreting, beyond some point, an even more significant percentage of the matter-energy of the ecosystem onto itself, but instead stops at a scale at which the remaining ecosystem can continue to function and renew itself year after year. The non-growing economy is dynamic but continually maintained and renewed as an environment.

On the opposite end of the spectrum, the World Bank blog on economic development talks about the necessity of growth but fears it will be unsustainable in the long run unless it is socially inclusive and environmentally robust. Pursuing sustainable and green growth, it requires tackling political economy constraints, overcoming deeply entrenched behaviors and social norms, and developing innovative financing instruments to change incentives and promote innovation and thus address the market, policy, and institutional failures that lead to the overuse of natural assets. A variety of market, policy and institutional failures mean that the Earth's natural capital tends to be used in ways that are economically inefficient and wasteful, without sufficient reckoning of the actual social costs of resource depletion and adequate reinvestment in other forms of wealth. These failures threaten the long-term sustainability of growth and progress made on social welfare.

According to the blog, economic and social sustainability and social and environmental sustainability have been compatible and complementary. The exact relationship between economic and environmental sustainability could not be found, as growth comes mainly at the expense of the environment.

Well-designed, inclusive, sustainable policies improve social welfare, considering present and future generations. However, policymakers are also naturally concerned with the potential trade-offs and costs and the potential co-benefits of green policies for near-term growth and employment. Careful case-by-case analysis will be needed to find optimal strategies. However, there is considerable evidence that near-term costs can be minimized using well-designed regulations and market-based policy instruments that promote the least-cost ways of protecting the environment.

The World Bank's new green report has three projection strategies to pursue sustainable and greener growth:

1. Tailor inclusive green and sustainable growth strategies to a country's circumstances, emphasizing maximizing local and immediate benefits. Optimal solutions will differ across countries with varying institutional capacity, transparency, accountability, and civil society capacity.
2. Promote efficient and sustainable decision-making by policymakers, consumers, and the private sector. Natural assets should be systematically incorporated into national accounts. The UN Statistical Commission adopted the System of Environmental and Economic Accounting as an international standard in

February 2012, providing a broadly agreed methodology. Neglecting natural capital, like neglecting human and physical capital, is bad for economic growth.

3. Meet up-front capital needs with innovative financing tools. Given the scarcity of fiscal resources, governments and multilateral financial institutions must work urgently to increase the role of the private sector in green investment. Private-public partnerships are crucial, as is increasing access to financing for small and medium enterprises.

Chad Holiday has a similar idea to the World Bank blog on the notion that sustainable growth is possible from a business perspective. He overviews that Over the years, though, we have become increasingly aware of an inescapable and disturbing fact: We will not be able to sustain our businesses over the long haul because they are based on two assumptions that no longer hold. One is that cheap, unlimited hydrocarbons and other non-renewable resources will always be available. The other is that the earth's ecosystems will indefinitely absorb the waste and emissions of our production and consumption.

His experiments have extrapolated the consumption rates of developing countries. The conclusion came that for every person in the world to live like the average North American citizen, we would need the resources of at least three planet Earths. We have only one Earth, and some argue that the standard of living in the developed world must fall for the developing countries to progress. He strongly disagrees with this zero-sum mentality. Instead, he believes that if we use our creativity and scientific knowledge effectively, we can provide a strong return for our shareholders and grow our businesses—all while meeting the human needs of societies worldwide and reducing the environmental footprint of our operations and products.

This is the challenge of sustainable growth, and to meet it, the primary motivation for any company must be improved business performance. Of course, environmental and societal benefits will follow, but the underlying rationale, which must always remain in focus, is that sustainability will generate tremendous economic value in the global economy.

As a business practice, sustainable growth seeks to make more of the world's people our customers—and to do so by developing markets that promote and sustain economic prosperity, social equity, and environmental integrity. In no way should we

in the industry be apologetic about increasing our customer base. Sustainable growth benefits millions of people, but it is not altruism. We pursue sustainable growth because it benefits our businesses and our shareholders. Protecting the environment should be a core value of every business, and for many companies, that is the first place to start. Companies will make the most significant contributions to sustainability by doing their best: making markets work globally while protecting the environment. If one is looking for a new definition of corporate social responsibility, sustainable growth is it, and it is directly related to business self-interest (Holliday, 2001).

Sustainable growth seeks to make more of the world's people our customers—and to do so by developing markets that promote and sustain economic prosperity, social equity, and environmental integrity. At the same time, we should not forget our more significant role and responsibility. Companies will not succeed in the twenty-first century if the world's ecosystems continue declining and societies fail.

Discussion

The need for sustainable development stems from the compulsive need for people to expand in size of any activity they do but now with a notable consideration for our resources and future generations. The following four aspects explain the need for sustainable growth for all.

Environmental Aspect

Environmental viewpoints often drive the discussion of sustainability. Environment plays a vital role in our sustainable future. All the socio-economic aspects are inside the ecological sphere, and there is no economy outside the society; hence, environmental discussion is necessary.

Humans are the only inhabitants of the planet who have strained their resources critically. Most genera of plants and animals have built-in controls. They need an economy that they must strive to grow continually. Their food supply limits their expansion, and their number could be better if they become overburdened. Since most life forms are somewhere on the food chain, they are often rescued by predators that help to regulate their population, influenced by the many coincidences that shape their lives.

The same does not apply to human beings. Human populations always tend to outgrow subsistence throughout history, so diseases and famines would even things out in the

past. However, technology and the growth of cities have stood in the way of this pattern of balance. Ultimately, our present population could become stable by increasing the death rate beyond the human birth rate. This appears to a great many people, nonetheless, to be an unsound arrangement! We should expect that people will continuously be impacted by their general climate, regular or counterfeit. Imagine a progression of circles, where the economy circle lies inside the public circle, and both lie inside the climate circle. Once we understand this hierarchy, sustainability begins to become more evident.

Thus, sustainable growth must always consider environmental change because humans are directly related to and affected by the environment around them in the co-evolution of human and natural systems. Changes in the human system and its support system, as well as changes imposed upon humans by the environmental system, must be slower than corresponding adaptation processes in the human system and the natural system upon which it depends.

For example, global change reminds us that the economy is embedded in the ecosphere, and human life depends on maintaining ecological support. Consider all the press now about world climate change and the potential resulting dangerous economic and social impacts. If weather and global climate change significantly faster than life can adapt, major extinctions will occur, such as when the dinosaurs disappeared from the Earth. Likewise, suppose changes in our environment affect our climate. In that case, evidence suggests these climate alterations will, for example, impact coastal cities with flooding, change the makeup of whole bioregions around the world, and directly affect the economies and comforts of society. This consideration for the well-being of all life is extended to those to enjoy in today's world and future generations (UVM, 2019). Thus, the environmental aspect makes people move toward sustainable growth.

Future Generation Aspect

The main takeaway from the definition of sustainable growth is growth without hindering the growing capacity of future generations.

'Because we can expect future generations to be richer than we are, no matter what we do about resources, asking us to refrain from using resources now so that future generations can have them later is like asking the poor to make gifts to the rich.'

Julian Simon

An assumption that future generations will always be better off has permeated economic thinking since the work of Adam Smith and David Hume. It has been utilized to legitimize contentions that society needs to stress over today because the future will deal with itself. Such contentions hold if activities today do not hurt people in the future; notwithstanding, this cannot be known with conviction. It is conceivable that people in the future can be exacerbated by acquiring fewer assets from the ongoing age than they need to match our way of life (Anand & Sen, 2000).

Verifiable patterns in prosperity and projections about the future condition of the world can illuminate a sense regarding whether people in the future will be in an ideal situation despite the critical information holes related to each.

Angus Maddison endeavored to construe verifiable patterns in prosperity by drawing dissimilar and sketchy information on the existences of past ages into a proportion of GDP for every capita, as displayed in Chart 1. While GDP is a fragmented proportion of prosperity in that, in addition to other things, it deficiently measures commitments from the ecological and social circles; it can, in any case, give some understanding.

Chart 1. Estimated country and region GDP per capita, (a) 1-1700 AD, and (b) 1820-2008 AD

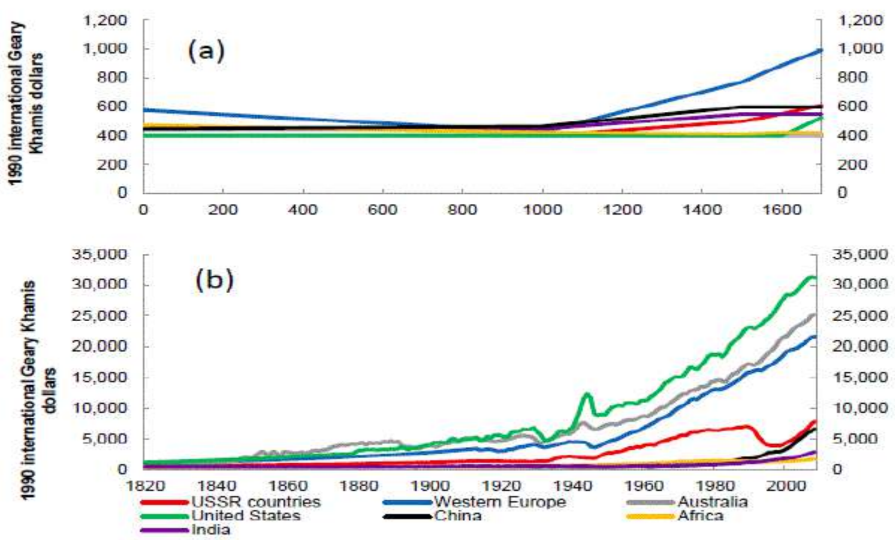

Source: Maddison (2010).

Gross domestic product per capita has stayed moderately low for a long time, underneath even levels in the most unfortunate African nations today, before developing quickly following the modern transformation. In the first one and a half

millennia AD, life was short and marked by disease and famines. Average life expectancy at birth was 24 years in Roman Egypt during the first two centuries AD and in Medieval England (Maddison, 2001), compared with 80 — 90 years in developed economies today (CIA, 2012).

During the World Wars and the Great Depression of the 20th Century, the well-being of affected countries declined. Nonetheless, these occasions did not keep going for age and prosperity as estimated by GDP per capita continued development during the times of reproduction followed. Since the end of the Second World War, the average world GDP per capita has dramatically multiplied, driving areas of strength in created economies and Asia (Maddison, 2010). Expectations for everyday comforts in non-industrial nations stay much lower than those of the created world. However, they are yet expanding. Higher livelihoods have been joined by better well-being, schooling, life span, ecological convenience (especially in cutting-edge economies), decreases in working hours and outright destitution. The world GDP per capita is multiple times that of 1820, while the total populace has become almost sixfold. While the Maddison dataset recommends expanding prosperity over the long run, there have been periods where the prosperity of replacement ages has diminished. For instance, prosperity in Europe declined between the first and tenth hundred years following the fall of the Western Roman Empire.

Looking forward, it cannot simply be taken for granted that the current growth in living standards can be maintained for future generations. Productivity growth in developed economies has declined since the 1970s, potentially reducing the momentum that has driven increasing living standards in recent times (TED, 2012). For the first time in history, we are affecting our natural environment globally, and the consequences of climate change are another potential source of long-lived well-being declines. Thus, we are still determining if future generations will be better off. Hence, sustainable growth is the want of all people.

Social Inclusion Aspect

Social sustainability is about inclusive and resilient societies where citizens have a voice and governments respond. Social sustainability is also about expanding opportunities for all people today and tomorrow. Together with economic and environmental sustainability, it is critical for poverty reduction and shared prosperity.

The core tenet of Social Sustainability and Inclusion's work is to help people – regardless of their gender, race, religion, ethnicity, age, sexual orientation or disability – overcome obstacles that prevent them from fully participating in society and supporting their efforts to shape their future. It works with governments, communities, civil society, the private sector and other stakeholders to create more inclusive societies, empower citizens, and foster more resilient and peaceful communities (WB, 2019).

Social Sustainability and Inclusion focus on increasing opportunities for all marginalized people to participate fully in markets, services, technologies, and society. In Panama, for example, this means working with Indigenous communities and their traditional leaders to improve health, education, water and sanitation services. In Serbia, it means leading a study on the socio-economic outcomes of exclusion based on sexual orientation and gender identity.

The world recognizes that eradicating poverty in all its forms and dimensions, including extreme poverty, is the greatest global challenge and an indispensable requirement for sustainable development. All countries and all stakeholders, acting in collaborative partnership, will implement this plan. They are resolved to free humans from the tyranny of poverty and want and to heal and secure our planet.

A more sustainable community recognizes and supports people's evolving sense of well-being, which includes a sense of belonging, a sense of place, a sense of self-worth, a sense of safety, a sense of connection with nature, and provision of goods and services which meet their needs, both as they define them and as can be accommodated within the ecological integrity of natural systems. A people group that is genuinely maintainable accommodates the soundness of all local area individuals, regards social variety, is evenhanded in its activities, and thinks about the requirements of people in the future. In such a manner, social value suggests that different social and social frameworks are safeguarded and that pressures can be settled by appropriating expenses and advantages evenhandedly. Maintainable people groups consider intra-generational value (e.g., elimination of poverty, viable levels of welfare, protection of public health, provision of education) and between generational values (for example, leaving the world in a preferable condition over we tracked down it, safeguarding people in the future's privileges to chances of present ages). Thus, there is a need to create social inclusion and involve all individuals of all world backgrounds. Sustainability is a hot issue and a want of everyone in the world.

Political aspect

Political factors play a significant role in any decision made around the world. Politics is the basis of decision-making in all countries. Politics have influenced significant rules and regulations for different projects. Politics is a vast ocean where all other disciplines swim. Politics plays a huge role in sustainability as well. The decision of politics and politics touches all the aspects of sustainability and has a lot to do with why we all want sustainable development.

Large developing countries brought forth the need for sustainable growth after realizing the vast depletion of resources and the environment we are living in. Our production sources are all fielded by non-renewable resources, which are non-recoverable after use and cause severe environmental damage. Hence, keeping these things in mind and respecting the needs of the future generation, some rules and agreements were placed to minimize harmful work while expanding the economy. The works include carbon taxes and limits on the carbon emissions a country can release in a year. These rules may be an excellent start to the world's sustainability goals, but they are heavily skewed toward the rich and developed countries.

Developed countries already have new and improved technologies that help them produce goods and services without harming the environment. In contrast, developing countries still lag in the technologies to keep up with the new sustainability generation, but the developed countries have higher carbon emission limits than the developing countries. The carbon emission limit has been given considering the size and production of the country rather than the mode of production. For example, a developing country may emit more carbon gases into the atmosphere than a developed country because of their lack of technological progress and the need to use the old techniques. However, a developed country still has a larger carbon emission limit, even with very few emissions, than a developing country.

For a developing country to carry out growth and development projects in its territory, it must always exceed the carbon emissions limit and pay heavy fines. So, sustainable growth can be a ploy for the rich and developed countries to stay in power and assert dominance. Developing countries will have to rely on the rich and developed countries for aid to sustain their growth. Hence, sustainable growth can be seen as the want of the rich and developed countries to reign over the weak and developing countries in using their resources, reducing the growth of the developing and utilizing their

resources for their purpose. With the high limit of carbon emissions set for them, they can take resources from developing countries and use them for their growth. This point, unlike others, points to the selfish reasoning for people wanting sustainable growth.

Conclusion

Sustainable growth has environmental, social, and political aspects which influence people towards sustainable growth. The needs and wants of people are to grow in the size of their outputs. This is debatable because of the trade-off between growth and sustainable factors (environmental, political, and social). Therefore, we must analyze this topic, referencing data for further studies. Since the dawn of humanity, human civilization has only emphasized the production aspects of the economy. This trend has resulted in the deterioration of different social, political and environmental aspects of society. Only recently have we drawn towards the idea of sustainability, which caters to all the multi-dimensional aspects of society. Hence, many people are moving towards sustainable thoughts of social inclusion, hearing the voices of marginalized communities, environment checks and carbon taxes, political intent of environment saving and looking after the interests of the future generation.

References

- Anand. S. and Sen. A. (2000).‘ Human Development and Economic Sustainability.’ *World Development, vol 28, pp 2029-49*.
- CIA. (2012). The World Factbook. *Central Intelligence Agency, United States.*
- Herman E. Daly (1990). Sustainable growth: A bad oxymoron, Environmental Carcinogenesis Reviews, 8:2, 401-407, DOI: 10.1080/10590509009373395
- Holliday, C. (2014, August 1). *Sustainable Growth, the DuPont Way*. Harvard Business Review. https://hbr.org/2001/09/sustainable-growth-the-dupont-way
- Maddison. A (2010). Historical Statistics on the World Economy: 1-2008 AD. *The Groningen Growth and Development Centre.*
- Miller, R. (2018, August 16). *What Does Sustainable Growth Really Mean?* Forbes. https://www.forbes.com/sites/rickmiller/2018/08/16/what-does-sustainable-growth-really-mean/?sh=3f5235d37a98

- S.D.C. (2011). *History of SD · What is sustainable development · Sustainable Development Commission*. SDC. https://www.sd-commission.org.uk/pages/history_sd.html#:%7E:text=The%20concept%20of%20sustainable%20development,more%20sustainable%20pattern%20of%20development.
- TED. (2012). Total Economy Database. *The Conference Board*.
- U.V.N. (2019). *What_is_Sustainable_Development*. UVM. https://www.uvm.edu/%7Ejashman/CDAE195_ESCI375/What_is_Sustainable_Development.html
- World Bank. (2019). *Overview*. https://www.worldbank.org/en/topic/socialsustainability/overview#3
- World Bank Group. (2013, July 13). *From Growth to Inclusive Green Growth: The Economics of Sustainable Development*. World Bank. https://www.worldbank.org/en/news/feature/2012/05/09/growth-to-inclusive-green-growth-economics-sustainable-development

आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०८१

सार्वजनिक बित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम शुभारम्भ कार्यक्रम, २०८१

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र हरिहरभवन ललितपुरको भवन

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

हरिहरभवन, ललितपुर

फोन नं.: ५०१०३०६/३०७

फ्याक्सः ५०१०३०३

इमेलः info@pfmtc.gov.np

वेबः www.pfmtc.gov.np

Government of Nepal

Ministry of Finance

Public Finance Management Training Center

Harihar Bhawan, Lalitpur

Phone: 5010306/307

Fax: 5010303

E-mail:info@pfmtc.gov.np

Web: www.pfmtc.gov.np